

ФРАНСОА
ВОЛТЕР

ВЕКЪТ НА ЛУИ XIV

ТОМ I

ВОЛТЕР
ВЕКЪТ НА ЛУИ XIV
ПЪРВИ ТОМ

Превод: Венелин Пройков

chitanka.info

Волтер до милорд Харви, министър на правосъдието
на Англия

1740 г.

Милорд,

Не ми се сърдете тъй много, задето наричам предния век „век на Луи XIV“. Отлично зная, Луи XIV не е имал честта да бъде благодетел на хора като Бейл, Нютон, Халей, Адисън или Драйдън; ала нима папа Лъв X е извършил всичко през века, назован на негово име? Нима е нямало и други владетели, допринесли за възпитанието и просвещението на човешкия род? И все пак името на Лъв X взима надмощие, тъй като той е насърчавал изкуствата повече от всички. Та кой крал в това отношение е служил по-предано на човечеството от Луи XIV? Кой крал е бил по-благодетелен, с по-изискан вкус, поощрил по-прекрасни градежи? Несъмнено той не е извършил всичко, което е могъл, защото е бил човек; ала е сторил повече от всеки друг, защото е бил велик човек; най-силното ми основание да го уважавам извънмерно е, че при всичките му признати грехове той е по-славен от всеки свой съвременник; и макар да е лишил Франция от един милион души и всички те да са имали хъс да го хулят, цяла Европа го почита и го нарежда сред най-великите, сред най-добрите монарси.

Милорд, назовете ми един поне владетел, който да е привлякъл при себе си повече кадърни чужденци, който да е подкрепил повече заслугите на своите поданици! Шейсетина европейски учени са получили възнаграждения от него и са били удивени, че той ги знае.

„Макар кралят да не е Ваш владетел — написал им господин Колбер, — желае да бъде Ваш благодетел; той ми нареди да Ви изпратя тук приложената полица за осребряване като знак за неговото уважение.“ Хора от Бохемия, от Дания получили подобни писма, дошли от Версай. Гуиелмини си построява къща във Флоренция с дареното от Луи XIV; той изписва името на краля на

фронтоната — а Вие сте против името му да стои начело на упоменатия от мене век!

Стореното от него в неговото кралство завинаги ще служи за пример. Той натоварва с възпитанието на своя син и на своя внук най-красноречивите и най-учените мъже в Европа. Той има грижата да уреди на служба три от децата на Пиер Корней — двоица в армията, а третия в лоното на Църквата. Той поощрява едва-що калъпилите заслуги на Расин с внушително дарение за един неизвестен младеж без собствено състояние; и когато геният се усъвършенства, талантите^[1], тъй често несвързани с успеха, допълват неговия успех. Нещо повече, той бива осенен от милостта, та нерядко и от привързаността на своя господар, чийто поглед сам по себе си бил благо. През 1688 и през 1689 г. е бил участник в пътуванията до Марли, до които толкова са се домогвали придворните; когато кралят боледувал, той оставал да спи в стаята му и му четял шедьоврите на красноречието и поезията, красили това превъзходно управление.

Дарената обмислено милост е, която служи за образец и вдъхновява великите гении: твърде много е да се градят основи, не е малко те да се поддържат; ала задоволим ли се с такива градежи, нерядко подготвяме сродни съдби и за ненужните, и за великите хора; така в един кошер се приемат и пчелите, и търтеите.

Луи XIV мисли за всичко; той е закрилял академиите и е отличавал проявилите се. Милостта му не се е простирала само спрямо едни заслуги за сметка на други, както се случва при някои владетели, които покровителстват не онова, което е добро, а онова, което им допада; физиката и изучаването на античността са привличали неговото внимание. То не изневерява дори през време на водените срещу Европа войни; построявайки триста цитадели и уреждайки пехота от четиристотин хиляди войници, той издига и парижката Обсерватория, прокарва и меридиан през територията на цялото кралство — единствено по рода си начинание в света. Заповядвал е в

неговия дворец да бъдат печатани преводи на добрите гръцки и латински автори; изпращал е геометри и физици вдън африканските и американските дебери, за да се сдобият с нова ученост. Помислете, милорд — та ако не бяха пътуванията и експериментите на онези, които той изпраща в Кайен през 1672 г., без измерванията на господин Пикар^[2] Нютон никога не би направил своите открития върху привличането на телата. Вижте, моля Ви, хора като Касини и Хюйгенс, напуснали и двамата своите родни страни, на които бездруго са правили чест, за да са във Франция и да се радват на уважението и на благодеянията на Луи XIV. Та нали дори и англичаните са му задължени, ако не знаете това? Бихте ли ми казали в чий двор Чарлс II получава блестящото си възпитание, своя вкус? Нима добрите автори на Луи XIV не са за вас пример? Нима не покрай тях вашият мъдър Адисън, човекът от Вашата нация, притежаващ най-изискания вкус, достига често до своите отлични критични бележки? Епископ Бърнет признава, че този вкус, възприет от придворните на Чарлс II, променя дори духовенството у вас въпреки различието между нашите религии: дотолкова силно е влиянието на свещения разум! Кажете ми дали добрите книги от това време не са послужили, за да се образуват всички сановници на Империята? Та в кой германски двор не е гледан френски театър? Кой владетел не се е стремил да подражава на Луи XIV? Коя нация не е следвала тогава модите от Франция?

Милорд, Вие упоменавате цар Петър Велики, родоначалник на изкуствата в своята страна, създател на една нова нация; казвате, че въпреки това неговият век няма да бъде наречен в Европа век на цар Петър; заключението Ви е, че не е редно да наричам миналия век „век на Луи XIV“. По мое мнение разликата е осезаема. Цар Петър получава познания при други народи; той въвежда при себе си техните изкуства. Луи XIV обаче гради учеността на много нации: всичко, дори греховете му, им е от полза. Протестантите, напуснали неговата

държава, пренасят и у вас индустрии, обогатявали Франция. Нищо ли са за Вас множеството манифактури за коприна и кристали? Тъкмо последните бяха усъвършенствани у вас от наши бежанци и ние изгубихме онова, което вие сте спечелили.

И най-сетне, милорд, френският език почти стана световният език. Кому дължим това? Дотам ли бе разпространен той през времето на Анри IV? Със сигурност не; познати са били само италианският и испанският. Промяната бе осъществена от нашите великолепни писатели. Ала кой е закрилял, наемал, поощрявал тези великолепни писатели? Господин Колбер, ще кажете Вие; признавам това, дори твърдя, че министърът трябва да споделя славата на господаря; но какво би сторил Колбер при един друг владетел, при вашия крал Уилям, който нищо не харесвал, при испанския крал Карлос II, пък и при други държавни глави?

Не ще ли повярвате, милорд, че Луи XIV е осъществил реформи в не една област във вкусовете на своя двор? Той избира Люли за свой музикант и отнема първенството на Камбер, тъй като Камбер е бил посредствен, а Люли е притежавал достойнства. Умеел е да отличава характера на гения; предлагал на Кино сюжети за неговите опери; давал е наставления на Льобрен за неговите живописни творения; подкрепял е Боало, Расин и Молиер срещу техните неприятели; поощрявал е и положителните, и изящните изкуства, и винаги е бил наясно с материята; отпускар е заеми на Ван Робе за изграждането на манифактурите му; давал е милиони на Индийската компания, основана от него; уреждал е учени и храбри офицери да получават пенсии. При неговото властване не просто са вършени големи неща — той сам ги е вършил. Милорд, приежете, че издигам в негова чест паметник, който до голяма степен полагам и за полза на човешкия род.

Почитам Луи XIV не само защото е сторил добрини на французите, а защото е сторил добрини на всички хора;

пиша за него в качеството си на човек, а не на поданик; искам да обрисувам миналия век, а не просто един владетел. Омръзнали са ми истории, които разказват само за приключенията на някой крал, сякаш той е живял сам или сякаш нищо, освен неговите дела не е съществувало: с една дума, аз пиша историята не на един велик крал, а по-скоро на един велик век.

Пелисон^[3] би писал по-красноречиво от мен; той обаче е бил придворен и са му плащали. При мен не е налице нито едното, нито другото: подтикът да кажа истината е мой.

Надявам се в този труд да откриете и Ваши собствени убеждения, милорд; колкото по-близо съм до Вашата мисъл, толкова повече бих могъл да разчитам на обществено признание.

---

[1] Авторът има предвид талантите и като мярка за стойност. — Б.пр. ↑

[2] Абат Ж. Пикар, професор по астрономия в Колеж дьо Франс и член на Академията на науките. — Б.фр.изд. ↑

[3] Пол Пелисон (1624–1693), официален историограф на Луи XIV от 1670 г. — Б.пр. ↑

ГЛАВА I.

ВЪВЕДЕНИЕ

Стремежът ни не е да създадем само животопис на Луи XIV; поставяме си и по-обширна цел. Желаем да се опитаме да обрисуваме за потомците не действията на един-единствен човек, а духа на хората през един век, надминал другите със своето просвещение.

Всяко време произвежда герои и политици: всички народи са претърпявали революции; всички истории почти се изравняват помежду си за оня, който иска да запамети просто фактите. Който обаче мисли и — това е нещо още по-рядко — който притежава добър вкус, ще отбележи само четири века в световната история. Благословените времена са именно онези, в които изкуствата са били доведени до съвършенство и които, представлявайки съответно епоха за величието на човешкия дух, са и образец за бъдните поколения.

Първият от тези векове, увенчани с истинска слава, е векът на Филип и Александър, или още на Перикъл, Демостен, Аристотел, Платон, Апелес, Фидий, Праксител; честта се е паднала помежду границите на Гърция; тогава цялата останала земя е била варварска.

Втората епоха е на Цезар и на Август, в нея се открояват още имената на Лукреций, Цицерон, Тит Ливий, Вергилий, Хораций, Овидий, Варон, Витрувий.

Третата е онази, настъпила подир превземането на Константинопол от Мехмед II. Читателят може би ще си спомни, че тогава в Италия един род на обикновени граждани предприема нещо, което би следвало да бъде дело на кралете на Европа. Медичите призовават във Флоренция учените, които турците пропъждат от Гърция; настъпват славни времена за Италия. Изящните изкуства там се въземат; италианците ги смятат за добродетел, тъй както древните гърци са ги отъждествявали с мъдростта. Всичко клони към съвършенство.

Изкуствата, все тъй присадени от Гърция в Италия, намират благодатна почва и внезапно принасят плодове. Франция, Англия,

Германия, Испания на свой ред пожелават подобни плодове, ала те или не се прихващат при тия климати, или повехват твърде бързо.

Франсоа I поощрява учените, но те са само учени; той има своите архитекти, но никой от тях не е Микеланджело или пък Паладио; напразно се опитва да създаде школи в живописа — поканените от него италиански художници не успяват да обучат френски последователи. Тук-там по някоя епиграма и по някое повествование съставляват цялата ни поезия. По времето на Анри II единствената ни модерна прозаична книга е произведението на Рабле.

Накратко, само италианците са имали всичко, като изключим тяхната музика, която още не била усъвършенствана, както и експерименталната философия, също непозната другаде, към която най-сетне прави пробив Галилей.

Четвъртият век е онзи, който назоваваме „век на Луи XIV“, и който от четирите може би най-много се доближава до съвършенството. Обогатен от откритията на трите предходни, той осъществява в някои области повече от всички тях, взети заедно. Всъщност всички изкуства не са били възходящо застъпени при Медичите, при Август и при Александър; като цяло човешкият разум се е усъвършенствал. Същинската философия е станала познава през тъкмо това време, и истината е, че между последните години на кардинал Дьо Ришельо, та до онези, последвали смъртта на Луи XIV, в нашите изкуства, в нашите умове, в нашите нрави, както и в нашето управление се извършва обща революция, която бележи завинаги с безусловна прослава нашето отечество. Благодатното влияние не се ограничава с Франция; то се разпростира и над Англия, пораждайки пример, от който се е нуждаела тогава тази високодуховна и храбра нация; пренесло е изискан вкус в Германия, науки в Русия; оживило е дори позадрямалата Италия — и Европа е задължена за възпитанието и обществения си дух на двора на Луи XIV.

Нека да не си въобразяваме, че в тези четири епохи не е имало беда и престъпления. Съвършенството на изкуствата, упражнявани от мирните граждани, няма как да възпре амбициите на властниците, размирничеството на народите, възникващите понякога метежни и злостни кроежи на духовниците и монасите. Лошотата на хората е една през всички векове — ала единствено през тези четири епохи познавам велики таланти, които ги отличават.

Преди този век, наречен от мен век на Луи XIV, който започва приблизително с установяването на Френската академия^[1], италианците са наричали варвари всички „отвъд планинци“; нека си признаем, французите донякъде са заслужавали това обидно прозвище. Бащите им са съчетавали романтичната галантност с чисто готска грубост. Не са упражнявали почти никое от изящните изкуства, а това доказва, че и полезните са били пренебрегвани — когато необходимото бъде усъвършенствано, бързо се насочваме към красивото и милото; не е за чудене, че живописата, скулптурата, поезията, красноречието и философията са били почти непознати за една нация, която инак е имала пристанища край Океана и Средиземноморието, ала не и флота, и която, бидейки до изнемога влюбена в разкоша, е разполагала едва с ограничен брой жалки манифактури.

Евреите, генуезците, венецианците, португалците, фламандците, холандците, англичаните едни подир други осъществяват търговията в полза на Франция, която си няма понятие от принципите ѝ. Когато Луи XIII бива коронясан, той не разполага дори с един кораб; в Париж обитават под четиристотин хиляди души, красят го може би четири хубави сгради; останалите градове в кралството приличат на селищата, каквито виждаме отгатък Лоара. Цялото благородничество си седи сред полята в кули, обкръжени от крепостни ровове, и потиска ония, които обработват земята. Големите пътища са почти непроходими; в градовете липсва полиция, държавата няма пари, а правителството почти неизменно не получава кредити от чуждите нации.

Редно е да си даваме сметка, че след западането на рода на Шарльоман Франция повече или по-малко тъне в подобна слабост, тъй като никога не се е радвала на добро управление.

За да бъде могъща една държава, трябва или народът да разполага със свобода, основаваща се върху закони, или авторитетът на владетеля да бъде строг и неподлежащ на противоречия. Във Франция народните слоеве са роби до епохата на Филип Огюст; сеньорите са тирани до времето на Луи XI, а кралете, заети непрестанно да поддържат своето първенство сред своите васали, така и нямат възможност да помислят за щастието на поданиците си — нито пък власт, та да ги направят щастливи.

Луи XI прави много за могъществото на кралската длъжност, но нищо за добруването и за прославата на нацията. Франсоа I посява

търговията, навигацията, литературата и всички изкуства; той обаче е твърде нещастен, не успява да ги укорени във Франция и те загиват заедно с него. Анри Велики^[2] се е канел да изтръгне Франция от бедствията и варварството, в които тя отново е потопена подир трийсетгодишно неразбирателство, ала бива убит в своята столица сред народа, за чието щастие бил започнал да се грижи. Кардинал Дьо Ришельо, зает да подкопава австрийската държавност, калвинизма и благородниците, не се радва на необходимото спокойствие в своята мощ, та да проведе реформи сред нацията; и все пак той поне е започнал това благодатно дело.

Ето как в продължение на деветстотин години геният на французите неизменно е затъвал под някакво готско управление, сред разделение и граждански войни, без закони и установени обичаи, попроменяйки на всеки два века един все тъй груб език; недисциплинираните високородни лица са познавали само войната и леността; духовниците са живеели сред разсипия и невежество, а народните слоеве не са разполагали с индустрия и са се влачели сред нищета.

Французите не взимат участие нито във великите географски открития, нито във възхитителните изобретения на другите нации: книгопечатането, барутът, стъклата, телескопите, пергелът с деления, пневматическата машина, същинското устройство на Вселената не са тяхно достояние; те са организирали рицарски турнири, докато португалците и испанците са откривали и завоювали нови светове на изток и на запад от познатия свят. Карл V вече вкарва в Европа съкровищата на Мексико, още преди поданици на Франсоа I да открият безплодните земи на Канада — и все пак дори покрай малкото, постигнато от французите в началото на шестнайсети век, се вижда на какво са способни те при силно водачество.

Възнамеряваме да покажем какви са били при Луи XIV.

Напразно ще бъде очакването тук — повече от изобразяването на предните векове — да се открият внушителните подробности около войните, около превземанията и предаването на градове посредством оръжието и как се е сменяла властта чрез договори. Безброй интересни за съвременниците обстоятелства се губят от погледа на потомците и остава обзорът на главните събития, определили съдбините на империите. Не всичко направено заслужава да бъде описано. В тази

история ще се придържа към онова, което заслужава вниманието на всяка епоха, което изобразява гения и нравите на хората, което може да бъде поучително и да поощри възлюбването на добродетелта, на изкуствата и на отечеството.

Вече представихме Франция и другите държави на Европа преди раждането на Луи XIV; тук ще приведем големите политически и военни събития през неговото управление. Отделно ще бъде засегнато вътрешното устройство на кралството, твърде важно за народните слоеве. Голямо място ще бъде отделено на частния живот на Луи XIV, на особеностите в неговия двор и в неговото властване. На други места ще бъдат разгледани изкуствата, науките, напредъкът на човешкия дух през този век. Най-сетне ще стане дума и за Църквата, тъй отдавна свързана с управлението, която ту го отслабва, ту го усилва — и която, бидейки натоварена с поддържането на нравствеността, често се оказва въввлечена в политиката и в човешките страсти.

---

[1] Луи XIV е роден на 5 септември 1638 г.; Академията е основана през 1635 г. — Б.фр.изд. ↑

[2] Авторът нарича така Анри IV. — Б.пр. ↑

ГЛАВА II.

ДЪРЖАВИТЕ В ЕВРОПА ПРЕДИ ЛУИ XIV

Отдавна има възможност християнска Европа (с изключение на Русия) да бъде възприемана като някаква голяма република, разделена на множество държави, едните монархически, другите смесени; едните аристократични, другите — народни, но все свързани помежду си. Всички те се основават върху едно религиозно учение, макар и разделени на няколко секти; всички имат еднакви принципи в общественото право и в политиката, непознати в останалите части на света. В съответствие с тези принципи европейските нации не правят роби своите пленници, уважават посланиците на своите врагове, съвместно приемат предимствата и определени права на някои владетели като императора, кралете и други, по-незначителни потентати, и най-вече са постигнали съгласие относно мъдрата политика да поддържат между себе си, доколкото е възможно, известен баланс на властите, при което постоянно се водят преговори — дори посред войните, — а всяка поддържа при другите и посланици, и не толкова достойни шпиони, способни да предупредят всички дворове за намеренията на всеки от тях поотделно, вдигайки съответно както тревога из цяла Европа, тъй също и предупреждавайки по-слабите за нашествията, замисляни от по-силните.

От времето на Карл V балансът е бил в полза на австрийския дом^[1]. Този могъщ дом към 1630 г. владее Испания, Португалия и съкровищата на Америка. Нидерландия^[2], миланското херцогство, неаполитанското кралство, Бохемия, Унгария, та дори и Германия (ако можем да я наричаме така) спадали към неговия патримониум — и при положение че толкова държави били обединени под властването на един представител на този дом, се смятало, че накрая ще му се подчини цяла Европа.

ОТНОСНО ГЕРМАНИЯ

Германската империя е най-могъщият съсед на Франция. Тя е с по-голяма площ; може да не е тъй богата на сребро, но в нея се раждат здрави и трудотърпеливи хора. Германската нация в някои отношения е управлявана, както Франция е била по времето на първите *Капетинги*, които са били ръководители — често оспорвани — на неколцина едри васали и на множество дребни. Понастоящем шейсет свободни градове, наречени имперски, приблизително още толкова светски първенци, близо четирийсет духовни ръководители, било то абати или епископи, девет благородни избиратели, сред които днес има четирима крале, и най-сетне императорът, водач на всички тези потентати, съставляват огромното германско тяло, което благодарение на немската невъзмутимост съществува до наши дни при един ред, почти немислим навремето за някогашното френско управление.

Всеки член на империята има своите права, привилегии и задължения; трудното опознаване на толкова закони, често оспорвани, води до онова изучаване на общественото право, за което германската нация е толкова тачена.

Самият император, взет отделно, всъщност едва ли би се оказал по-могъщ или по-богат от дожа на Венеция. Знаете, разделената на градове и княжества Германия предоставя на ръководителите на толкова много държавици единствено първенството — изключително почетно, ала без домени, без пари, а съответно и без власт.

В качеството си на император той не притежава и едно селце. Въпреки това въпросното достойнство, често едновременно върховно и нищожно, бе добило такава мощ в ръцете на австрийците, щото често е възниквало опасение да не би те да преобразят княжеската република в абсолютна монархия.

Две партии са разделяли, разделят и до днес християнска Европа, и особено Германия.

Първата е католическата, повече или по-малко покорна на страната; втората е партията на враговете на духовната и светската власт на папата и на католическите прелати. Назоваваме я с общото наименование „протестанти“, макар те да се делят на лутерани, калвинисти и други, мразейки се помежду си почти толкова, колкото ненавиждат Рим.

В Германия Саксония, част от Бранденбург, Пфалц, част от Бохемия, от Унгария, от държавите под егидата на дома Брунsvик,

Вюртемберг, Хесен са следовници на лутеранската религия, наричана *евангелска*. Всички свободни имперски градове са се обърнали към тази секта, сторила се по-удобна от католическата религия на народи, жадуващи за повече свобода.

Калвинистите, разпръснати сред лутераните, които са по-силни, представляват твърде незначителна партия; католиците съставляват останалата част от империята, и тъй като начело на тях е австрийският дом, вероятно са и най-могъщи.

Не само Германия — всички християнски държави още са кървели заради раните, нанесени от множеството религиозни войни, един особен бяс на християните, непознат за идолопоклонниците, представляващ печално следствие от догматическия дух, тъй отдавна вкоренен у всички съсловия. Твърде дребни противоречия са водили до граждански войни и чуждите нации (та и потомците) един ден надали ще могат да разберат как тъй бащите ни са се клали взаимно години наред, проповядвайки дълго търпеливост.

Вече съм показвал^[3] как Фердинанд II за малко не превръща германската аристокрация в абсолютна монархия и как едва не бива лишен от престола от Густав Адолф. Неговият син Фердинанд III, наследник на неговата политика, също като него воювал със своя кабинет, властва през малолетието на Луи XIV.

Тогава Германия още не е тъй цветуща, каквато става впоследствие; разкошът е непознат там, житейските удобства са твърде редки дори при най-видните властници. Те биват пренесени едва към 1686 г. от френските бежанци, които откриват там свои манифактури. В плодородната и гъстонаселена страна липсват търговска дейност и пари; нравите са сурови и присъщата за германците мудност ги лишава от удоволствия и от онези приятни изкуства, които италианската прозорливост е развивала от години и които френското производство вече е започнало да усъвършенства. Богати сред своите, германците се чувстват бедни другаде; тази бедност, съчетана с трудността за кратко да бъдат свиквани под едни знамена толкова различни народи, ги впримчва, както и до днес, в невъзможност да пренасят и поддържат дълго военни действия у съседите си. Затова французите водят войни против императорите почти винаги в самата Империя. Различията в управлението и в националния гений сякаш правят французите по-години да нападат, а германците — да се отбраняват.

ОТНОСНО ИСПАНИЯ

Владяна от старшия клон на австрийския дом, след смъртта на Карл V Испания вдъхвала по-голям страх от немската нация. Испанските крале се оказват несравнимо по-абсолютистки и по-богати. Рудниците в Мексико и в Потоси като че ли им осигуряват нужното, за да купят свободата на Европа. Всички имате представа за започнатия от Карл V и поддържан от Фелипе II проект за монархия, или по-скоро за пълно върховенство над нашия християнски континент.

При Фелипе II испанското величие вече представлява огромно тяло без субстанция, разполагащо по-скоро с репутация, отколкото със сила.

Фелипе IV, наследник на слабостта на своя баща, губи Португалия поради небрежност, Русийон — поради слабостта на оръжието, а Каталуния — поради прекомерен деспотизъм. Подобни крале не биха могли да имат постоянни успехи във войните си срещу Франция. Дори да постигат някакви предимства поради раздорите и грешките на своите неприятели, губят полученото покрай неумелостта си. При това те управляват народи, непокорни по право поради привилегиите си: кастилците разполагали с предимството да не се бият извън родината си, арагонците непрестанно изисквали свободи от кралския съвет, а каталунците, възприемащи своите крале като врагове, не ги допусkali дори да свикват опълчение в земите им.

И все пак, обединявайки се с Империята, Испания е натежавала страховито в европейския баланс.

ОТНОСНО ПОРТУГАЛИЯ

По същото време Португалия отново става кралство. Жоау, херцог на Браганса, който минавал за мек човек, изтръгнал тази провинция от краля, който бил по-слаб и от него. Португалците се занимавали поради потребностите си с търговия, докато Испания я пренебрегвала от гордост; обвързали се през 1641 г. с Франция и Холандия срещу Испания. Португалската революция донесла на Франция повече, отколкото и най-славните победи. Френският министерски кабинет, макар да не бил допринесъл с нищо за това

събитие, с лекота извлякъл най-съществена полза спрямо своя враг, виждайки го нападнат от една непримирима сила.

Отхвърляйки испанското иго, разгръщайки търговията, увеличавайки своята мощ, Португалия напомня за представата за Холандия, която имала същите предимства, постигнати по напълно различен начин.

относно съединените провинции

Малката държавица на седемте Съединени провинции, страна с тучни пасбища, но неплодородна откъм зърнени храни, с лош климат и почти залята от морето, от около половин век представлявала почти единствен пример на Земята за това на какво са способни любовта към свободата и неуморният труд. Тия бедни и малобройни народи, твърде неподготвени военно в сравнение дори с най-жалките испански опълчения, след като дотогава не били смятани за нищо в Европа, се противопоставили на всички набези на своя господар и тиранин Фелипе II, отклонили намесата на множество владетели, пожелали да им помогнат, за да ги поробят, и създали силно общество, което успява да се представи в противовес дори на испанската власт. Отначало се били надигнали поради отчаянието, вдъхновено от тиранията: свободата възбудила храбростта им, а принцовете от рода Д'Оранж^[4] били направили от тях отлични бойци. Щом победили господарите си, те въвели форма на управление, запазваща, доколкото е възможно, равенството — най-естественото човешко право^[5].

Тази тъй нова по своя вид държава била от основаването си силно обвързана с Франция; обединявал ги интересът; враговете им били едни и същи, освен това Анри Велики и Луи XIII се проявили като техни съюзници и закрилници.

относно Англия

Твърде по-могъщата Англия имала върховенство по моретата и претендирала да бъде част от баланса в Европа; ала Чарлс I, крал от 1625 г., не само не можел да удържи натежаването на везните, ами усещал и как скиптърът се изплъзва от ръцете му: той бил пожелал да направи властта си в Англия независима от законите и да промени религията в Шотландия. Твърде упорит, за да се откаже от намеренията

си, и твърде слаб, за да ги осъществи, добър съпруг, добър господар, добър баща и почтен човек, ала получил недобри съвети монарх, той се въвлякъл сам в гражданска война, която в крайна сметка го довела, както е ставало дума от наша страна, дотам да изгуби трона, та и живота си на дръвника, покрай една почти нечувана революция^[6].

Тази гражданска война, започната през малолетието на Луи XIV, за известно време попречва на Англия да се намесва в работите на своите съседи: едновременно с щастие си тя губи и уважение; търговията пресеква; останалите нации я смятат за — погребана под развалините чак до времето, когато тя става по-страховита от всякога под властта на Кромвел, който я поробва с Евангелието в едната ръка и меч в другата, надявайки на лицето си маската на религията — при своето управление той оправдава, проявявайки качества на велик крал, всички престъпления на узурпатора.

относно рим

Дворът в Рим се опитвал да крепи баланса, който Англия се ласкаела, че поддържа сред кралете посредством мощта си, чрез своята политика. Италия била разделена, както и днес, на множество суверенни държавици: притежаваната от папата е достатъчно голяма, за да го превърне в уважаван владетел, и твърде малка, за да стане той опасен. Естеството на управлението му не дава възможност населението във владението да нараства, а и парите, и търговията не са в излишък; духовният му авторитет, все тъй леко смесен със светски, е унищожен и буди отвращение у половината християни; а макар другата половина да го възприема като свой баща, той има и деца, които понякога му се опълчват — къде с основание, къде с успех. Във Франция е прието той да бъде смятан за свещена, но немирна личност, чиито крака следва да бъдат целувани и чиито ръце понякога следва да бъдат връзвани. Във всички католически страни все още личат дирите от стъпките към световна монархия, предприемани по-рано от римския двор. Всички властници, обвързани с католическата религия, при възкачването си проваждат на папата посланичества в знак, както се казва, на послушание. Всяка корона разполага в Рим с кардинал, приемащ името протектор. Папата спуска були от името на всички епископства и се изразява в своите були, все едно дарява тия достойнства единствено по своя воля. Всички италиански, испански,

фламандски епископи се наричат „епископи по Божия заръка и по заръка на Светия престол“. Към 1682 г. доста френски прелати отхвърлиха този израз, напълно непознат в първите векове на вярата; в наши дни, през 1754 г. видяхме как един епископ (Стюарт Фицджеймс, епископ на Соасон) прояви достатъчно смелост да го пропусне в послание, което ще си остане и за потомците — това е послание, или по-точно уникално наставление, в което е речено предумишлено нещо, което никой понтифекс още не се осмелил да каже, а именно че всички хора, та дори и неверниците, са наши братя.

Най-сетне папата си е запазил във всички католически държави предимства, които със сигурност не би получил, ако не му бяха дадени по силата на давността. Във всяко едно кралство има доста бенефиции, принадлежащи нему; той получава значителна част от приходите им чрез консисторията.

Духовните лица, чиито ръководители живеят в Рим, са по същина папски поданици, разпръснати из всички държави. Обичаят, представляващ основата на всичко, който е първопричина светът да бъде ръководен чрез злоупотреби и закони, не всякога е дал възможност владетелите да се справят напълно с тази опасност — впрочем тези неща се смятат за свещени. За един мирянин полагането на клетва пред друг владетел е престъпление срещу верноподаничеството; в манастира това е религиозен акт. Сложността да се преценява доколко да се следват повелите на чуждестранния властник, лекотата, с която се извършва излъстяването, насладата от отхвърлянето на естественото иго и самоволният избор на другото, духът на противоречието и бедите през дадена епоха твърде често са довеждали цели монашески ордени дотам, да служат на Рим във вреда на своето отечество.

Просветеният дух, царящ във Франция от век насам, разпрострял се почти сред всички съсловия, представлява най-добрият лек срещу тази злоупотреба. Добрите книги, изписани по този въпрос, представляват безусловна услуга за кралете и народите; една от големите промени, осъществени по тоя начин в нравите при Луи XIV, е убеждението, до което са достигнали едва ли не всички духовни лица, че са първо поданици на краля и едва след това — слуги на папата. Юрисдикцията, основен белег — на суверенитета, все още принадлежи на римския понтифекс. Самата Франция, независимо от

постигнатите свободи за галиканската църква, приема допитването до папата като последна инстанция по някои спорни за духовенството въпроси.

Ако трябва да бъде разтрогнат брак, да се оженят братовчеди, да се отрече някой от обета си — все още следва да се обръщаме към Рим, а не към съответния епископ; милостта се заплаща и лица от всички държави дават каква ли не цена за опрощенията.

Тези преимущества, разглеждани от множество лица като следствие от най-явни злоупотреби, а от други като останки от свръхсвещени права, винаги се поддържат умело. Рим полага грижи за предимствата си със също тъй силна политика, каквато римската република е вложила при завоюването на половината от познатия свят.

Никога никой двор не е успявал да спазва по-добро поведение в зависимост от хората и от епохата. Почти всички папи са все италианци, побелели, осъществявайки какви ли не сделки, и незаслепени от никакви страсти; съветите им са съставени от кардинали, подобни на тях, със сродни души. Такъв един съвет издава заповеди, достигащи до Китай и до Америка — в този смисъл той обгръща света, и като нищо могат да бъдат повторени словата, изречени някога от чужденец, посетил римския сенат: „Видях събор на царе.“ Повечето ни писатели с основание се опълчиха на амбициите на този двор; ала май нито един не е съдил правдиво за неговата предпазливост. Питам се дали друга нация би могла да отстои тъй дълго в Европа подобни непрестанно оспорвани предимства: всеки друг двор би ги изгубил — или поради гордост, или поради размекване, или поради мудност, или поради привързаност. Рим обаче почти винаги своевременно проявява твърдост и гъвкавост и е запазил всичко, възможно според човешките сили. Той пълзи през Карл V, беснее срещу краля на Франция Анри III, превръща се и във враг, и в приятел на Анри IV, проявява повратливост спрямо Луи XIII и открито се противопоставя на Луи XIV във времето, когато той е опасен — а често тайно враждува с императорите, от които се бои повече и от турските султани.

Малко права, множество претенции, политика и търпение — това е останало днес на Рим подир някогашното могъщество, което шест века по-рано се е било надигнало да покорява под тиарата и Империята, и Европа.

Неапол представлява сериозно свидетелство за правото да се създават и предават кралства, което папите са упражнявали навремето с такова умение и с такова величие: ала притежаващият тази държава испански крал е оставял на римския двор единствено честта и опасността да има приближен, твърде силен васал.

Иначе в папската държава царял блажен мир, накърнен единствено от споменаваното от мен спречкване между кардиналите Барберини, племенници на папа Урбан VIII, и херцога на Парма.

ОТНОСНО ОСТАНАЛАТА ИТАЛИЯ

Другите италиански провинции имали разностранни интереси. Венеция се опасявала от турците и от императора; едва успявала да опази сушата на своята територия от претенциите на Германия и от нашествие от страна на турския владетел. Това вече не е била онази Венеция, първа в световната търговия, която само сто и петдесет години по-рано будела завист у кралете. Ръководството ѝ било все тъй мъдро, ала във внушителната търговия били впрегнати всичките ѝ сили и градът Венеция бил неукротим поради местоположението си, ала поради слабост — неспособен на завоевания.

Флоренция като държава се наслаждавала на спокойствие и изобилие под управлението на рода Медичи; тези владетели били довели до зараждането на литература, изкуства и изтънченост, които все тъй процъфтявали. За Италия тогава Тоскана представлявала това, което Атина е била за Гърция.

Савоя, разкъсана от гражданска война, както и от френските и испанските военни сили, накрая изцяло се предала на Франция и съдействала за отслабването на австрийското влияние в Италия.

Швейцарците, както и днес, съхранявали свободата си, без да се стремят да потискат никого. Продавали военната си сила на своите по-богати съседи; били бедни; нямали и понятие от науките и изкуствата, възникнали от разкоша — ала били мъдри и щастливи.

ОТНОСНО СЕВЕРНИТЕ ДЪРЖАВИ

Северноевропейските нации — Полша, Швеция, Дания и Русия — подобно на другите си нямали взаимно доверие или воювали помежду си. В Полша, както и днес, си съжителствали нрави и

управление, представляващи смесица между готските и франкските — избираем крал, благородници, споделящи могъществото му, робски народ, слаба пехота, кавалерия, съставена от благородниците, никакви укрепени градове, почти пълно отсъствие на търговия. Населението било нападено ту от шведите и от московците, ту от турците. Шведите, по държавно устройство дори по-свободни като нация, допускащи и селяни в своите генерални щати, ала по-зависими от кралете си, отколкото поляците, побеждавали почти навсякъде. Дания, застрашавала навремето Швеция, вече не плашела никого и същинското ѝ величие започнало едва при кралете Фредерик III и Фредерик IV. Московия си била още варварска.

относно турците

Турците не са били във възход, както при хора като Селим, Мехмед и Сюлейман; размекване подкопавало държавността, като тя си оставала все тъй жестока. Султаните били едновременно най-деспотичните господари в своя двор, но и най-несигурни за престола и за живота си. Осман и Ибрахим били удушени с връв, Мустафа бил детрониран два пъти. Разтърсена от тези трусове, турската империя била и атакувана от персийците. Ала когато персийците я оставяли да си отдъхне и когато дворцовите преврати се прекратявали, тази империя отново ставала страховита за християните; от устието на Бористен^[7], та до венецианските владения. Московия, Унгария, Гърция и островите току попадали под оръжието на турците, които още от 1644 г. не преставали да водят войната около Кандия^[8], тъй пагубна за християните.

Такова било положението, съотношението на силите и стремлението на основните европейски нации към времето на смъртта на краля на Франция Луи XIII.

положението на Франция

Франция, съюзена с Швеция, Холандия, Савоя и Португалия, негласно подкрепена от останалите бездействия народи, била отдадена на разорителна и за двете страни и гибелна за австрийския дом война. Тази война била подобна на всички, които от векове се водят помежду християнските владетели и при които гинат милиони

хора и се съсипват цели провинции, за да бъдат присъединени по няколко гранични градчета, чието притежание рядко овъзмездява щетите, нанесени от усилието за спечелването им.

Генералите на Луи XIII били превзели Русийон; каталунците предложили да се присъединят към Франция срещу закрила за свободите, които те искали от своите крале; независимо от тези успехи обаче враговете превзели Корби през 1636 г. и стигнали до Понтоаз. От страх половината парижко население било избягало; кардинал Дьо Ришельо при всичките си внушителни намерения да принизи австрийската мощ бил принуден да набира от парижките къщи с коларски порти по един лакей, та да го прати да воюва и неприятелят да бъде отблъснат от подстъпите към столицата.

Накратко — французите били причинили големи беди на испанците и на германците, и също били доста пострадали.

СИЛИ НА ФРАНЦИЯ ПОДИР СМЪРТТА НА ЛУИ XIII И НРАВИ ПО ОНОВА ВРЕМЕ

Военните действия довели до появата на видни пълководци като Густав Адолф, Валщайн, херцог Фон Ваймар, Пиколомини, Ян Де Верт, маршал Дьо Гебриан, принцовете Д'Оранж, граф Д'Аркур. Проявили се и някои първи министри. Канцлерът Оксенцирна, граф-херцогът Оливарес и особено кардинал Дьо Ришельо били внимателно следени от цяла Европа. През всички векове е имало известни държавници и военачалници: за беда политиката и оръжието сякаш са двете най-естествени призвания за хората; все трябва да се достига до споразумения или до битки. Най-големите щастливци минават за най-велики и всички често им приписват заслуги за успехи, зависещи от късмета.

Войните не се водели по начина, познат ни от времето на Луи XIV; армиите не били толкова многочислени; подир обсадата на Мец от Карл V никой генерал не се бил озовавал начело на петдесет хиляди души; обкръжаването и отбраната на местностите се извършвали с по-малко оръдия, отколкото днес. Изкуството да се издигат укрепления било още в зачатъка си. Използвали се пики и аркебузи; голяма работа вършели шпагите, които са безполезни днес. Имало остатъци от старинни национални правила, като например да се обявява война чрез херолди. Луи XIII бил последният, спазил този обичай: той проводил херолд в бойно снаряжение да обяви война на Испания през 1635 г.

Известно ви е, че тогава е било нещо съвсем привично свещеници да командват армии: кардинал-инфантът, кардиналът на Савоя, Ришельо, Лавалет, Сурди, архиепископ на Бордо, кардинал Теодоро Тривулцио, командвал испанската кавалерия — всички те надявали ризниците и се сражавали лично. Един епископ на Манд често служил като армейски интендант. Понякога папите заплашвали с отлъчване тези войнствени свещеници. Разярилият се срещу Франция папа Урбан VIII предал на кардинал Дьо Лавалет, че ще му отнеме сана, ако не се откаже от оръжията; след като обаче се сдобрил пак с Франция, го засипал с благословии.

Посланиците, също тъй посредници на мира, както и духовниците, съвсем спокойно служели в армиите на съюзни държави, където били изпращани. Шарнасе, френски пълномощник в Холандия, командвал там полк през 1637 г., а впоследствие дори и посланик Д'Естрад се проявил като полковник там.

Франция разполагала всичко на всичко с осемдесетхилядна редовна пехота. Марината, опропадена от векове и донейде потегната от кардинал Дьо Ришельо, била смазана при Мазарини. Луи XIII имал реален постоянен доход от едва четирийсет и пет милиона, обаче стойността на парите била двацет и шест ливри на марка^[9]; тези четирийсет и пет милиона се равняват приблизително на осемдесет и пет милиона в наше време, когато условната стойност на марката монетно сребро е стигнала до четирийсет и девет ливри и половина, а чистото сребро върви за петдесет и четири ливри и седемнайсет су^[10] — стойност, която общественият интерес и справедливостта повеляват никога да не бъде променяна.

Търговията, днес широко разпространена, се водела от малцина; полицията в кралството била напълно пренебрегната — явно доказателство за слабостта на администрацията. Кардинал Дьо Ришельо, погълнат от стремежа си за самовъзвеличаване, впрегнато във величието на страната, започнал да прави Франция страховита навън, без да е успял да осигури вътрешното ѝ процъфтяване. Главните пътища не били нито поправяни, нито охранявани; бькали от разбойници; парижките улици били тесни, зле настлани, покрити от отвратителни отпадъци и пълни с крадци. От регистрите на парламента проличава, че стражата в столичния град била сведена до

четирийсет и петима души, зле платени, които при това не си гледали работата.

Подир смъртта на Франсоа II Франция неизменно била разкъсвана от граждански войни или смуцавана от фракции. Не се задържала мирно и доброволно под игото. Сеньорите получавали своето възпитание редом със заговорите — те представлявали дворцовото изкуство, така както впоследствие то е да се харесаш на владетеля.

Размирният и фракционен дух се бил предал от двора дори на най-малките градчета и витаел във всички населени места из кралството: за всяко нещо се надигали крамоли, тъй като нищо не било уредено; дори парижките енории стигали до ръкопашен бой — шествията се бяхтели помежду си за честта на своите пряпорци. Нерядко отците от „Нотър Дам“ се вчепквали с отците от „Сент Шапел“; парламентът и сметната камара стигнали до бой за това кой къде да застане в църквата „Нотър Дам“ в деня, когато Луи XIII предал своето кралство на закрилата на Света Богородица (15 август 1638 г.).

Почти всички общности в кралството разполагали с оръжия; почти всички лица били склонни към беса да се дуелират. Това готическо варварство, някога поощрявано дори от кралете, превърнало се в характеристика на нацията, подсилвало наедно с гражданските и външните войни обезлюдяването на страната. Няма да е пресилено, ако кажем, че за двайсет години, от които десет, прекарани във война, загивали повече благородници от ръцете на самите французи, отколкото от вражи ръце.

Нищо няма да съобщаваме тук за отношението към изкуствата и науките; за историята на нашите нрави в тази област ще се произнесем, където му е мястото. Нека само отбележим, че френската нация пребивавала в невежество, без да се изключват онези, които не се смятали за хора от народа.

Всички се обръщали към астролози и им вярвали. Всички свидетелства от онова време, като се започне с „История на своето време“ на председателя Дьо Ту^[11], са пълни с предсказания. Стегнатият, строг херцог Дьо Сюли съвсем сериозно предава онези, които са направени относно Анри IV. Това простодушие, най-безпогрешен знак за невежество, било дотолкова повсеместно, че били

положени грижи да има астролог, скрит до стаята, където била кралицата Анна Австрийска, в момента на раждането на Луи XIV.

Нещо, което звучи почти невероятно, а все пак ни е предадено от абат Виторио Сири, изключително образован съвременен автор, е, че Луи XIII още от детството си получил прозвището *Справедливи*, понеже бил роден под знака Везни.

Същата слабост, повлияла за разпространението на абсурдната химера, каквато представлява астрологията като съдница, водела и до вяра в обсебванията и в магьосничествата: те били част от разбиранията за религията; току се появявали свещеници, които пъдели демоните. Съдилищата, съставени от магистрати, които би следвало да бъдат по-просветени от простосмъртните, се заемали охотно с казуси с магьосници. Паметта за кардинал Дьо Ришельо вечно ще бъде помрачена от смъртта на Юрбен Грандие, прословутото кюре от Луден, осъдено да загине на кладата като магьосник от един състав на съдебния съвет. Възмущаваме се как първият министър и съдиите са проявили слабостта да повярват в луденските дяволи или пък — варварството да оставят един невинен да умре сред пламъците. Потомците вечно ще си припомнят с удивление как „маршалката“ Д'Анкър е била изгорена на площад Грев^[12].

В копия на някои регистри в двореца Шатле срещаме процес, започнат през 1610 г., спрямо някакъв кон, дресиран от умения си господар почти по начина, какъвто ни показват например по панаирите; искали да изгорят и господаря, и коня.

С това, общо взето, изясняваме какви са били нравите и духът на века преди въздигането на Луи XIV.

Липсата на просвещение сред всички слоеве в държавата пораждала дори у най-почтени хора суеверни постъпки, които позорели религията. Калвинистите приравнявали към разумния католически култ злоупотребите на вярата и още по-силно ненавиждали нашата Църква. Те противопоставяли на нашите народни суеверия, често твърде греховни, безпощадна твърдост и жестоки нрави, които отличават почти всички реформатори: затова и духовното разделение разкъсвало и принижавало Франция; приветливият обществен дух, с който днес се слави тази нация, бил абсолютно непознат. Нямащо домове, в които достойни хора да се събират, за да споделят своите познания; липсвали академии и постоянни театри. И

най-сетне — нравите, законите, изкуствата, обществото, религията, мирът и войната не съдържали нищо от онова, което виждаме по-късно през *века на Луи XIV*.

---

[1] Авторът нарича така Хабсбургите. — Б.пр. ↑

[2] Под „Нидерландия“ в текста се подразбират днешни холандски и белгийски области. — Б.пр. ↑

[3] В „Опит за нравите“ и в „Анали на Империята“. — Б.а. ↑

[4] За принцовете от рода Д’Оранж ще става често дума в тази книга, особено за един от тях, Вилем, който бива признат за Уилям III по-късно. Оранж е град, разположен близо до Авиньон, с богата история още от римско време. През XIII в. става княжество, което покрай брачни съюзи бива прехвърлено на холандския клон на германския род Насау, а той запазва титлата Д’Оранж. За да не се набляга върху френския произход на тази титла, принцовете биват наричани и Орански. През 1673 г. Луи XIV разпорежда да бъде съборен замъкът на рода Д’Оранж, а през 1702 г. княжество Оранж заедно с града бива присъединено към Франция. В този текст се запазва името Д’Оранж, като на няколко места е възпроизведено и името „Орански“, което всъщност не е правилно. — Б.пр. ↑

[5] За положението на Холандия през епохата на Луи XIV вж. Mасауей, *History of England*, т. II, стр. 399 и следв. — Б.фр.изд. ↑

[6] Ненавистта към Чарлс I стигнала дотам у някои английски републиканци, щото дори до първите години на осемнайсети век членовете на един лондонски клуб, „Клуб на Телешката глава“, поръчвали на масата по повод годишнините от екзекуцията на Чарлс I по една телешка глава, която представлява главата на краля. — Б.фр.изд.

↑

[7] Днепър. — Б.пр. ↑

[8] Крит. — Б.пр. ↑

[9] Стара мярка за тежест: 244,5 грама. — Б.пр. ↑

[10] Едно су е една двайсета от ливрата. — Б.пр. ↑

[11] Писана на латински, обхваща европейската история от 1543 до 1607 г. Жак-Опост дьо Ту (1553–1617) е съвременник на крал Анри IV. „Председател“ е съвсем за кратко — титлата представлява нещо като районен апелативен съдия, който обаче се назначава в местния парламент. — Б.пр. ↑

[12] Кюreto Грандие е осъдено да умре на 44 години през 1634 г., тъй като предизвикал „нечиста страст“ у местни монахини. „Маршал Д’Анкър“ е титлата на Кончини, фаворит на Мария Медичи; „маршалката“ е неговата съпруга — той и съпругата му са убити през 1617 г. — Б.пр. ↑

ГЛАВА III.

МАЛОЛЕТИЕ НА ЛУИ XIV. ПОБЕДИ НА ФРАНЦУЗИТЕ ПОД ВОДАЧЕСТВОТО НА ВЕЛИКИЯ КОНДЕ, ВСЕ ОЩЕ ХЕРЦОГ Д'АНГЕН

Кардинал Дьо Ришельо и Луи XIII вече били умрели; единият сподирен от възхищение и омраза, другият — незабавно забравен. Те оставили в наследство на извънредно неспокойните французи неприязън към самото название „министерски кабинет“ и слабо уважение към престола. В завещанието си Луи XIII постановявал регентски съвет. След като приживе не бил постигнал кой знае какво подчинение, монархът можел да се похвали, че го е получил подир смъртта си; само дето първата стъпка на неговата вдовица Анна Австрийска била да обезсили с решение на парижкия парламент волята на своя съпруг. Това административно тяло, дълго противопоставяло се на двора, което при Луи XIII било запазило само възможността да отправя укори, касирало завещанието на своя крал със същата леснина, с която би издало решение относно жалбата на някой гражданин. Анна Австрийска се обърнала към въпросната институция, за да получи неограничени регентски права, тъй като и Мария Медичи си била послужила със същия трибунал след смъртта на Анри IV; Мария Медичи обаче осъществила това деяние, понеже всеки друг път е щял да бъде дълъг и несигурен, обкръженият от нейната гвардия парламент е нямал възможност да се противопостави на волята ѝ, а одобреното от него и от перовете решение е изглеждало неоспоримо.

Обичаят, според който регентството се полага на кралската майка, се сторил тогава на французите почти също тъй основополагащ, както оня, според който жена няма право да носи короната. Парижкият парламент вече на два пъти се бил произнасял по въпроса, сиреч бил

отдал самостоятелно с решения правото на майките — и така излязло, че регентството е отсъдено; същевременно не без известно основание той се самовъзприел като настойник на кралете и всеки от съветниците се сметнал за опора на суверенитета. Със същото решение Гастон, херцог Д'Орлеан, младият чичо на краля, получил нищо не означаващата титла „главен наместник на кралството“ при абсолютното регентство.

Като начало Анна Австрийска била принудена да продължи войната срещу краля на Испания, нейния брат Фелипе IV, когото обичала. Трудно е да се изложат точно причините за тази война; нищо не се искало от Испания, дори не и Навара, която всъщност трябвало да принадлежи на френските крале. Боевете се водели от 1635 г., понеже така бил решил кардинал Дьо Ришельо, а имаме основание да смятаме, че го бил решил, за да изтъкне колко е необходим. Бил се съюзил против императора с Швеция и с херцог Бернхард фон Заксен-Ваймар, един от тези генерали, които италианците наричат кондотиери, сиреч „продаващи войските си“. Нападнал австрийско-испанския родов клон и в онези десет провинции, които обикновено назоваваме Фландрия; бил си поделил с холандците — по онова време наши съюзници — въпросната Фландрия, която изобщо не била завоювана.

Най-тежки били боевете около Фландрия; откъм границите на областта Ено испанците изкарали двацет и шест хиляди войници под ръководството на опитния генерал дон Франсиско де Мело. Те нанесли поражения по границите на Шампан; атакували Рокроа и едва ли не се насочили към подстъпите на Париж, както се било случвало и преди осем години. Смъртта на Луи XIII и слабостта на малолетния наследник им давали силни надежди, а когато видели, че насреща им излиза по-малобройна армия, командвана от младеж на двацет и една години, надеждите прераснали в увереност.

Презреният от тях неопитен младеж бил Луи дьо Бурбон, тогава херцог Д'Анген, станал впоследствие известен като „великия Конде“. Повечето големи пълководци стават такива постепенно. Този принц бил роден генерал; у него изкуството да се води война сякаш било природен инстинкт: в Европа единствено той и шведът Торстенсон са проявявали по на двацет години подобен гений, който не се нуждае от придобит опит.

Едновременно с новината за смъртта на Луи XIII херцог Д'Анген бил получил заповед да не се впуска в бой безразсъдно. Маршал Дьо л'Опитал, който бил назначен за негов съветник и водач, допълвал с предпазливостта си срамежливата заповед. Принцът не послушал нито маршала, нито двора; той доверил съдбата си на Гасион, помощник-маршал на съответната част, който му се сторил достоен, за да се допита до него; те принудили маршала да приеме битката за неизбежна.

19 май 1643 г. Отбелязано е, че принцът, след като уредил всичко вечерта преди боя, заспал тъй дълбоко, щото се наложило да го будят, за да се сражава. Същото се разказва и за Александър Велики. Естествено е млад мъж, изтощен от уморителните приготовления за един тъй важен ден, после да се отдаде на несмуцаван сън; подобно и един военен гений, действащ без тревога, дава на тялото да спи спокойно. Принцът победил в битката едва ли не от само себе си, зоркото му око виждало и опасността, и отговора, а невъзмутимата му дееспособност го отвеждала успешно навсякъде. Тъкмо той нападнал с кавалерията непобедимата дотогава испанска пехота, силна и стегната, подобно на високо ценените едновременни фаланги, която се разтваряла умело, за разлика от фалангите, за да даде възможност на прикриваните от нея осемнайсет оръдия да дадат залп. Принцът я обградил и я нападнал трикратно. Едва-що взел надмощие, прекратил клането. Испанските офицери падали пред него на колене, за да получат закрила от яростта на воините победители. Херцог Д'Анген имал грижата да се смили над тях, както се бил погрижил да ги победи.

Старият граф Де Фуентес, командващ испанската пехота, умрял, надупчен от изстрели. Когато научил за това, Конде казал, че „би желал да умре като него, ако не бе победил“.

Европейското уважение спрямо испанските войни било прехвърлено към френската армия, която от сто години не била печелила подобна внушителна битка; кървавият ден при Мариняно, не толкова успешен, колкото оспорен срещу швейцарците от Франсоа I, бил дело също толкова на черните германски отряди, колкото и на френската войска. Пораженията при Павия и Сен-Кантен все още оставяли мрачен печат върху славата на Франция. Анри IV за жалост има запаметяващи се сполуки единствено срещу собствената си нация.

При Луи XIII маршал Дьо Гебриан бил пожънал известни успехи, ала неизменно съпътствани от загуби. Великите битки, разтърсващи държавите, оставайки завинаги в спомените на хората, по онова време били дело единствено на Густав Адолф.

Денят при Рокроа възвеличил славата на Франция и на Конде. Той съумял и да победи, и да се възползва от победата. Писмата му до двора били решителни за обсадата на Тионвил, която кардинал Дьо Ришельо не бил посмял да предприеме; обратната поща се оказала своевременна, тъй като всичко за експедицията било вече подготвено.

Принц Дьо Конде преминал през вражеската територия, заблудил генерал Бек и най-сетне превзел Тионвил (8 август 1643 г.). Оттам светкавично преминал към обсада на Сирк и го овладял. Германците отново били принудени да пресекат Рейн; той ги последвал; побързал да отмъсти за загубите и пораженията, нанесени на французите при тези граници след смъртта на маршал Дьо Гебриан. Фрайбург бил вече превзет, а генерал Фон Мерси бил край стените му с армия, също превъзхождаща по численост. Под заповедите на Конде имало двама маршали на Франция, единият бил Грамон, а другият — Тюрен, повишен до маршалство преди няколко месеца, след като се бил сражавал успешно срещу испанците в Пиемонте. Тогава той тъкмо полагал основите на забележителната си по-нататъшна репутация. Заедно с тези двама пълководци принцът нападнал лагеруващия на две възвишения Мерси (31 август 1644 г.). Битката продължила с прекъсвания три дни. Твърди се, че херцог Д'Анген захвърлил жезъла си на командващ сред укрепените позиции на неприятелите и с шпага в ръка се втурнал напред да си го прибере начело на полка на Конти. Може и да е имало нужда от подобни безразсъдни действия, за да бъдат водени войниците да атакуват при такива трудни условия. Сражението при Фрайбург, не толкова решаващо, колкото тежко по цената в човешки животи, било втора победа за този принц. Мерси се изнизал подир четири дни. Филипсбург и Майнц се предали и били едновременно доказателство и плод на постигнатото надмощие.

Херцог Д'Анген се завръща в Париж, тълпата го посреща с овации, той поисква награда от двора; оставил е армията на маршал Дьо Тюрен. Ала, макар и умел, този пълководец претърпява поражение при Мариендал (април 1645 г.). Принцът хуква отново при армията, поема пак командването и прибавя към славата да ръководи отново

Тюрен славата да преобърне неговия провал. Той напада Мерси в полята край Ньордлинген. Печели напълно битката (август 1645 г.); маршал Дьо Грамон е пленен, ала генерал Глен, подчинен на Мерси, също става пленник, а самият Мерси загива. Този пълководец, нареден сред най-великите подобни нему, бива погребан близо до бойното поле; на гроба му изписват: *Sta, viator; heroem calcas — Спри, пътник! Тъпчеш герой.* Това сражение увенчава славата на Конде и затвърждава славата на Тюрен, който с чест оказва значителна помощ на принца при спечелването на една победа, която би могла да го унизи. Може би той никога не е бил по-велик, отколкото тогава, оказвайки услуга на оня, комуто впоследствие подражава и когото дори побеждава.

В този миг името на херцог Д'Анген затъмнява всички останали имена (7 октомври 1646 г.). После той обсажда Дюнкерк срещу испанската армия и става първият, завоювал това селище за Франция.

Всички тия успехи и самата му служба, не дотам възнаградени от страна на двора, който хранил и известни подозрения, плашели и министерския кабинет, и враговете му. Изтеглили го от полетата, където бил пожънал успехи, и го изпратили в Каталуния да ръководи лоша, зле платена войска; той обсажда Лерида и е принуден да прекрати обсадата (1647). В някои книги го обвиняват в самохвалство, задето при излизане от траншеите използвал звука на цигулки. Всъщност такъв бил испанският обичай.

Скоро настъпилата несигурност заставила двора да върне Конде във Франдрия. Ерцхерцог Леополд, братът на Фердинанд III, бил обкръжил Ланс в областта Артоа. Отново сред своите войни, които винаги били побеждавали с него, Конде направо ги повел срещу ерцхерцога. За трети път влизал в бой с по-малочислени сили. Казал на хората си единствено това: „Приятели, спомнете си Рокроа, Фрайбург и Ньордлинген.“

20 август 1648 г. Той сам отървал маршал Дьо Грамон, чийто ляв фланг се огънал; пленил генерал Век. Ерцхерцогът едвам се спасил заедно с граф Фуенсалданя. Имперските и испанските бойци, съставляващи тази армия, били разпръснати; изгубили над сто знамена и трийсет и осем оръдия — за тогава това било много. Дали пет хиляди пленници и три хиляди убити; останалите дезертирали и ерцхерцогът се озовал без армия.

Онези, които действително желаят да научат нещо, следва да отбележат, че от основаването на монархията французите никога не са печелили последователно толкова битки, при това тъй славни по водене и по храброст.

Юли 1644 г. Докато принц Дьо Конде отброявал тъй младежките си години с победа подир победа, а братът на Луи XIII, херцог Д'Орлеан, също поддържал славата си на потомък на Анри IV, пък и славата на Франция с превземането на Гравлин (ноември 1644 г.), както и на Куртре и на Мардик, виконт Дьо Тюрен завладял Ландау, като също тъй прогонил испанците от Трир и възстановил правата на тамошния благороден избирател.

Ноември 1647 г. Заедно с шведите той спечелил битките при Лафинген и при Зомерхаузен, заставляйки херцога на Бавария да се изсели от своите владения на почти осемдесетгодишна възраст (1645). Граф Д'Аркур превзел Балагуер и надвил испанците. В Италия те изгубили Порто Лонгоне (1646). Двайсет френски кораба и двайсет френски галери, съставляващи почти цялата marina, възстановена от Ришельо, победили испанската флота край брега на Италия.

И това не било всичко: френското оръжие завзело Лотарингия от херцог Шарл IV дьо Гиз, войнствен благородник, но непостоянен, непредпазлив и с лош късмет, който едновременно изгубил своята държава от Франция и бил задържан като пленник от испанците (май 1645 г.). Съюзниците на Франция притискали австрийската мощ и на юг, и на север. Херцог Де Албукерк, предводител на португалците, спечелил срещу Испания сражението при Бадахос (март 1645 г.). Торстенсон разбил имперските сили при Табор, постигайки пълна победа. Принц Д'Оранж, ръководил холандците, навлязъл чак в Брабант.

Търпейки поражения отвсякъде, испанският крал можел само да наблюдава как Русийон и Каталуния попадат в ръцете на французите. Неапол се разбунтувал срещу него и се предал на херцог Дьо Гиз, последния владетел от клона на този дом, тъй плодовит откъм знаменити и опасни мъже. Признава му се, че се е проявил единствено като храбър авантюрист, понеже не постигнал успех — поне се прославил, озовавайки се в Неапол самичък на лодка посред испанската флота и отбранявайки града без други възможности, освен собствената си храброст.

Толкова беди се били стоварили върху австрийския дом, толкова победи били извоювали французите, поощрени и от постиженията на своите съюзници, щото вече изглеждало, че Виена и Мадрид ще разтворят портите си, а императорът и испанският крал ще останат почти без свои държави. Но петте славни години, в които били отбелязани само няколко провала, довели до съвсем малко реални предимства, до много пролята кръв, без да настъпи някаква революция. Опасност за такава имало единствено във Франция — тя се доближила до разорението си посред целия този привиден късмет.

ГЛАВА IV. ГРАЖДАНСКА ВОЙНА

Абсолютната регентка, кралицата Анна Австрийска, превърнала кардинал Мазарини в свой и на Франция господар. Той ѝ се налагал тъй, както един умел мъж може да покори една жена, родена със слабостта да бъде надмогната, и достатъчно упорита, за да поддържа своя избор.

В някои спомени от онова време четем, че кралицата предпочела Мазарини пред Потие, епископ на Бове, когото била избрала изпървом за глава на министерския кабинет. Епископът бива представян като некадърен: можем да предположим, че е бил такъв, че кралицата известно време си е служила с него за параван, та да не плаши веднага нацията с избора на един нов кардинал, при това — чужденец. Онова, на което не бива да вярваме, е, че Потие започнал краткото си управление, заявявайки на холандците, че „трябва да станат католици, ако желаят да бъдат все тъй съюзници на Франция“. В такъв случай би следвало да предложи същото и на шведите. Почти всички историци споменават тази абсурдна постъпка, тъй като са чели за нея в мемоарите на придворните и на фрондъорите. Твърде много подробности в тези мемоари са или измамни поради неуталожилите се страсти, или предадени от хорски слухове. Детинщините не заслужават да ги упоменаваме, а няма как да повярваме в абсурдни постъпки. Твърде възможно е кардинал Мазарини да е бил отдавна в съзнанието на кралицата подходящ за първи министър, още приживе на Луи XIII. Няма как да не се уверим в това, прочитайки.

„Мемоари“ на Лапорт, първи камердинер на Анна Австрийска. Дребните служители стават свидетели на вътрешния живот във всеки двор и знаят неща, за които парламентите, та дори и ръководителите на политическите среди си нямат понятие или могат само да хранят подозрения.

Отначало Мазарини упражнява умерено своето могъщество. Трябва човек да е водил дълъг живот редом с един първи министър, за

да обрисова неговия характер, да разкаже докъде са се простирали смелостта или слабостта на духа му, до каква степен е бил предпазлив или коварен. Затова ние няма да се стремим да гадаем какво е представлявал Мазарини, а ще изложим само какво е сторил. В началните стъпки на своето величие той влага също толкова простота, колкото Ришелъо е влагал високомерие. Не си създава гвардия, не се придвижва с кралски разкош, а живее съвсем скромно; държи се любезно, та дори с мекота в случаи, при които неговият предшественик е проявявал непреклонна гордост. Кралицата желала регентството ѝ и личността ѝ да бъдат харесвани от двора и от населението — и успяла в това. Гастон, херцог Д'Орлеан, брат на Луи XIII, а също и принц Дьо Конде подкрепяли нейната власт и се надпреварвали да служат на държавата.

За да бъде водена войната срещу Испания и срещу императора, били необходими данъци. Подир смъртта на великия Анри IV финансовите въпроси във Франция били движени също тъй зле, както и в Испания и в Германия. Властите били в хаос, невежеството било огромно, крадяло се безбожно; само дето краденето не се извършело при такива значителни възможности, както днес. Държавата била с осемкратно по-нисък дълг; не се налагало да се плаща на армии от по двеста хиляди човека, нямало огромни субсидии за раздаване, не се поддържала война по море. Доходите на държавата достигали през първите години на регентството до седемдесет и пет милиона тогавашни ливри. Били достатъчни, стига кабинетът да правел икономии: ала през 1646 и 1647 г. се наложили допълнителни вземания. Главен интендант по финансовите въпроси тогава бил един сиенски селянин на име Партичели Емери, с душа, по-низка и от произхода му, който с разкоша и с разврата си възмущавал нацията. Този човек измислял обременителни и смехотворни източници на средства. Сътворил длъжности като броячи на вързопите съчки, наблюдатели на продажбите на сено, кралски съветници по винопродавството; взимал пари, за да раздава благороднически титли. Рентите на парижкото кметство възлизали едвам на около единайсет милиона. Отнети били част от доходите на рентиерите; таксите за влизане в града били повишени; били учредени няколко допълнителни служби за приемане на прошения; магистратите били лишени от близо осемдесет хиляди екюта^[1] възнаграждения.

Лесно е да си представим до каква степен са се разбунили духовете против двамина италианци, дошли без никакво богатство във Франция, забогатели за сметка на нацията, които толкова са се излагали сами. Парижкият парламент, служителите по прошенията, куп други служби, както и рентиерите, се надигнали. Напразно Мазарини отнел интендантската длъжност от своя довереник Емери и го изпратил в едно от имененията му: ширело се възмущение и как подобен човек може да разполага със земи във Франция, а кардинал Мазарини станал омразен, макар по онова време да се гордеел с великото дело на мюнстерския мир: следва да отбележим, че и прословутият договор^[2], и барикадите се появяват през 1648 г.

Гражданските военни сблъсъци започват в Париж, както били започнали и в Лондон — заради малко пари.

1647 г. Парижкият парламент приема да разгледа за сведение едиктите за въпросните такси и силно се противопоставя на новите едикти; той си спечелва одобрението на населението благодарение на противопоставянето си в ущърб на министерския кабинет.

В началото няма бунт; духовете се възбуждат и настройват постепенно. Простолюдието може веднага да се въоръжи и да си избере водач, както се било случило в Неапол, ала магистратите, държавните служители постъпват по-зряло; изпървом спазват благоприличието, доколкото противоречията го позволяват.

Кардинал Мазарини решава, че ако умело подходи към разделяне на магистратурата, ще овладее смутовете — ала гъвкавостта среща твърд отпор. Той орязвал четири годишни заплати на всички високопоставени служители, при което им връщал „полѐта“, сиреч — спестявал им таксата, измислена от Полѐ при управлението на Анри IV, посредством, която те изплащали правото да упражняват своята дейност^[3]. Това не било оцетяване — същевременно той запазвал четиригодишното възнаграждение на парламента, смятайки, че с тази отстъпка ще го обезоръжи. Парламентът презрял тази милост, при която можело да се окаже упректат, задето поставя своите интереси над интересите на другите служби (1648). Въпреки всичко той обявил решение за съгласие с останалите съдилища. Мазарини тъй и не се бил научил на добро френско произношение, заявил, че „решението за лук“^[4] било вредителско, касирал го посредством кралския съвет, ала самата думичка лук го изкарала смешник; и понеже хората не

отстъпват пред онези, които будят презрение, парламентът станал съвсем неуправляем.

Той отправил изявление да бъдат освободени всички интендантите^[5], които народът приемал като изедници, и да се премахне новата магистратура, създадена при Луи XIII, без да бъдат спазени обичайните формалности; така се харесвал на нацията, вбесявайки двора. Настоял също в съответствие със старите закони никой гражданин да не бъде затварян, без съдиите му по местоживееене да бъдат уведомени за това в рамките на двама и четири часа; това изглеждало напълно справедливо.

Но парламентът се осмелил и на нещо повече; той премахнал с решение интендантите и издал нареждане до кралските прокурори от съответните ресори да повдигнат обвинения срещу тях.

Ето как омразата срещу първия министър, поощрена от любовта към общественото благо, застрашила с революция двора. Кралицата отстъпила; предложила интендантите да бъдат касирани, помолила да ѝ оставят само трима — отказали ѝ.

20 август 1648 г. Докато започвали тези смутове, принц Дьо Конде спечелил знаменитата победа при Ланс, с която безкрайно се прославил. Кралят, който тогава бил само десетгодишен, възкликнал: *Ама че ще се ядосат от парламента!* Тези думи разкриват доколко дворът е възприемал тогава парижкия парламент като бунтовническо сбирание.

Тъкмо тъй го наричали кардиналът и верните му придворни. Колкото повече се оплаквали парламентаристите, че се отнасят с тях като с бунтовници, толкова по-размирни ставали.

Кралицата и кардиналът решили да отстранят трима от най-виороглавите магистрати в парламента: Новион Бланменил, подпредседател, Шартон, председател на анкетна комисия, и Брусел, бивш съветник и секретар на горната камара.

Те не били ръководители на отцепниците, а техни подставени лица. Шартон, извънредно ограничен човек, бил известен като „Председателя Аз-тъй-казвам“ понеже винаги започвал и завършвал изявленията си с тези думи. Брусел можел да се похвали единствено с белите си коси, с ненавистта си към министерския кабинет и със славата, че винаги надигал глас против двора, все едно за какво идеала реч. Събратята му никак не го ценели, но простолюдието го обожавало.

Вместо да ги отстранят тихомълком през нощта, кардиналът решил, че ще стресне народа, като заповядал да ги арестуват тъкмо по обяд, докато в „Нотър Дам“ пеели *Te Deum* по случай победата при Ланс, а швейцарските гвардейци на камарата били внесли в църквата седемдесет и трите пленени неприятелски знамена. Тъкмо това довело до подкопаването на кралството. Шартон се измъкнал; хванали лесно Бланменил; не така обаче се получило с Брусел. Една възрастна слугиня видяла как Коменж, началник на телохранителите, натиква нейния господар в карета и се развикала към хората; те наобиколили каретата, потрошили я; включили се френските гвардейци. Затворникът бил отведен по пътя към Седан. Отстраняването му не само не стреснало народа, а го раздразнило и изпълнило със смелост. Затворили дюкяните, опънали дебелите железни вериги, които се намирали при подстъпите към главните улици, издигнали тук-там барикади и четиристотин хиляди гласа закрепцели: *Свобода и Брусел!*

Не е лесно да бъдат съвместени всички подробности, предадени от кардинал Дьо Рец, госпожа Дьо Мотвил, главния прокурор Талон и мнозина други; всички обаче в основни линии съвпадат. През нощта след метежа кралицата призовава към две хиляди войници, лагеруващи на няколко левги^[6] от Париж, за да подкрепят кралския дом. Канцлерът Сегие се отправя незабавно към парламента заедно с един високопоставен правист и значителен брой стрелци, за да касира всички решения и дори — както се твърди — да издаде възбрана на дейността на институцията. Същата нощ обаче размирниците се били събрали при парижкия коадютор^[7], станал известен като кардинал Дьо Рец, и били направени приготовления градът да се въоръжи. Хората спират каретата на канцлера и я преобръщат. Той едвам успява да избяга заедно с дъщеря си, херцогиня Дьо Сюли, която въпреки несъгласието му била настояла да го придружи; спотаил се, силно раздърпан, в дома на Люине, блъскан и руган от простолюдието (27 август 1648 г.). Правистът пристигнал да го вземе в своята карета и го отвел в „Пале Роаял“^[8] охраняван от две роти швейцарски гвардейци и от един жандармерийски отряд; хора стрелят по тях, падат убити; херцогиня Дьо Сюли бива ранена в ръката. Светкавично биват изградени двеста барикади; те достигат до сто стъпки разстояние от „Пале Роаял“. Войниците, след като виждат смъртта на свои другари, отстъпват и се зверят срещу буржоата^[9]. Членовете на парламента

поемат пеша да се срещнат с кралицата през барикадите, които не важат за тях, за да изискат своите затворени колеги. Кралицата бива принудена да ги върне и с това си действие всъщност тласка бунтарите към нови безредици.

Кардинал Дьо Рец се хвали, че сам въоръжил цял Париж през този ден, който остава с названието *ден на барикадите* и е втори от този род^[10]. Този особен човек е първият епископ във Франция, участвал в гражданска война без религиозен повод. Той обрисова сам себе си в своите „Мемоари“, написани помпозно, по кавгаджийски даровито и несвързано — каквото е било и самото му поведение. Той бил мъж, затънал в разпътство, потиснат от гнусните му последствия, който все проповядвал на народа така, че да бъде венцехвален от него. Бил надъхан от фракционен дух и от заговори, още на двацет и три години станал предводител на конспирация срещу живота на Ришельо; той бил в основата на барикадите, вкарал парламента в съзаклятия и народа в размирици. Безкрайната му суета го подтиквала към безочливи престъпления, само и само за да говорят за него. Именно суетата го карала безкрай да повтаря: „Аз съм от флорентински род, древен като родовете на най-великите владетели.“ Всъщност дедите му са били търговци, какъвто е случаят с мнозина негови сънародници.

Смайващо е най-вече как увлеченият от него парламент се осмелява да се надигне против двора, преди да е бил подкрепен изобщо от някакви благородници.

Отдавна тази институция била възприемана твърде различно от двора и от народа. Ако слушаме членовете на министерските кабинети и самия двор, то парижкият парламент е просто съдилище, създадено, за да решава въпросите по делата на гражданите: този прерогатив той дължи единствено на волята на кралете; едничкото му предимство пред другите парламенти на кралството е, че е по-отдавнашен и има по-внушителен ресор; той представлява съд на перовете единствено защото дворът се намира в Париж; не притежава повече права от други административни тела да издава упреци, а има това право само по милост, понеже е следовник на парламентите, представлявали някога френската нация; и пак е запазил от тези събори просто едното име; безспорно доказателство е, че генералните щати са се появили на мястото на народните събори, ала парижкият парламент прилича на

парламентите, свиквани от първите ни крале, не повече, отколкото някой консул от Измир или от Алепо напомня за римските консули.

Самата несъобразност в названието давала повод за честолюбиви тежнения на едно заседателно тяло от люде, посветили се на закона, които, след като до един били изкупили правото да носят мантии, смятали, че са заели местата на завоевателите на галските земи и на сеньорите, притежаващи феоде на короната. През всички времена това заседателно тяло било злоупотребявало с властта, която по необходимост си присвоява един върховен съд, съществуващ неизбежно във всяка столица. То посмяло да издаде решение против Шарл VII, осъждайки го на изгнание от кралството; било започнало криминална процедура срещу Анри III; във всички времена по възможност се било опълчвало против своите суверени. И ето че през малолетието на Луи XIV, при едно меко управление, при една незлобива кралица, се стремяло да обяви гражданска война на своя владетел по примера на английския парламент, който тогава бил затворил своя крал и накрая му снел главата.

Ето какъв бил дискурсът, какви били мислите на кабинета.

Само че парижките граждани и всички, които одобрявали мантиите, съзирали в парламента едно първенстващо тяло, което въздавало правосъдие с достойна за уважение почтеност, което любело единствено държавата и я любело при опасност за собственото си благополучие, което свеждало честолюбието си до славното потъпкване на честолюбието на фаворитите, което се движело с прави стъпки помежду на краля и народа — и без да се занимават с основанията за неговите права и за властта му, му приписвали най-свети, най-неоспорими права. Като го гледали как поддържа народната кауза срещу омразните министри, възприемали го като баща на държавата; не долавяли разлика между правото, което короната дава на кралете, и онова, което дава на парламента власт да озаптява кралската воля.

Невъзможна била златна среда между тия две крайности; та нали признат закон били единствено случаят и времето. При здраво правителство парламента не представлявал нищо: той обаче ставал всичко при един слаб крал; за него важели думите, изречени от господин Дьо Гемене, когато при управлението на Луи XIII от институцията се оплакали, задето представителите благородници

вървели пред тях: „Господа, като малцинство все ще успеете да се проявите и вие.“

Нямаме намерение да повтаряме тук онова, което е писано около тези смутове, и да преписваме от други книги неща, вече видени, някога тъй съществени и тъй значителни, а днес почти забравени; редно е обаче да кажем онова, което характеризира духа на нацията, а донейде и събитията при всички граждански войни — не толкова събитията, отличаващи Фрондата.

Смутовете били започнати от власти, поставени от хората единствено за да поддържат мира: един архиепископ и парижкия парламент — и народът сметнал, че изстъпленията са основателни. Нямало как кралицата да се появи публично, без да понесе оскърбления; наричали я просто *дамата Анна*; ако към това се прибавяло и друго определение, то било гавра. Народът я обвинявал яростно, че жертва държавата заради близостта си с Мазарини; най-непоносимо било, дето слушала от всички страни всевъзможни песни и задевки, съдържащи паметни, шеговити и дяволити внушения, сякаш сътворени, за да увековечат престорените подозрения относно нейната добродетел. С благородно и откровено простодушие госпожа Дьо Мотвил твърди, че „тези безочия ужасяваха кралицата, тя буквално съжеляваше заблуждаващите се парижани“.

6 януари 1649 г. Тя бяга от Париж заедно с децата си, с първия министър, с херцог Д'Орлеан, брат на Луи XIII, и със самия велик Конде, и се премества в предградиято Сен Жермен, където почти целият двор спи върху слама. Били са заставени да зложат при лихвари скъпоценните камъни от короната.

Често най-насыщни неща липсвали на краля. Пажовете, грижещи се за покоите му, били освободени, тъй като нямало с какво да ги хранят. По това време лелята на Луи XIV, потомка на Анри Велики, съпруга на английския крал, намерила убежище в Париж, тънела в невероятна бедност; дъщеря ѝ, впоследствие съпруга на брата на Луи XIV, се гушела в постелята, тъй като нямало с какво да се сгрее — и хората в Париж, опиянени от своя бяс, изобщо не обръщали внимание на бедствието на толкова много кралски особи.

Анна Австрийска, чиято духовитост, любезност и доброта е възхвалявана, неизменно е била нещастна във Франция. Съпругът ѝ дълго се е отнасял с нея като с престъпница, кардинал Дьо Ришельо я е

преследвал, преживяла е отнемането на личните си книжа в абатството „Вал дьо Грас“; била е заставена да подпише пред кралския съвет, че е виновна спрямо своя съпруг краля. Когато ражда Луи XIV, въпросният съпруг така и не я целува според както е прието, и поради тази обида здравето ѝ се влошава тъй, че животът ѝ е в опасност. Най-сетне през време на своето регентство, след като отрупва молителите с милости, тя бива прогонена от столицата от повърхностния, побеснял народ. Тя и кралицата на Англия, нейна роднина, представляват забележителен пример за онова, което може да сполети коронованите особи при революциите; а нейната свекърва Мария Медичи е била по-нешастна и от нея.

Със сълзи на очи кралицата умолява принц Дьо Конде да бъде закрилник на краля. Победителят от Рокроа, Фрайбург, Ланс и Ньордлинген не можел да отхвърли дотогавашните си услуги: той бил поласкан да защити един двор, който считал за неблагодарен, срещу Фрондата, която търсела неговата подкрепа. И тъй — парламентът трябвало да се сражава с великия Конде, който се осмелил да се включи във войната.

Принц Дьо Конти, братът на великия Конде, който завиждал на своя по-възрастен брат, без да може да се сравнява с него, херцог Дьо Лонгвил, херцог Дьо Бофор, херцог Дьо Буйон се били размърдали покрай непокорството на коадютора, следели новините, ласкаели се от възможността да се издигнат сред развалините на държавността и се надявали личните им подбуди да се окажат обслужени от заслепението и действията на парламента, така че предложили нему услугите си. Горната камара назначила генерали на армия, която още не съществувала. Всеки вложил средства, за да набере бойци. Двайсет от новоназначените съветници били получили службите си от кардинал Дьо Ришельо. С дребнавост, често срещана при всяко съсловие, събратята им сякаш преследвали в тяхно лице паметта на Ришельо — отнасяли се отвратително към тях и дори не ги смятали за членове на парламента: наложило се и те да дарят по петнайсет хиляди ливри за разноски по войната и за да откупят търпимостта на събратята си.

Горната камара, анкетните комисии, комисииите по прошенията, сметната служба, службата по помощите, които толкова се надпреварвали да хулят нищожните и необходими данъци, а най-вече

увеличението на разходите, което възлизало на не повече от двеста хиляди ливри, осигурили сума от близо десет милиона наши днешни пари за подкопаването на отечеството. Издадено било решение, разпореждащо да бъдат иззети всички пари на привържениците на двора. Така се сдобили с милион и двеста хиляди наши ливри. Дванайсет хиляди души били набрани с решение на парламента: от всяка коларска порта се полагали по един мъж и по един кон. Тази кавалерия била назована кавалерия на коларските порти. Кoadюторът получил собствен полк, назован Коринтският полк, понеже коадюторът се водел архиепископ на Коринт.

Ако не били забъркани кралят на Франция, великият Конде, столицата на кралството, войната на Фрондата би била също тъй смехотворна, както войничката на кардиналите Барберини — никой си нямал представа защо се дрънка оръжие. Принц Дьо Конде обсадил сто хиляди буржоа с осем хиляди войници. Парижани се включили в бойните действия, накачени с пера и панделки; придвижването им било повод за насмешки от страна на запознати с този вид дейност хора. Срещнали ли двестатина души от кралската армия, удряли го на бяг. Всичко се обръщало на шега; Коринтският полк бил разбит от малък отряд и поражението било наречено първата битка на коринтяните.

Двайсетимата съветници, осигурили по петнайсет хиляди ливри, за своя чест били назовани петнайсетниците.

Херцог Дьо Бофор-Вандом, внук на Анри IV, народен любимец и маша, послужила за надигането на хората, популярен, но ограничен благородник, бил постоянно осмиван и от двора, та и от привърженици на Фрондата. Винаги го наричали краля на халите. Куршум предизвикал контузия на ръката му, а той я наричал конфузия.

В своите „Мемоари“ херцогиня Дьо Ньомур разказва как принц Дьо Конде представил на кралицата едно гърбаво джудже, въоръжено от глава до пети, и казал: „Ето генералисимуса на парижката армия.“ Така се подигравал на брат си принц Дьо Конти, който действително бил гърбав и когото парижани били избрали за свой генерал. Същевременно по-нататък самият Конде оглавил тези сили; госпожа Дьо Ньомур добавя, че цялата война заслужавала да бъде описана в комични стихове. Сам той я наричал „война на цукалата“.

Парижките бойци, които излизали от Париж и все се връщали бити, били посрещани с дюдюкане и кикот. Дребните поражения бивали смекчени с куплети и епиграми. Кабаретата и всевъзможните свърталища на разврата станали щабове, в които се водели военните съвети сред шеги, песни и разпътно веселие. Порокът дотам се бил отприщил, че една нощ водачите на Фрондата срещнали преносители на свето причастие по улицата, които отивали при някакъв човек; взели го за Мазарини и подгонили духовниците с удари с плоските страни на шпагите.

Най-сетне коадюторът, архиепископ на Париж, пристигнал веднъж на заседание на парламента с кинжал в джоба, чиято дръжка се виждала, и всички крещели: Ей го молитвеника на нашия *архиепископ*.

Херолд в бойно снаряжение бил изпратен до парижката порта „Сент Антоан“ заедно с низш благородник от обкръжението на краля, за да направи някакви предложения. Парламентът не пожелал да го приеме; същевременно допуснал в горната камера пратеник на ерцхерцог Леополд, който тогава бил във военен конфликт с Франция.

Посред тези смутове благородниците се срещнали при августинианците, определили представители и провеждали редовни събрания. Би могло да се предположи, че са ги посвещавали на реформи във Франция, на свикване на генералните щати — всъщност било заради някакво столче, което кралицата била дарила на госпожа Дьо Поне; може би никога не е имало по-ярко доказателство за лекомислието, в което биват упреквани французите.

Гражданските размирици, съсипали Англия тъкмо по онова време, отлично показват характерите на двете нации. Англичаните вложили в своите вътрешни смутове меланхолична страст и разумна ярост: те водели кървави боеве; всичко се решавало от желязото; за победените били издигнати ешафоди; кралят им, пленен при сражение, бил изведен пред съд, разпитан относно злоупотребата с властта, в която го обвинявали, осъден да я заплати с главата си и екзекутиран пред своя народ с такъв ред и при такова спазване на правните норми, все едно е бил осъден гражданин, сторил престъпление, без Лондон при тези страховити събития изобщо дори за миг да се сепне от бедствията, свързани с гражданските войни.

Обратно — французите се впусkali в метежа от каприз, със смях: жени оглавявали фракциите; тъмните кроежи се извършвали и

пропадали заради любовта. Херцогиня Дьо Лонгвил убедила едва-що станалия маршал на Франция Тюрен да поведе бунта на армията, която командвал от името на краля.

Това била същата армия, която известният херцог Фон Заксен-Ваймар бил набрал. Подир смъртта на ваймарския херцог тя била водена от граф Фон Ерлах, от стар род от бернския кантон. Тъкмо този граф Фон Ерлах дал въпросната армия на Франция и така придобил Елзас. Виконт Дьо Тюрен се опитал да го спечели — така Елзас щял да бъде загубен за Луи XIV, — но графът бил непреклонен; той удържал ваймарските бойци и те останали верни на клетвата си. Той дори бил натоварен от кардинал Мазарини да задържи виконта. Този велик човек, проявил невярност поради слабост, бил принуден да напусне като беглец предвожданата от него армия, за да се хареса на една жена, която се гаврела с неговата страст: вместо генерал на краля на Франция се превърнал в заместник на дон Естева де Тамаре и заедно с него претърпял поражение при Ретел от маршал Дю Плеси-Прален.

Известно е как маршал Д'Окенкур пише за цяла една крепост до херцогиня Дьо Монбазон: Перон е на най-красивата сред красавиците. Познати ни са стиховете на херцог Дьо Ларошфуко за херцогиня Дьо Лонгвил, когато при битката за „Сент Антоан“ го уцелват с мускет тъй, че за кратко губи зрението си:

*За да ме люби тя, с очи да ме зове,
воювах и с крале — бих даже с богове.*

В мемоарите на Нейно Височество четем писмо от нейния баща Гастон, херцог Д'Орлеан, адресирано тъй: *До госпожите графини, лагерни маршалки в армията на моята дъщеря срещу оня Мазарини.*

Войната спира и продължава много пъти; всички често се прехвърлят в противниковия лагер. Принц Дьо Конде връща победоносно в Париж двора, а сетне си доставя насладата да го презре, след като го е защитил; бидейки недоволен от наградите, удостоили славата и услугите му, най-бойко се присмива на Мазарини, опълчва се срещу кралицата и обругава пренебрежително управлението. Твърди се, че писал на кардинала: *All'illustrissimo signor Faquino*^[11]. Един ден му казал: *Сбогом, Марс*. Подканил някой си маркиз Дьо Жарсе да се

обясни в любов на кралицата и се възмутил, че тя се осмелила да се обиди. Обвързал се с брат си принц Дьо Конти и с херцог Дьо Лонгвил, които пък изоставили Фрондата. В началото на регентството заговорът на привържениците на херцог Дьо Бофор бил назован заговор на важните; сговорът на Конде получил названието сговор на господарчетата, понеже искали да станат господари на държавата. От всички тия смутове единствената останала следа е прозвището господарче, с което порицават привилегированите и невъзпитани младежи, както и името *фрондьори*, прилагано към хулителите на някое управление.

Всички участници използвали долнопробни и отвратителни похвати. На Жоли, съветник в Шатле, впоследствие секретар на кардинал Дьо Рец, му хрумнало да си пореже ръката и да накара да стрелят с пистолет по каретата му, та да твърди, че от двора се били опитали да го убият.

Няколко дни по-късно, за да се получи разделение между фракциите на принц Дьо Конде и на фрондьорите, та да не се допусне те някога да се съюзят, стреляли с пушки по каретите на великия Конде и един от лакеите придружители паднал убит — това била подсилена *жолиада*. Кой ли е бил в дъното на тази странна постъпка? Дали са били поддръжници на Мазарини? Имало силни подозрения в тази насока. Парламентът обвинил кардинал Дьо Рец, херцог Дьо Бофор и стария Брусел, но ги оправдал.

Между фракциите имало сблъсъци, преговори и предателства. Всеки що-годе важен човек — или стремящ се да стане такъв — гледал да си уреди живота покрай обществената разруха; същевременно всички приказвали за общественото благо. Гастон завиждал на великия Конде за славата и на Мазарини — за възможностите. Конде нито обичал, нито уважавал останалите. Коадюторът на парижкото архиепископство искал да стане кардинал със съучастието на кралицата и така се приобщил към нея, за да получи тази идеща от чужбина титла, която не давала особен авторитет, но била внушителна. Тъй силни били предразсъдъците, щото и принц Дьо Конти, брат на великия Конде, искал да наложи червено шапче връз княжеската си коронка. Тъй могъщи били същевременно интригите, че някакъв си безроден и с нищо незаслужил абат на име Ларивиер се борел с принца за римското шапче. Ни единият, ни другият успели да се домогнат:

принцът накрая презрял тази цел; Ларивиер пък предизвикал подигравки с честолюбието си. Спечелил го коадюторът, изоставяйки принц Дьо Конде на неприязънта на кралицата.

Въпросната неприязън се дължала единствено на дребни разногласия относно някои интереси помежду великия Конде и Мазарини. Конде не можел да бъде обвинен в престъпление срещу държавата; въпреки това го задържали в Лувъра — него, брат му Дьо Конти и родственика му Дьо Лонгвил, без никакви формалности, единствено защото Мазарини се боял от него. Тази постъпка противоречала на всякаква законност, но общественото разделение не признавало законите.

За да се справи с принцовете, кардиналът използвал коварство, което нарекли политическо. Фрондърите били обвинени, че са се опитали да убият принц Дьо Конде; Мазарини му внушил, че става дума да бъде задържан един от съзаклятниците и да бъдат измамени фрондърите; Негово Височество трябвало само да подпише заповедта за жандармите от гвардията да бъдат на място в Лувъра. Великият Конде подписал лично заповедта за своето затваряне. Тук ясно виждаме, че често политиката представлява просто лъжа, а ловкостта е да бъде предугаден лъжецът.

В „Животът на херцогиня Дьо Лонгвил“ четем, че кралицата майка се оттеглила в своето параклисче, докато залавяли принцовете, че накарала своя син краля, единайсетгодишен, да коленичи, и че двамата благочестиво се помолили Богу начинанието да премине успешно. Ако това бе постъпка на Мазарини, би представлявала гнусно деяние — за Анна Австрийска тя е била просто обичайна женска слабост. При жените благочестието е обвързано с любовта, с политиката, та дори и с жестокостта. Силните жени пренебрегват подобни ограничения.

Принц Дьо Конде е можел да управлява държавата, стига само да е пожелал да се хареса; него обаче го е радвало да му се възхищават. Парижкото население, устроило барикади заради някакъв отчайващо тъп съветник-писар, запалило празнични огънове, когато защитникът, героят на Франция бил отведен в кулата във Венсен.

Показателно до каква степен хората се объркват при различните събития било, че затварянето на тримата благородници, което уж трябвало да уталожил противоречията, ги засилило. Майката на принц

Дьо Конде, осъдена на изгнание, останала в Париж въпреки волята на двора и подала прошение до парламента. Изложена на безбройни опасности, съпругата му намерила убежище в град Бордо; херцозите Дьо Буйон и Дьо Ларошфуко ѝ помогнали да разбунтува града, а освен това тя призовала на оръжие и Испания.

Цяла Франция си искала отново своя велик Конде. Ако той бил изникнал тогава, с двора щяло да бъде свършено. Гурвил, който от обикновен камердинер на херцог Дьо Ларошфуко се бил издигнал значително поради своята сърцатост и предпазливост, измислил сигурен начин затворените тогава във Венсен благородници да бъдат освободени. Един от съзаклятниците сглупил, изповядвайки се на свещеник, привърженик на Фрондата. Нещастният свещеник съобщил на коадютора, който по онова време бил противник на великия Конде. Начинанието пропаднало, понеже тайната на изповедта не била запазена — нещо обичайно за гражданските войни.

От мемоарите на държавния съветник Лъоне, не особено известни, но твърде любопитни, виждаме как в тези времена на развихрил се произвол, на смутове, безчинства, та дори и безбожие свещениците все още са имали влияние над духовете. Той съобщава как в Бургундия високопоставеният духовник от „Сент Шапел“, привързан към принц Дьо Конде, предложил помощта си, като щял да повлияе на всички, произнасящи проповеди от амвона, да говорят добро за него, а също така свещениците да ратуват за него при изповед.

За да изтъкне още по-добре що за нрави е имало тогава, той казва как, когато съпругата на великия Конде отишла да потърси убежище в Бордо, херцозите Дьо Буйон и Дьо Ларошфуко я пресрещнали начело на тълпа млади благородници, които ѝ проглушили ушите с викове: *Да живее Конде!* При това добавяли неприлично прозвище на Мазарини и я молели да присъедини гласа си към техните гласове.

Година по-късно (13 февруари 1651 г.) същите фрондьори, които предали великия Конде и другите благородници на свенливата мъст на Мазарини, заставили кралицата да ги освободи и да прогони от кралството своя първи министър. Мазарини лично отишъл до Хавър, където били задържани те, и бил приет от тях с напълно заслужено презрение; после той се оттеглил в Лиеж. Конде се завърнал в Париж

под овациите на същото онова население, което тъй го било възненавидяло. С присъствието му отново настъпил подем на заговорите, раздорите и убийствата.

Кралството тляло тъй още няколко години. Управленските мерки почти винаги били слаби и несигурни; то сякаш всеки миг щяло да рухне; само че бунтовниците така и не се обединили — и това спасило двора. Кoadюторът, който бил ту приятел, ту неприятел на принц Дьо Конде, подбудил против него част от парламента и от народа: той дори се осмелил същевременно да служи на кралицата и да бъде противник на принца, като същевременно я тормозел, заставяйки я да изпъди кардинал Мазарини, който се оттегил в Кьолн. Следвайки противоречивото поведение на слабите управления, кралицата насила приемала неговите услуги и оскърбления, дарявайки с кардиналски сан същия този коадютор, подбудител на барикадите, който принудил кралското семейство да напусне столицата и да я обсади.

---

[1] Сребърното екю е било равно на три ливри. — Б.пр. ↑

[2] Мюнстерският договор и Оснабрюкският договор са съответно двата мирни договора, сключени между католици и протестанти и известни като Вестфалски мирни договори; с тях приключва Трийсетгодишната война. — Б.пр. ↑

[3] При монархията държавните служби са се „откупували“. — Б.пр. ↑

[4] „Решение за съгласие“ на френски е *arret d'union*; Мазарини произнася *union* (юнион) като *ognon* (оньон), което значи „лук“. — Б.пр. ↑

[5] Т.е. ресорните министри. — Б.пр. ↑

[6] Френската левга се е равнявала приблизително на четири километра. — Б.пр. ↑

[7] Протосингел. — Б.пр. ↑

[8] Буквално: кралският дворец. Ансамбъл от сгради и градини в центъра на Париж, започнат от Ришельо и претърпял различни промени и разрушения; днес в него се помещават Държавният съвет, Конституционният съд на Франция, „Комеди Франсез“ и др. — Б.пр. ↑

[9] Първоначално „буржоа“ и „гражданин“ (*citoyen*, думата се появява на френски през XVI век) всъщност са почти синоними. — Б.пр. ↑

[10] Първият „ден“ е на „барикадите“, издигнати в Париж от бъчви (barriques) с пръст, през 1588 г., в разгара на безчинствата, настъпили във Франция през времето на религиозните войни, довели накрая до краткото управление на Анри IV. Бъчвите дават името на барикадите. — Б.пр. ↑

[11] На презнаменития синьор Негодник (прибл. ит.). — Б.пр. ↑

ГЛАВА V.

ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА И КРАЙ НА ВЪСТАНИЕТО ПРЕЗ 1652 Г.

Най-сетне принц Дьо Конде се решил да поведе една война, която трябвало да започне още по времето на Фрондата, ако би желал да господарува над държавата, или която никога не би трябвало да повежда, ако би бил истински гражданин. Той напуснал Париж, отишъл да разбуни Гийен, Поату и Анжу, както и да проси помощ против Франция от испанците, след като бил по-рано такъв страшен бич за тях.

Едва ли нещо може да бъде по-ясен белег за тогавашните безумия и за разстройството, определящо всички постъпки, от онова, което се случило тогава с този принц. Кралицата му изпратила послание от Париж с предложения, които следвало да го убедят да се завърне и да склони на едно мирно решение. Куриерът се объркал и вместо да отиде в Анжервил, където се намирал принцът, отишъл в Ожервил. Писмото закъсняло. Конде заявил, че ако бил го получил по-рано, щял да приеме мирните предложения; понастоящем обаче бил твърде далеч от Париж и не си струвало да се връща. Така грешката на куриера и откровеният каприз от страна на принца отново довели Франция до гражданска война.

Декември 1651 г. И ето че кардинал Мазарини, който от позицията на изгнаник в Кьолн управлявал двора, се прибрал в кралството не просто като първи министър, заемащ отново поста си, а едва ли не като суверен, който поема отново държавата; с него се придвижила малка армия от седем хиляди души, набрани със собствените му средства — сиреч с парите от кралството, които бил успял да присвои.

Заставят краля да заяви в една тогавашна декларация, че кардиналът действително е набрал бойците със свои пари; това със сигурност опровергава мнението на онези, които пишат, че при първото си напускане на кралството Мазарини е бил бедняк. Той поверил водачеството на малката си армия на маршал Д'Окенкур. Всички офицери носели явно зелени широки ленти; това бил цветът на ливреите на хората на кардинала. Тогава всяка фракция си имала такива ешарпи: белият цвят бил на краля; светлокафявият бил на принц Дьо Конде. Чудно е как проявилият дотук толкова скромност кардинал Мазарини си позволил цяла армия да носи негов цвят, сякаш оглавявал друга фракция, а не тази на своя господар; той обаче не могъл да пренебрегне тази суета: а иначе тъкмо тъй бил постъпил маршал Д'Анкър и това било спомогнало за гибелта му. Ала предприемчивостта се оказала печеливша за кардинал Мазарини: кралицата одобрила постъпката. Посрещнали го кралят, достигнал вече пълнолетие, и братът на краля.

Декември 1651 г. Още при първите новини за завръщането му Гастон д'Орлеан, братът на Луи XIII, който бил настоял кардиналът да замине, набрал войници в Париж, без да има представа на чия страна ще застанат те. Парламентът издал повторни решения; той обявил Мазарини извън закона и определил награда за главата му. Наложило се да ровят из регистрите на колко се оценява глава, враждебна на кралството. Открили, че при властването на Шарл IX било издадено решение да се броят петдесет хиляди екюта на оня, който доведе адмирал Колини мъртъв или жив. Съвсем сериозно сметнали, че постъпват правилно, оценявайки на толкова убийството на един кардинал, при това — първи министър.

Обявяването извън закона не подбудило никого да заслужи петдесетте хиляди екюта, които впрочем нямало и да бъдат изплатени. При някоя друга нация и в друго време подобно решение би се сдобило с изпълнители — в случая довело само до нови шеги. Веселяци като Бло и Марини, които разведрявали настроенията сред вихъра на смутовете, накачили из Париж обяви как ще бъдат разпределени сто и петдесетте хиляди ливри: толкоз за оногова, който отреже носа на кардинала, толкоз за едното ухо, толкоз за око, толкоз — за да го направят евнух. Тази смехория била единственият резултат от обявяването извън закона на личността на първия министър;

мебелите и библиотеката му обаче били разпродадени с отделно решение; парите били предназначени за възнаграждението на убиеца, ала били разпилени от отговарящите за тях подобно на всички пари, които се набирали тогава. Самият кардинал не използвал срещу враговете си нито отрова, нито убийци; независимо от сдърпванията и безумието на всички фракции, независимо от омразата, не били извършени страшни престъпления, ръководителите не били така жестоки, а хората не били тъй обезумели, както по времето на Католическата лига; това не била религиозна война.

Тогавашното главозамайване дотам било овладяло целия парижки парламент, че след като тържествено разпоредил смъртно наказание, бъдещо подигравки, издал и решение, според което множество съветници следвало да отидат на границата и да заведат дела срещу армията на кардинал Мазарини, сиреч срещу кралската армия.

Двама съветници проявили непредпазливостта да отидат с неколцина селяци да разградят мостовете, през които трябвало да премине кардиналът: един от тях, на име Бито, бил пленен от кралските войници, после се смилили и го пуснали, а от всички фракции му се присмивали.

6 август 1652 г. Междувременно пълнолетният вече крал издал възбрана спрямо парижкия парламент и го прехвърлил в Понтоаз. Четиринайсет членове, свързани с двора, изпълнили заповедта, останалите се опълчили. Изникнали два парламента, които напълно объркали нещата, издавайки страховити решения един против друг, също както по времето на Анри IV и Шарл VI.

Именно когато заседателното тяло се вихрело в крайности спрямо кралския първи министър, то обявило за престъпил верноподанството принц Дьо Конде, който се бил въоръжил тъкмо срещу въпросния първи министър, — в знак на умопомрачение, което е пределно налице при предходните действия, то издало и заповед новонабраните бойци на Гастон д'Орлеан да предприемат настъпление срещу Мазарини, а същевременно — и забрана да се вземе дори и денар от сумите за обществени разходи, за да им се заплати.

Едва ли би могло да се очаква друго от едни магистрати, които извън своята област не са наясно нито с правата, нито с реалната си власт, нито с воденето на война, които си се събират и налагат решения

сред врява, заемат позиции, за каквито не са и помисляли ден преди това, а после сами си се чудят.

Тогава парламентът на Бордо обслужвал принц Дьо Конде, но приел едно по-смислено поведение, понеже бил по-отдалечен от двора и не се влияел тъй силно от противните фракции. Франция се вълнувала от далеч по-значими въпроси.

Конде се бил съюзил с испанците и настъпвал срещу краля; Тюрен пък се бил разделил с въпросните испанци, редом, с които претърпял поражение при Ретел, бил се помирил с двора и водел кралската армия. Финансовите несгоди не допусkali нито една от страните да разполага с големи сили, но тъкмо малките решавали съдбата на държавата. Понякога сто хиляди души с усилия едвам успяват да превземат два града, а друг път сражение между седем-осем хиляди човека може да събори един престол или да го укрепя.

Свикналият на тежки условия Луи XIV се придвижвал заедно с майка си, с брат си и с кардинал Мазарини от провинция в провинция, без около него да има много повече войници, отколкото в мирни времена била съставена гвардията му. Пет-шест хиляди души, кой пратен от Испания, кой платен от привържениците на принц Дьо Конде, го преследвали посред собственото му кралство.

Ала принц Дьо Конде се мятал между Бордо и Монтобан, превземал градове и умножавал подкрепата си.

Дворът възлагал едничката си надежда на маршал Дьо Тюрен. Кралската армия се намирала край Жиен, по поречието на Лоара. Войската на принц Дьо Конде била на няколко левги, ръководена от херцог Дьо Ньомур и от херцог Дьо Бофор. Разногласията между тези двама пълководци щели да станат пагубни за делото на принца. Херцог Дьо Бофор бил свършено неспособен да командва. Херцог Дьо Ньомур минавал за любезен добряк, но не и за умел. Дватама заедно направо разсипвали собствената си армия. Войниците били наясно, че великият Конде е на сто левги разстояние и смятали, че с тях е свършено, когато посред нощ един куриер се появил в гората при Орлеан пред караула. Лостовите разпознали в този куриер самия принц Дьо Конде, който пристигал от Ажен подир неизброими премеждия, и то предрешен, да оглави своята армия.

Присъствието му означавало много, а неочакваното му идване — още повече. Той знаел, че внезапните, непредвидени неща окриляват

хората. Мигновено се възползвал от доверието и храбростта, които вдъхвал. Великата дарба на този принц във войната била в умението за миг да взима най-дръзки решения и да ги изпълнява целенасочено и бързо.

Кралската армия била разделена на две. Конде се нахвърлил върху частта, разположена при Блено (7 април 1652 г.) и командвана от маршал Д'Окенкур, и тя се разпръснала още при нападението. Нямало как да съобщят на Тюрен. Изплашеният кардинал Мазарини хукнал посред нощ към Жиен да събуди спящия крал и да му предаде новината. Придворните били потресени; имало предложения кралят да избяга и да бъде отведен в Бурж. Принц Дьо Конде победоносно се доближавал до Жиен; царели скръб и ужас. Тюрен трезво успокоил духовете и умело спасил двора; с малкото останали му войници предприел такива придвижвания, така се възползвал от терена и от времето, че не допуснал Конде да запази предимството си. Трудно било да се отсъди кой заслужавал повече почит — дали победилият Дьо Конде, или Дьо Тюрен, който му отмъкнал плодовете на победата. Вярно е, че в битката при Блено, тъй дълго знаменита във Франция, не паднали убити дори четиристотин души; въпреки това принц Дьо Конде за малко не пленил цялото кралско семейство и не заловил своя враг кардинал Мазарини. Едва ли можем да си представим по-незначителна битка, по-значими интереси и по-силно надвиснала опасност.

Конде нямал надеждата да изненада Тюрен, както бил изненадал Д'Окенкур, и повел армията си към Париж: побързал да достигне до този град, за да се наслади на славата си и на доброто разположение на заслепеното население. Възхищението, породено от последния бой, възхвален все още прекомерно, омразата към Мазарини, името и присъствието на великия Конде първоначално сякаш щели да го превърнат в абсолютен господар на столицата — всъщност обаче всички били разколебани; всяка от фракциите се делила на подгрупички, както става при всички смутове. Коадюторът вече бил кардинал Дьо Рец, привидно бил сдобрен с двора, който се боял от него и от който той също се притеснявал — така че нямал власт над народа и не играел водеща роля. Той имал влияние над херцог Д'Орлеан и бил противник на Конде. Парламентът се колебаел между двора, херцог Д'Орлеан и принца — всички вкупом ругаели Мазарини,

но всеки тайно се грижел за своите интереси; народът представлявал бурно море, чиито вълни се носели според обръщащите се ветрове. Разнесли из Париж мощехранителницата на света Жьонвиев, за да покровителства изхвърлянето на кардинала първи министър; простолюдието не се съмнявало, че светицата ще извърши това чудо, както дарява с дъжд.

Непрестанно се водели преговори помежду ръководителите на фракции, делегациите на парламента, представителите на камарите, бунтовниците от простолюдието и военните лица, участващи в събитията. Пред манастирите имало охрана. Принцът бил призовал испанците да му помогнат. Карл IV, херцог на Лотарингия, прогонен от своите владения, който разполагал единствено с една войска от осем хиляди човека и всяка година подновявал службата им към краля на Испания, пристигнал край Париж с тази армия. Кардинал Мазарини му предложил повече пари, ако отстъпи, отколкото му бил дал принц Дьо Конде, за да настъпи. Херцогът на Лотарингия набързо напуснал Франция, след като се погаврил с всичко по пътя си, отнасяйки парите на двете противникови страни.

И тъй, Конде останал в Париж, а властта му отслабвала с всеки изминал ден, също както и армията му. Тюрен повел краля и неговия двор към Париж. Петнайсетгодишният крал видял от възвишението край Шарон битката за портата „Сент Антоан“; двамата главнокомандващи осъществили с малобройните си бойци такива велики неща, че славата на единия и на другия, която сякаш нямало накъде да расте, се увеличила още повече.

С малкия брой сеньори, които го подкрепяли, следван от немногочислени войници, принц Дьо Конде удържал и отблъснал натиска на кралската армия. Херцог Д'Орлеан, който не знаел в чия подкрепа да се обяви, си останал в своя Люксембургски палат. Кардинал Дьо Рец се затворил в своето архиепископство. Парламентът чакал изхода от битката, за да издаде някакво решение. Обляна в сълзи, кралицата се молела горещо в един параклис на кармелитките. Народът, който се опасявал както от хората на краля, така и от бойците на Негово Височество, бил затворил портите на града и не пускал никого нито да влиза, нито да излиза, докато най-големите величия на Франция се сражавали яростно и леели кръв в предградието. Тъкмо тук херцог Дьо Ларошфуко, тъй знаменит със своята храброст и със

своя ум, бил умерен над очите и за кратко изгубил зрението си. Един племенник на Мазарини паднал убит и народът решил, че най-сетне е отмъстено за него. Млади благородници били пренасяни — убити или ранени — към портата „Сент Антоан“, която не се отваряла.

Най-сетне Нейно Височество, дъщерята на Гастон, застанала на страната на Конде, комуто нейният баща не посмял да помогне, разпоредила се да отворят портите пред ранените и се осмелила да заповяда да се стреля с оръдието на Бастилията по кралските войници. Армията на краля се оттеглила: Конде си спечелил още слава; Нейно Височество обаче завинаги изгубила благоволенieto на краля, своя братовчед, поради това си непремерено деяние; кардинал Мазарини, който бил наясно с огромното желание на Нейно Височество да се бракосъчетае с някоя коронована особа, заявил тогава: „Това оръдие уби нейния съпруг.“

Повечето наши историци запознават своите читатели единствено с тези битки и с чудесата от храброст и обратите на политиката: ала онзи, който знае какви срамни игри са се разигравали, в каква нищета са били затънали обикновените хора и до какви низости се е стигало, би погледнал на славата на тогавашните герои по-скоро с жал, отколкото с възхищение. За това може да се съди и само от подробностите, които предава Гурвил, предан на Негово Височество. Той признава как му е осигурил пари, крадейки от бирническа каса, как е употребил насилие в дома на един пощенски директор, изисквайки от него откуп — при това съобщава за тези безобразия като за най-обичайни неща.

Тогава една ливра^[1] хляб е струвала в Париж двайсет и четири днешни наши су. Народът страдал, нямало средства за милостиня; множество провинции направо гладували.

Можем ли да си представим по-печални събития от станалите през тази война в областта на Бордо? Един благородник е заловен от кралските войски и го обезглавяват. Херцог Дьо Ларошфуко за наказание обесва един друг благородник, верен на краля — а същият този херцог Дьо Ларошфуко минава и за философ. Всички тези ужаси бързо биват забравени заради интересите на водачите на фракциите.

Има ли същевременно нещо по-смехотворно от гледката как великият Конде целува мощехранителницата на света Жьонвиев при едно шествие, как търка в нея броеницата си, как я показва на народа

— и с това своеволие доказва, че героите често се принизяват пред сганта?

Липсват почтеност и благонравие както в действията, така и в изреченото. Омер Талон, магистрат, предан на краля, разказва как е чул съветници с патос да наричат кардинала първи министър „негодник“. Някакъв съветник, наречен Катрьосу, безочливо прекъсва великия Конде на заседание на парламента; в самия храм на правосъдието се разменят удари с пестници.

През 1644 г. в „Нотър Дам“ са се били заради места, които председателите на анкетните комисии искали да заемат вместо доайена на горната камара. През 1645 г. в кралската прокуратура влизат жени от народа и на колене молят парламентът да отмени данъците.

Всевъзможните безредици продължават от 1644 до 1653 г., отначало без смутове, а после при постоянни бунтове из цялото кралство.

1652 г. Великият Конде се самозабравя дотам, че зашлевява плесница на граф Дьо Рийо, син на принц Д'Елбьоф, в дома на херцог Д'Орлеан; това не е точно начин, по който би спечелил сърцата на парижани. Граф Дьо Рийо връща плесницата на победителя при Рокроа, Фрайбург, Ньордлинген и Ланс. Това странно премеждие не води до нищо; Негово Височество затваря за няколко дни сина на херцог Д'Елбьоф в Бастилията — и толкоз.

Спречкването между херцог Дьо Бофор и херцог Дьо Ньомур, негов роднина, се оказва сериозно. Те стигат до дуел, като всеки води по четирима секунданти. Херцог Дьо Ньомур бива убит от херцог Дьо Бофор, а маркиз Дьо Вилар, наричан Орондат, който е секундант на Ньомур, убива своя противник Ерикур, когото дори не е виждал преди това. Правосъдие няма. Дуелите ставали често, грабежите били непрестанни, разврат се ширел в обществените отношения; ала сред всички тия безредици царяло винаги веселие, което ги правело по-малко пагубни.

Подир кървавата и безсмислена битка за портата „Сент Антоан“ кралят не могъл да се върне в Париж, а принцът нямало как да се заседи там. Народното недоволство, както и убийствата на доста граждани, за които обвинявали него, накарали хората да го възненавидят. Въпреки това той още плетял заговори чрез парламента.

30 юли 1652 г. Заседателното тяло, което се притеснявало от блуждаещия двор, в известен смисъл прокуден от столицата, било подложено на коварен натиск от херцог Д'Орлеан и от принца, така че обявило с решение херцог Д'Орлеан за главен наместник на кралството, макар кралят да бил вече пълнолетен: това била същата титла, която дали на херцог Дьо Майен по времето на Католическата лига. Принц Дьо Конде бил назначен за генералисимус на армиите. Двата парламента — от Париж и от Понтоаз — си оспорвали взаимно прерогативите, издавали противоположни решения, с което си спечелвали народното презрение, но в съгласие изисквали Мазарини да бъде изселен: дотолкова омразата срещу този първи министър изглеждала тогава основен дълг за всеки французин!

Всички фракции по онова време били слаби; привържениците на двора не се отличавали по нищо — на всички липсвали и пари, и сили; разделението нараствало; сраженията били довели всички страни до загуби и печал. Наложило се дворът отново да пожертва Мазарини, в когото всички виждали първопричинителя на смутовете и който всъщност само давал повод за раздорите. Той повторно напуснал кралството: като допълнение към срама накарали краля да направи публична декларация, с която уволнявал своя първи министър, хвалейки стореното от него и оплаквайки неговото изгнание.

Кралят на Англия Чарлс I наскоро бил изгубил главата си, тъй като при началото на смутовете допуснал неговият парламент да пролее кръвта на приятеля му Страфорд; напротив — Луи XIV станал мирно господар на своето кралство, приемайки изгнанието на Мазарини. Ето как сходни слабости довели до твърде различни последствия. Изоставяйки своя фаворит, кралят на Англия вдъхнал храброст на народ, годен за война и ненавиждащ кралете, а Луи XIV, или по-скоро кралицата майка, с отзоваването на кардинала отнела повода за бунт на един народ, уморен от войната, който си обичал кралската власт.

20 октомври 1652 г. Едва-що кардиналът се бил оттеглил този път в Буйон — и гражданите на Париж единодушно проводили пратеничество до краля, умолявайки го да се завърне в столицата. Той се прибрал и всичко протекло тъй миролюбиво, та чак било трудно човек да си представи доколко е имало безредици едва преди няколко дни. Не прокопсал в своите начинания, които така и не довеждал

докрай, Гастон д'Орлеан бил изпратен в Блоа, където прекарал в разкаяние остатъка от живота си; ето как и вторият син на Анри Велики умрял, без да е достигнал особена слава. Непредпазливият и дързък кардинал Дьо Рец бил арестуван в Лувъра; препращали го от затвор в затвор, а след това дълго водил скитнически живот и накрая се оттеглил, придобивайки добродетели, неприсъщи за храбростта, която бил проявил при обратите на съдбата.

Неколцина съветници, които най-много били злоупотребили с пълномощията си, заплатили за простъпките си с изгнание; другите свели дейността си до съдебната функция, а някои се наели да предават за длъжности по петстотин екюта годишно, които Фуке, главен прокурор и главен интендант по финансите, им изплащал тихомълком.

Междувременно принц Дьо Конде, изоставен от почти всички свои привърженици във Франция, без да е получил особена помощ от испанците, продължавал да води по границите на Шампан жалки военни действия. В Бордо имало останали размирници, но скоро и те притихнали.

Спокойствието в кралството било резултат от прогонването на кардинал Мазарини; ала тъй както бил напъден от воплите на французите и от декларацията на краля, тъй скоро кралят го привикал отново. Той сам се почудил, завръщайки се в Париж всемогъщ и спокоен. Луи XIV го посрещнал като баща, а народът — като господар. В негова чест устроили пир в кметството, а гражданите го приветствали; той хвърлял пари на простолюдието; твърди се обаче, че въпреки радостта от щастливата промяна, той проявил презрение към непостоянството, или по-скоро — към налудността на парижани. След като първенците от парламента били оценили главата му, все едно е всепризнат крадец, почти всички по своя воля пожелали да имат честта да се ползват от неговото благоволение; твърде скоро същият този парламент осъдил задочно принц Дьо Конде на смърт — промяна, естествена за подобни времена и извънредно унижителна, понеже с решения бивал уязвен човек, чиито грехове съдниците тъй дълго споделяли.

А станало тъй, че кардиналът, настоял за осъждането на Конде, омъжил за неговия брат принц Дьо Конти една от племенниците си:

доказателство за предстоящата неограничена власт на първия министър.

Кралят обединил парламентите от Париж и от Понтоаз; свикването на камарите било забранено. Парламентът се опитал да изрази неодобрение; един съветник влязъл в затвора, неколцина били изселени; парламентът замлъкнал — всичко вече се било променило.

---

[1] Мярка за тегло, по-малко от половин килограм. — Б.пр. ↑

ГЛАВА VI.

СЪСТОЯНИЕ НА ФРАНЦИЯ ДО СМЪРТТА НА КАРДИНАЛ МАЗАРИНИ ПРЕЗ 1661 Г.

Докато държавата се раздирала отвътре, била също нападната и отслабена отвън: спечеленото в битките при Рокроа, Ланс и Ньордлинген било изгубено; важната област при Дюнкерк (септември 1652 г.) била отново завзета от испанците; те прогонили французите от Барселона и си възвърнали Чезале в Италия (октомври 1652 г.).

И все пак, независимо от разправиите покрай гражданската война и натиска от водената от чужденци, кардинал Мазарини имал уменията и късмета да сключи знаменития Вестфалски мир, покрай който императорът и Империята продали на краля, на френската корона суверенитета над Елзас срещу три милиона ливри, платими на ерцхерцога, сиреч — около три днешни милиона. Чрез този договор, станал основа на всички други договори, за баварския дом било учредено ново изборно право; правата на всички владетели и имперски градове, привилегиите дори на най-дребните германски благородници били потвърдени; властта на императора била силно ограничена; в съдружие с шведите французите станали законодатели на Империята. Тази слава за Франция поне отчасти се дължала на шведското оръжие. Густав Адолф вече бил разтърсил Империята; неговите пълководци увеличили своите завоевания под управлението на дъщеря му Кристина; неговият генерал Врангел бил готов да навлезе в Австрия; граф Фон Кьонигсмарк бил господар на половината Прага и бил обсадил другата половина, когато настъпил мирът. Императорът бил притиснат тъй лошо само срещу някакъв си милион годишно, изплащан от Франция на шведите.

Затова и Швеция получила при договорите по-големи предимства от Франция: тя спечелила Померания, множество области и доста пари; заставила императора да остави в ръцете на лутераните бенефиции, принадлежали преди на римокатолиците. Рим изпищял, че

това е безбожие и заявил, че предават божествената кауза; протестантите се гордеели, че са осветили настъпилия мир, като са обрели папистите: всеки се ръководел единствено от интереса си.

Испания не взела никакво участие в мирните споразумения, и то не без основание; испанското правителство наблюдавало тънещата в граждански сблъсъци Франция и се надявало да се възползва от нейното разделение; освободените германски войскари се спуснали да помагат на испанците: подир Мюнстерския мир императорът прехвърлил във Фландрия само за четири години към трийсет хиляди човека. Това било явно нарушение на договорите — но пък те неизменно толкова се и спазват.

Още в началото на преговорите във Вестфалия мадридските управляващи успели ловко да сключат сепаративен мир с Холандия: испанската монархия в крайна сметка силно се радвала, че онези, спрямо които тъй дълго се била отнасяла като към бунтовници, недостойни за прошка, вече няма да ѝ бъдат врагове, пък макар и да получават суверенитет. Тези републиканци увеличили богатствата си и укрепили величието и спокойствието си, уреждайки въпросите с Испания, без да късат с Франция.

Били толкова могъщи, че при една война с Англия, избухнала подир известно време, изкарали в морето сто бойни кораба; победата току се колебаела между английския адмирал Блек и холандския адмирал Тромп; двамата били в морето това, което Конде и Тюрен — на сушата. По онова време Франция едвам можела да изведе в морето десет корабчета с по петдесет оръдия; нейната marina била все по-жалка.

И така, през 1653 г. Луи XIV се оказал абсолютен господар на едно все още олюляващо се от трусовете кралство, тънещо във всеобхватни административни безредици, но не лишено от възможности^[1], чийто единствен съюзник била Савоя, ако ставало дума за нападателна война, и което нямало външни неприятели, освен Испания, която тогава се намирала в по-лошо състояние и от Франция. Всички французи, взели участие в гражданската война, били вече покорни, ако изключим принц Дьо Конде и неколцина около него, като малцина измежду тях му били останали верни от приятелски чувства и от великодушие, например граф Дьо Колини и Бутвил, а останалите — просто защото дворът не пожелал да им плати достатъчно.

Конде станал генерал в испанската армия, но не могъл да съживи сила, която самият той бил отслабил с избиването на пехотинците при Рокроа и Ланс: бил заставен да води бой редом с нови войници, които не съмнял да овладее, против закалени френски полкове, свикнали да побеждават под неговото водачество, оглавени от Тюрен.

За Тюрен и за Конде е било съдба да бъдат винаги победители, ако се сражават съвместно начело на французи, и да бъдат победени, когато оглавяват испанци.

Тюрен едва успява да спаси останките от испанската армия подир битката при Ретел, когато като бивш генерал на краля на Франция е станал помощник на испански генерал; принц Дьо Конде бива сполетян от същата съдба при Арас. Двамата с ерцхерцога държат под обсада този град: Тюрен ги обсажда в собствения им лагер и пробива редиците им; бойците на ерцхерцога побягват; поддържан от два полка французи и мъже от Лотарингия, Конде сам удържа напора на войските на Тюрен; докато ерцхерцогът бяга, той побеждава маршал Д'Окенкур, отблъсва маршал Дьо Лаферте и се оттегля триумфално, прикривайки оттеглянето на сражените испанци. Тъкмо затова кралят на Испания му пише дословно: „Узнах, че всичко е било изгубено и че вие сте съхранили всичко.“

Трудно е да се каже как се губят или печелят битки; със сигурност обаче Конде е бил сред най-великите пълководци, съществували някога, а ерцхерцогът и съветниците му не са пожелали през този ден да направят нищо от онова, което Конде бил предложил.

Тюрен се прославя изключително покрай спасяването на Арас, пробитите редици и бягството на ерцхерцога; ставало е дума, че в посланието, написано от името на краля до парламента по случай тази победа (11 септември 1654 г.), целият успех за похода бива приписан на кардинал Мазарини и името на Тюрен изобщо не се споменава. Действително кардиналът се намирал тогава на няколко левги от Арас заедно с краля: дори бил влязъл в лагера при обсадата на Стьоне, превзет от Тюрен, преди да се насочи към Арас; военните съвещания били провеждани в присъствието на кардинала. На това основание той си приписал почестите за събитията и с тази суетност дотам станал за смях, че не му помогнал и авторитетът на длъжността първи министър.

Кралят не присъствал на битката за Арас, а е можело да се случи: той отишъл в траншея при обсадата на Стьоне; кардиналът обаче не

искал той да се излага на опасност, тъй като и покоят в държавата, и могъществото на първия министър несъмнено били обвързани с неговата личност.

Тази не особено бурна война се ръководела от Мазарини, абсолютно властващ над Франция и над младия крал, а от другата страна — от дон Луис де Харо, управляващ Испания и Фелипе IV, като и двамата действали от името на господарите си. Из света още изобщо не се говорело за Луи XIV, а никога не било ставало и дума за краля на Испания: по онова време една-единствена коронована глава в Европа притежавала своя собствена слава — само Кристина, кралицата на Швеция, управлявала самолично и поддържала честта на престола, който бил изоставен, опозорен или непознат в другите държави.

Кралят на Англия Чарлс II, който бил бежанец във Франция заедно с майка си и с брат си, блуждаел из страната ту нещастен, ту обнадежден. Един обикновен гражданин бил покорил Англия, Шотландия и Ирландия. Кромюел, този узурпатор, достоен за кралска власт, бил приел името „протектор“, а не името „крал“, понеже англичаните знаели докъде трябва да се простират правата на техния крал, а нямали понятие какви са границите на властта на един протектор.

Той заякчил властта си, умеейки своевременно да я ограничава: не се захванал с привилегиите, към които народът бил привързан; така и не довел военни лица в границите на Лондон; не постановил никакъв данък, който да предизвика недоволство; не дразнел очите с прекомерен разкош; не си позволил никакви удоволствия; не натрупал никакви богатства; постарал се правосъдието да бъде спазвано с безпощадно безпристрастие, без да се прави разлика между великите и дребните.

Братът на Панталеоне Са, посланик на Португалия в Англия, сметнал, че безочието му ще остане ненаказано, понеже личността на брат му е свещена, и наругал лондонски граждани, дори наредил да убият едного, за да си отмъсти за съпротивата на останалите; той бил осъден и обесен. Кромюел можел да го помилва, но оставил да го екзекутират, подир, което подписал договор с посланика.

Повече от всякога търговията се развивала свободно и процъфтявала; повече от всякога забогатяла цяла Англия. Победоносните ѝ флоти правели името ѝ уважавано по всички морета;

в това време Мазарини се стремял единствено към власт и богатство — оставял правосъдието, търговията, морината, та дори и финансите да линееят. Бил господар на Франция, както Кромвел на Англия, подир гражданска война, можел да направи за управляваната от него страна същото, което Кромвел правел за своята, — ала бил чужденец, пък и душата на Мазарини, макар и не варварска като душата на Кромвел, не притежавала и Кромвеловото величие.

Всички европейски нации, които не се били стремили към съюз с Англия при Джеймс I и при Чарлс I, пожелали да сключат такъв съюз с протектора. Дори кралица Кристина, макар да била възмутена от обезглавяването на Чарлс I, се съюзила с тиранина, когото уважавала.

Мазарини и дон Луис де Харо всячески се стараели да постигнат политическо съгласие с протектора: известно време той се наслаждавал на удовлетворението да наблюдава как го ласкаят двете най-могъщи кралства в християнската общност.

Испанският първи министър му предложил заедно да превземат Кале; Мазарини го увещавал да обсадят Дюнкерк и да му предаде града. Кромвел трябвало да избира между слабите места на Франция и на Фландрия. Конде също силно се стремял да го спечели; протекторът обаче не пожелал да се обвързва с един благородник, който вече разполагал единствено с името си, без подкрепа във Франция и без власт при испанците.

Кромвел откликнал на призивите на Франция, ала без да сключи никакъв договор и без да уговаря предварителна делба: той се стремял да възвиси своето узурпаторство с по-внушителни начинания. Намеренията му били да откъсне Мексико от испанците; те обаче научили за това навреме. Все пак адмиралите на Кромвел им отнели Ямайка (май 1655 г.), един остров, който и досега принадлежи на англичаните и им осигурява търговския път към Новия свят. Едва подир експедицията до Ямайка Кромвел подписал договора с краля на Франция, но без да се споменава Дюнкерк. Протекторът водил преговорите като с равен; той принудил краля да го нарича свой брат в писмата (8 ноември 1655 г.); неговият секретар подписал преди френския пълномощник преписа от договора, който останал в Англия; всъщност преговарял дори като че имал предимство — заставил краля на Франция да изведе от своята държава Чарлс II и херцога на Йорк,

внуци на Анри IV, на които Франция дължала право на убежище. Едва ли може да бъде направена по-голяма жертва на честта пред късмета.

Докато Мазарини издействал този договор, Чарлс II пожелал да се ожени за една негова племенница. Положението на този принц не било никак добро — затова и постъпвал тъй, затова и получил отказ: имало дори подозрения, че кардиналът се опитал да омъжи за сина на Кромвел онази, която отказал на краля на Англия. Със сигурност поне знаем, че когато впоследствие пътят към престола на Чарлс II се поочертал, отворил пак дума за този брак; в случая обаче на свой ред бил разочарован.

Майката на двамата високоблагородни братя Анриет Френска, дъщеря на Анри Велики, останала без никакво състояние във Франция, стигнала дотам, че замолила кардинала поне да уреди Кромвел да ѝ изплати вдовишкото наследство. Врѣх на болезнените унижения било да проси препитание от оня, който бил пролял кръвта на съпруга ѝ на ешафода. Мазарини вяло се застъпил пред Англия за тази кралица и ѝ съобщил, че не е постигнал нищо. Тя тъй си и останала в нищета, със срама, че била търсила милост от Кромвел, докато децата ѝ отишли във войските на Конде и на дон Хуан Австрийски да карат въоръжена служба против изоставилата ги Франция.

Прогонени от Франция, децата на Чарлс I намерили приют в Испания. Испанските управляващи надигнали глас из всички дворове, особено в Рим, както устно, така и писмено, срещу кардинала, който според тях обръщал грѣб и на Божиите, и на човешките закони, на честта и на религията, заради убиеца на един крал, и прогонил от Франция Чарлс II и херцога на Йорк, братовчеди на Луи XIV, само за да се понрави на палача на техния баща. В отговор на писъците на испанците били изкарани наяве предложенията, които самите те били отправили към протектора.

Войната във Фландрия продължавала с неравен успех. След като обсадил Валансиен заедно с маршал Дьо Лаферте, Тюрен преживял същия неуспех като Конде при Арас. Подпомогнат от дон Хуан Австрийски, по-достоеен от ерцхерцога да се сражава редом с него, принцът пробил редиците на маршал Дьо Лаферте, пленил го и отървал Валансиен. Тюрен повторил действията на Конде при подобен на претърпения неуспех (17 юли 1656 г.), спасил победената армия и навсякъде се опълчил срещу неприятеля; дори месец по-късно обсадил

и превзел градчето Ла Капел. Може би за пръв път победена армия си позволила да осъществи обсада.

Тези толкова възхитителни действия на Тюрен, покрай които и превземането на Ла Капел, били засенчени от още по-внушителни действия на принц Дьо Конде (април 1657 г.). Тюрен тъкмо бил започнал обсадата на Камбре, когато Конде, следван от две хиляди души кавалерия, пробил редиците на обсаждащите, помел всичко, което можело да го спре, и влязъл в града. Тамошните жители посрещнали на колене своя освободител. Ето как двамата мъже в ролите си на противници разгръщали възможностите на своите дарби. Будели възхищение и с отстъпленията, и с победите си, с положителните си постъпки, та и с погрешните, от които винаги намирали изход. Уменията им непрестанно променяли напредъка на едната или на другата монархия; ала слабите финанси на Испания и на Франция били пречка за техните успехи.

Най-накрая съюзничеството с Кромвел осигурило на Франция по-явно надмощие: от една страна адмирал Блек подпалил галеоните на испанците край Канарските острови и така погубил единствените средства, които можели да решат изхода на войната; от друга страна двайсет английски кораба се установили около пристанището Дюнкерк, като шест хиляди опитни войници, участвали в английската революция, подсилили армията на Тюрен.

Тъй Дюнкерк, най-важният център на Фландрия, бил обграден и по море, и по суша. Конде и дон Хуан Австрийски скупчили всички свои сили и настъпили, за да му окажат помощ. Цяла Европа наблюдавала събитието. Кардинал Мазарини отвел Луи XIV до бойното поле, без да допусне той да навлезе в него, макар да бил почти двайсетгодишен. Владетелят останал в Кале. Там Кромвел му проводил пищно пратеничество, оглавно от неговия зет лорд Фалкъмбридж. Кралят изпратил да го пресрещнат херцог Дьо Креки и Мансини, херцог Дьо Ньовер, племенник на кардинала, заедно с двеста благородници. Мансини предал за протектора послание от кардинала. Писмото е забележително; Мазарини заявява, че е „опечален, задето не може лично да засвидетелства уважението си към най-великия мъж на света“. Така се изразил той за убиеца на зетя на Анри IV, които се падал роднина по сватовство на неговия господар Луи XIV.

Междувременно маршал Дьо Тюрен нападнал испанската — всъщност фландърската — армия при Дюнците. Тя била водена от дон Хуан Австрийски, син на Фелипе IV и на една комедиантка, който две години по-късно се сродил с Луи XIV. Принц Дьо Конде също бил в тази армия, но не той я водел; за Тюрен не било трудно да извоюва победа. Шестте хиляди англичани допринесли за успеха, който бил пълен (14 юни 1658 г.). Двама английски принцове, бъдещи крале, станали през този ден още по-нещастни заради намесата на Кромуел.

Геният на великия Конде останал безпомощен против най-добрите бойци на Франция и на Англия. Испанската армия била унищожена; скоро и Дюнкерк се предал. Кралят и неговият министър побързали да дойдат, за да присъстват на влизането на гарнизона. Кардиналът не допуснал Луи XIV да се прояви нито като герой, нито като крал: той не разполагал с пари, които да раздаде на войниците; едвам го обслужвали: когато бил в армията, се хранел при Мазарини или при маршал Дьо Тюрен. Това пренебрежение към кралското достойнство не било поради наклонност на Луи XIV да пренебрегва разкоша, а поради недоброто му положение, поради стремежа на кардинала да запазва за себе си блясъка и властта.

Луи влязъл в Дюнкерк само колкото да го предаде на лорд Локхарт, пълномощника на Кромуел. Мазарини потърсил някаква хитрина, за да не спази договора и да не предаде областта; Локхарт обаче отправил заплахата и английската твърдост възпрепятствала италианската ловкост.

Доста лица уверяват, че кардиналът, който си бил приписал събитието при Арас, понечил да увещава Тюрен да му отстъпи и честта за битката при Дюнците: Дю Бек-Крепен, граф Дьо Море, от името на министъра предложил на пълководеца да напише писмо, според което да излезе, че кардиналът самичък е определил как да бъде проведено сражението. Тюрен посрещнал с презрение тези попълзновения и не пожелал да съчини признание, което би било срам за един военен водач и подигравка за човек с църковен сан. След като проявил тази слабост, Мазарини проявил и друга — до самата си смърт не можел да понася Тюрен.

Покрай този първи триумф кралят се разболял в Кале и доста дни бил на крачка от смъртта. Всички придворни веднага се спуснали към Негово Височество брат му. Мазарини засипал с любезности,

ласкателства и обещания маршал Дю Плеси-Прален, бившия наставник на младия принц, както и неговия любимец граф Дьо Гиш. В Париж се оформила заговорническа групичка, която се осмелила да напише до Кале донос срещу кардинала. Той взел мерки, за да напусне кралството, и поприкрил огромните си богатства. Един знахар от Абвил излекувал краля с билково вино, което според дворцовите лекари било отрова (1658). Човечецът сядал до леглото на краля и говорел: „Ето едно много болно момче, ама няма да умре.“ Щом той се оправил, кардиналът изпратил в изгнание всички, които участвали в заговори против него.

13 септември 1658 г. Само няколко месеца по-късно на петдесет и пет годишна възраст умрял Кромвел, тъкмо когато се канел да утвърди своята мощ и славата на своята нация. Той бил унизил Холандия, наложил условията в договор с Португалия, победил Испания и накарал Франция да се съюзи с него. Наскоро бил казал, научавайки за надменността, проявена от неговите адмирали в Лисабон: „Искам английската република да бъде също толкова уважавана, колкото някога е била уважавана римската република.“ Лекарите му съобщили, че ще умре. Не зная дали е вярно, че тогава се проявил като възторжен пророк и им отговорил, че Бог ще стори чудо за него. Неговият секретар Търлоу заявява, че бил казал: „Природата е по-могъща от лекарите.“ Това са думи не на пророк, а на извънредно разумен човек. Може също тъй да е бил уверен, че лекарите сигурно се лъжат, и да е искал — в случай че оцелее — да пожъне пред своя народ славата как е предвидил оздравяването си, и съответно личността му да стане още по-уважавана, та дори и свещена.

Погребали го като законен монарх и оставил в Европа спомен за един неустрашим, често фанатичен, понякога коварен мъж, за един узурпатор, съумял да царува.

Кавалер Темпъл твърди, че преди смъртта си Кромвел желал да се съюзи с Испания против Франция и да получи Кале с помощта на испанците, както овладял Дюнкерк благодарение на французите: едва ли нещо би било по-близо до нрава и до политиката му; така е щял да стане любимец на английския народ, ограбвайки една подир друга две нации, еднакво ненавиждани от неговата. Смъртта съкрушила великите му намерения, тиранията му и величието на Англия.

За отбелязване е, че френският двор носил траур за Кромвел и че Нейно Височество единствена не оказала тази чест на паметта на убиеца на един крал, който бил неин роднина.

Вече знаем как Ричард Кромвел наследява мирно и без противоречия протектората на своя баща, както Уелски принц би унаследил крал на Англия. Ричард е ясен довод за това как от нрава на само един човек често може да зависи съдбата на цяла държава. Той имал съвсем различно мислене в сравнение с Оливър Кромвел — мекота и гражданска отговорност, нищо подобно на яростната неустрашимост, която жертва всичко пред своите интереси. Можел е да запази постигнатото от усилията на своя баща, ако би желал да разпореди да бъдат убити трима-четирима от висшите армейски чиновци, които са се противопоставяли на въздигането му: той предпочел да се откаже от управлението, вместо да властва чрез убийства; живял самотен, та дори забравен, до деветдесетгодишна възраст в страната, чийто суверен е бил за няколко дни. Подир отхвърлянето на протектората той попътувал из Франция. Знае се как в Монпелие принц Дьо Конти, брат на великия Конде, го заговорил, без да го познава, и му рекъл един ден: „Оливър Кромвел беше велик човек, само дето синът му Ричард е нищожество, което не успя да се порадва на плодовете от престъпленията на своя баща.“ Ала този Ричард е живял щастлив, докато родителят му никога не е познал щастието.

Малко преди това Франция става свидетелка и на друг пример, много по-паметен, за пренебрегването на една корона. Кристина, кралицата на Швеция, идва в Париж. Възхищават се в нейно лице на една млада кралица, отказала се на двайсет и седем години от властта, за която е била достойна, за да живее свободно и спокойно. Срамота е, дето протестантски писачи се осмеляват да твърдят, при това без никакви доказателства, че тя е предала короната поради невъзможността да я запази вече: та тя е имала подобно намерение още когато е била двайсетгодишна и то е зрело седем години. Нейната решителност, тъй възвишена в сравнение с пошлите представи, тъй дълго обмисляна, би трябвало да затвори устата на онези, които я упрекват в лекомислие и несамоволна абдикация: та нали едното обвинение унищожавя другото, — но така е, великото винаги следва да бъде нападено от дребнавите умове.

За да се запознаем с уникалния гений на тази кралица, достатъчно е да прочетем нейните писма. Тъй казва тя в едно от тях, писано до Шаню, който е бил посланик на Франция при нейното управление: „Владях без великолепие, напускам с лекота. Подир всичко това не се безпокойте за мен; благополучието ми не зависи от късмета.“ Тя пише също и до принц Дьо Конде: „Почитта Ви е също тъй важна за мен, колкото короната, която съм носила. Ако с отхвърлянето ѝ ставам по-малко достойна според Вас, то признавам, тъй силно лелеяният от мен отдих ми струва скъпо; и все пак не бих се каяла, задето го откупих с цената на една корона, и не бих осквернила една според мен прекрасна постъпка с предателско съжаление; ако ли пък осъждате това мое действие, за свое извинение ще Ви кажа, че не бих изоставила богатата, дадени ми от съдбата, стига да ги смятах необходими за моето щастие, и дори бих се домогвала до властване над целия свят, ако бях тъй уверена в успеха или в смъртта си, както би бил великият Конде.“

Ето каква е била душата на тази тъй необичайна личност; ето какъв е бил нейният стил на нашия език, който тя рядко е говорила. Знаела е осем езика; била е последователка и приятелка на Декарт, починал в Стокхолм в нейния дворец, след като не успява да получи пенсия във Франция, където произведенията му са забранени тъкмо заради стойностните неща в тях. Била е привлякла в Швеция всички, които са можели да я просветят: поради скръб, че не се намерил такъв сред нейните поданици, ѝ се отцяло да властва над един преимуществено военен народ — сметнала, че си струва по-скоро да живее сред мислеци хора, отколкото да управлява хора без образование или без гений. Дала простор на всички изкуства в един климат, където дотогава те били непознати. Намерението ѝ било да се оттегли сред тях в Италия. Дошла във Франция само пътьом, понеже тези изкуства вече се зараждали в нея: желанието ѝ било да се установи в Рим. С тази цел изоставила лутеранската религия и приела католическата; и едната, и другата ѝ били безразлични, просто не се поколебала привидно да възприеме обичаите на народа, сред който искала да прекара живота си. Напуснала кралството си през 1654 г. и публично сменила вярата си в Инсбрук. Очаровала френския кралски двор, макар да нямало ни една жена, чийто гений да се доближава до нейния. Кралят се срещнал с нея и ѝ отдал големи почести, ала почти

не разговарял с нея: бил израснал без добро образование, а поради вродения си здрав разум бил срамежлив.

Повечето жени и придворни съзрели в тази кралица философ само това, че прическата ѝ се отличавала от френските и че не танцувала добре. Тя била порицана, когато при едно поредно пътуване наредила да убият във Фонтенбло Моналдески, нейния оръженосец. Какъвто и грях да е бил извършил спрямо нея, след като се била отказала да властва, трябвало да потърси правосъдие, а не да го раздава. Тя не е била кралица, наказваща поданик, а жена, завършила галантна връзка с убийство; един италианец убива друг по заповед на една шведка в дворец на краля на Франция. Никой не бива да бъде умъртвяван, освен по закон: в Швеция Кристина не би имала право да убие, когото и да било; със сигурност онова, което би било престъпление в Стокхолм, не подобава да бъде сторено във Фонтенбло. Оправдалите това действие заслужават да бъдат под властта на подобни господари. Това безсрамие, тази жестокост помрачават философията на Кристина, заради която тя напуска своя трон. Тя би била наказана в Англия, както и във всяка страна с безспорни закони; Франция обаче си затваря очите пред това предизвикателство спрямо властта на краля, спрямо правото на народите, спрямо човечността.

Подир смъртта на Кромвел и оттеглянето на неговия син Англия остава една година сред бъркотията на безвластието. Карл Густав, комуто кралица Кристина е предала кралство Швеция, държи в страх северните територии и Германия; император Фердинанд III е умрял през 1657 г.; седемнайсетгодишният му син Леополд вече крал на Унгария и на Бохемия, не бива избран за крал на римляните, докато баща му е жив. Мазарини решава да се опита да направи Луи XIV император: това намерение е просто химера; било е необходимо избирателите да бъдат насилени или подкупени. Франция не е била нито достатъчно силна, за да завоюва империята, нито достатъчно богата, за да я изплати; затова и първите опити, направени във Франкфурт от маршал Дьо Грамон и от Лион, са изоставени още в началото — Леополд бива избран. Единствен пробив в политиката на Мазарини е да се споразумее с германските владетели да бъдат спазвани мюнстерските договорености и така да бъде ограничена ролята на императора в Империята.

След сражението при Дюните Франция е призната за могъща навън поради славата на своите оръжия и поради състоянието, в което са се намирали другите нации: отвътре обаче тя страда; пари липсват; нужен е мир.

При християнските монархии нациите почти никога нямат интерес от войните на своите суверени; наемните войски, набрани по заповед на даден първи министър, водени от съответен генерал, който се подчинява напълно на този първи министър, участват в различни разорителни действия, без кралете, от чието име се сражават, да имат надеждата или дори намерението да заграбят чужд патримониум: победилият народ никога не се възползва от останките на победения; той си плаща за всичко; той страда и при надмощие на оръжието, и при поражение; мирът му е също тъй необходим подир най-великата победа, както и ако врагът е завзел крайграничните му територии.

За да може да се наслаждава благополучно на своето министерстване, на кардинала му били нужни две неща: да осигури мир и спокойствие на държавата посредством брачен съюз на краля. Заговорите през време на владетелското заболяване му били разкрили колко необходим е наследник на трона за величието на първия министър: покрай тези разсъждения той започнал да се стреми бързо да ожени Луи XIV. Имало две добри възможности — дъщерята на краля на Испания и принцесата на Савоя. Сърцето на краля било спечелено от друга; той бил влюбен в госпожица Мансини, една от племенничките на кардинала: понеже имал нежно сърце и твърда воля, както бил отдаден на страстта и неопитен, можело като нищо да се ожени за своята любовница.

Госпожа Дьо Мотвил, фаворитка на кралицата майка, чиито мемоари звучат извънредно достоверно, твърди, че Мазарини се изкушавал да остави любовта на краля да се развива на воля и да настани своята племенница на престола. Вече бил омъжил друга своя племенница за принц Дьо Конти, както и една — за херцог Дьо Меркьор; онази, която Луи XIV обичал, била поискана за съпруга от краля на Англия: това били все титли, оправдаващи подобно честолюбие. Той умело подхванал разговор с кралицата майка: „Боя се доста, че кралят много силно желае да се ожени за моята племенница.“ Кралицата познавала добре първия министър и разбирала, че желае онова, от което уж се бои: тя му отговорила с високомерието на

принцеса с австрийска кръв, като потомка, съпруга и майка на крале, а също тъй с нелюбезността, която ѝ вдъхвал от известно време първият министър, проявяващ видима независимост спрямо нея. Тя му казала: „Ако кралят се окаже способен на подобна низост, аз ще застана с втория си син начело на цялата нация против краля и против вас.“

Твърди се, че Мазарини никога не простил този отговор на кралицата; възприел обаче поведението, следващо нейното мнение; за него вече било чест и достойнство да се опълчи срещу страстта на Луи XIV. Властта му не се нуждаела за опора от кралица с неговата кръв: той дори се опасявал от нрава на своята племенница, а и сметнал, че заздравява министърското си положение, отбягвайки опасната слава да възвеличи твърде силно своя род.

Той бил изпратил още през 1656 г. Лион в Испания със заръката да склучи мир и да поиска инфантата, ала дон Луис де Харо смятал, че макар Испания да е слаба, Франция не е кой знае колко по-добре, и отхвърлил предложенията на кардинала. Инфантата, дъщеря от първия брак, била пазена за младия Леополд. Кралят на Испания Фелипе IV имал тогава от втория си брак само един син, чието лишено от добро здраве детство налагало опасения за живота му. Стремещт бил инфантата, която можела да се окаже наследница на толкова голяма държава, да придаде правата си на австрийския дом, а не на вражески род; в крайна сметка обаче Фелипе IV имал и друг син, дон Фелипе Просперо, а ѝ съпругата му била отново бременна, та опасността инфантата да бъде обвързана с краля на Франция му се сторила не тъй голяма, а сражението при Дюнците сочело потребността от мир.

Испанците обещали инфантата и поискали примирие. Мазарини и дон Луис се срещнали на границата между Испания и Франция, на Фазановия остров (1659). Макар темата на съвещанията им да била бракът на един крал на Франция и постигането на мир, изминал повече от месец, през който се уреждали старшинствата и церемониите. Кардиналите се представяли за равни на кралете и по-високостоящи от останалите владетели; Франция претендирала не без основание да се смята за по-изтъкната от другите сили: ала дон Луис де Харо изискал пълно равенство между Мазарини и себе си, между Франция и Испания.

Съвещанията траяли четири месеца. Мазарини и дон Луис разгърнали всичките си политически способности: кардиналът се

отличавал с хитроумие, а дон Луис — с мудност. Първият никога не давал дума, вторият винаги се изразявал двусмислено. Геният на министъра италианец се състоял в умението да изненадва; геният на испанеца бил в това да не допуска нещо да го изненада. Твърди се, че той бил казал за кардинала: „Той има един голям политически недостатък: все гледа да измами.“

Такива са превратностите в човешката съдба, че днес няма и две точки от прословутия Пиренейски договор, които да са спазени. Кралят на Франция си запазва Русийон, който и без този мир е щял да си остане негов; колкото до Фландрия обаче, испанската монархия не притежава вече нищо. Тогава Франция е била в безусловно дружески отношения с Португалия; това вече не е така: всичко се е променило. Но дори дон Луис де Харо да е казал, че Мазарини умее да мами, впоследствие се е изтъквало, че е умее да предвижда. От дълго време е подготвял родовия съюз между Франция и Испания; цитират едно прословуто негово послание, писано по време на мюнстерските преговори: „Ако Прехристиянския крал би могъл да има за зестра Нидерландия и Франш Комте, женейки се за инфантата, то бихме могли и да се надяваме на наследствено придобиване на властта над Испания, какъвто и отказ да накарат инфантата да заяви; при това няма да се наложи и да чакаме дълго, тъй като това би се осуетило единствено от оцеляването на нейния брат принца.“ Въпросният принц тогава е бил Балтасар, който умира през 1649 г.

Естествено, кардиналът грешал, смятайки, че Нидерландия и Франш Комте биха били дадени при омъжването на инфантата. За нейна зестра не бива определен дори и един град; напротив, на испанската монархия биват върнати значими завоювани градове като Сент Омер, Ипър, Менен, Уденард, а и други: все пак някои биват запазени. Кардиналът не греша, като смята, че един ден отказът ще бъде без значение; само дето онези, които му отдават чест за това предсказание, подразбират, че е предсказал и как принцът дон Балтасар ще умре през 1649 г., че после трите деца от втория брак ще си отидат невръстни, че Карлос, петото от всички тези момчета, ще умре, без да остави потомство, както и че този австрийски крал ще направи завещание в полза на внук на Луи XIV. Все пак кардинал Мазарини предвижда колко струват разните откази, ако мъжкото

потомство на Фелипе IV погине; подир повече от петдесет години мнението му се потвърждава от някои необичайни събития^[3].

Според брачния договор Мария Тереза, която можела да получи като зестра върнатите от Франция градове, донесла само петстотин хиляди златни екюта; кралят прахосал повече от това, отивайки да я посрещне на границата. Въпросните петстотин хиляди екюта, равни тогава на два милиона и половина ливри, все пак били повод за множество спорове между двамата първи министри. В крайна сметка Франция получила всичко на всичко сто хиляди франка.

Бракът не носел никакво друго редовно и реално предимство, освен мира — инфантата се отказала от всички права, които би могла да има над каквито и да било земи на своя баща; Луи XIV тържествено ратифицирал този отказ и после го предал в регистрите на парламента.

Тези откази и тези петстотин хиляди екюта зестра май били обичайни клаузи при обвързването на инфанти с крале на Франция. Кралицата Анна Австрийска, дъщеря на Фелипе III, била омъжена за Луи XIII при сходни условия; когато пък дали Изабела, дъщеря на Анри Велики, на Фелипе IV, крал на Испания, ѝ била определена зестра към петстотин хиляди златни екюта, като нищо тъй и не било платено; излиза, че изобщо не е имало някаква полза от тия велики брачни съюзи: просто дъщери на крале се омъжвали за крале, почти без да получат сватбени подаръци.

Лотарингският херцог Карл IV, от когото Франция и Испания можели с основание да се оплакват, или пък той от тях, бил упоменат в договора, но само като нещастен владетел, наказан, понеже не бил страшен. Франция му връщала територията, обаче разрушавала Нанси и му забранявала да разполага с войски. Дон Луис де Харо накарал кардинал Мазарини да приеме и помилва принц Дьо Конде, като заплашил, че иначе ще му даде суверенитет над Рокроа, Катле и други населени места, които той владее. Така Франция спечелила едновременно тези градове и великия Конде. Той изгубил поста си на главен церемониалмайстор на кралския дом, впоследствие даден на сина му, и се завърнал едва ли не само понесъл славата си.

Чарлс II, по право крал на Англия, тогава по-нещастен дори от херцога на Лотарингия, навестил Пиренеите, където се решавали нещата около мира. Той замолил за помощ дон Луис и Мазарини. Надявал се техните крале, негови братовчеди, съвместно да се осмелят

най-сетне да подкрепят с отмъщение една обща за всички суверени кауза, след като Кромвел вече го нямало; ала дори не успял да се срещне нито с Мазарини, нито с дон Луис. Локхарт, пълномощникът на английската република, се намирал в Сен Жан дьо Люз и все още будел уважение, дори подир смъртта на протектора; опасявайки се да не разгневят англичанина, двамата първи министри отказали да се видят с Чарлс II. Те смятали, че възстановяването му е невъзможно; действително, макар и затънали в разногласия, всички английски фракции съвместно отричали възможността да признаят отново крале. И двамата сбъркали: само след няколко месеца съдбата осъществила онова, което тези двама ръководители можели да предприемат за своя слава. Чарлс бил поканен в държавата си от самите англичани, без нито един потентат от Европа някога да се е застъпил както против убийството на бащата, така и за да улесни установяването на сина. Двайсет хиляди граждани го посрещнали сред полята край Доувър и паднали на колене пред него. Старци, присъствали на събитието, са ми разказвали, че почти всички ронели сълзи. Надали някога е имало по-затрогваща гледка или по-внезапен революционен обрат (юни 1660 г.). Промяната станала за по-кратко време, отколкото било нужно за подписването на Пиренейския договор; Чарлс II станал мирен властител над Англия преди още Луи XIV да е сключил официален брак.

Август 1660 г. Най-сетне кардинал Мазарини довел краля и новата кралица в Париж. Баща, оженил своя син, без да му предаде в ръцете неговата собственост, нямало да е по-различен от Мазарини; той се завърнал по-могъщ, по-ревниво пазещ своето могъщество и дори по-жадуващ почести от когато и да било. Настоял парламентът да проводи пратеници да го величаят и постигнал това. Нямало друг такъв случай в историята на монархията; но пък и не било достатъчно удовлетворение, като се има предвид какви злини му бил причинил парламентът. Престанал да се ръкува въвн с благородниците по кръв, както преди. Оня, който се бил отнесъл с дон Луис де Харо като с равен, пожелал да се държи с великия Конде като с нисшестоящ. Вече се движел сред кралски разкош, освен гвардията го съпровождала рота мускетари, която оттогава била определена като втора рота на кралските мускетари. До него вече нямало свободен достъп: ако някой неблагоприятен придворен замолел краля за някакво благоволение, с

него било свършено. Кралицата майка, закриляла тъй дълго и упорито Мазарини срещу Франция, нямала никакви права, понеже повече не се нуждаел от нея. Нейният син кралят, израснал в пълно подчинение спрямо първия министър, нямало как да премахне игото, което тя му била наложила, а сега — и на себе си; тя се покорявала на стореното от самата нея, а Луи XIV все още не се осмелявал да управлява, докато Мазарини бил жив.

Може да бъде простено на един първи министър за стореното от него зло, когато рулят на държавата е натикан посред бури в неговите ръце; при покой той носи вината за доброто, което не върши. Мазарини вършел добри неща само за себе си, за своето семейство или във връзка със себе си. За осем години абсолютно и спокойно могъщество, последвали окончателното му завръщане, та до смъртта му, не се открили никакви славни или полезни дела; „Колеж де Катр Насион“ е основан с неговото завещание.

Той ръководел финансите като интендант на притеснен господар. Понякога кралят искал пари от Фуке, който отговарял: „Сир, в ковчежничеството на Ваше Величество няма нищо, но господин кардиналът ще ви даде заем.“ Ако смятаме в днешни пари, Мазарини е притежавал близо двеста милиона. Според множество мемоари натрупал известна част от тях със средства, принизяващи високопоставеното му положение. Има сведения, че делеял с корабовладелците приходите от курсовете. Това така и не било доказано; холандците обаче го подозирали, а никога не е имало подобни подозрения спрямо кардинал Дьо Ришельо.

Твърдят, че преди смъртта го обхванали угризения, макар външно да си придавал смелост. Във всеки случай се опасявал за имуществото си и го дарил изцяло на краля, като се надявал, че кралят ще му го върне. Не се излъгал; подир три дни кралят му възстановил дареното. Най-сетне умрял (9 март 1661 г.) и май единствено кралят тъжал за него — владетелят вече умее да прикрива чувствата си. Игото вече му било дотегнало и нямал търпение да властва: все пак пожелал да прояви чувствителност спрямо една смърт, благодарение на която получавал своя престол.

Луи XIV и дворът носили траур за кардинал Мазарини; това била необичайна чест, Анри IV я е оказал на паметта на Габриел д'Естре^[4].

Тук няма да разискваме дали кардинал Мазарини е бил велик първи министър, или не: делата му говорят за себе си, бъдните поколения ще решат. Обичайно е да се приписват чудодейни духовни качества, та и едва ли не божествен гений на онези, които са управлявали империи с известен успех. Не висшата-прозорливост отличава държавниците, а нравът им. Стига само да имат здрав разум, почти всички хора се грижат за своите интереси. В това отношение, който и да е буржоа от Амстердам или от Берн е не по-малко наясно, отколкото Сеян, Хименес, Бъкингам, Ришелъ или Мазарини — ала поведението и делата ни зависят единствено от даденостите на душата, а успехите се определят от късмета.

Ако например гений като папа Александър VI или неговият син Борджия би трябвало да превземе Ла Рошел, би поканил в своя лагер основните водачи, обвързвайки се със свещена клетва, и би се отървал от тях; Мазарини би проникнал в града със закъснение от две-три години, като би се домогвал до подкрепата на тамошните буржоа, разделяйки ги; дон Луис де Харо изобщо не би предприел подобно опасно начинание. Ришелъ по примера на Александър построява дига в морето и влиза в Ла Рошел като завоевател; ала ако само приливът би се оказал по-висок или пък англичаните бяха побързали, Ла Рошел не би изгубил свободата си и Ришелъ би се оказал просто безразсъден смелчак.

За нрава на хората можем да съдим по деянията им. Можем да изтъкнем, че душата на Ришелъ е излъчвала надменност и отмъстителност, че Мазарини е бил мъдър, гъвкав и жаден за облаги. За да проумеем обаче доколко един първи министър има дух, трябва или да сме слушали често речта му, или да сме чели писаното от него. Често при държавниците се получава същото, което виждаме всекидневно при придворните — притежаващият дух се проваля, а оня, чийто нрав е по-търпелив, по-издръжлив, по-гъвкав и по-последователен, успява.

Когато четем писмата на кардинал Мазарини и мемоарите на кардинал Дьо Рец, с лекота се убеждаваме, че Рец има по-извисен ум: и все пак Мазарини е бил всемогъщ, а Рец е бил повален. Впрочем напълно вярно е и че един могъщ първи министър често може да е с посредствен дух, със здрав разум и с добър късмет; за да бъде обаче добър първи министър, трябва непременно да е устремен, да люби

общественото благо. Велик държавник е оня, подир, когото в отечеството остават велики и полезни паметници.

Паметникът, който обезсмъртява кардинал Мазарини, е придобиването на Елзас. Той присъединява тази провинция към Франция тъкмо когато Франция беснее срещу него; съдбовно и странно е, че когато е най-преследван, приносят му за кралството е най-значителен, а не при покоя на абсолютната власт.

---

[1] „Жана д’Арк превърнала Франция в нация, настроена против англичаните... Луи XIV прави Франция държава, обърната срещу Европа... Фрондата не е притежавала ни един от тия творчески замисли; оттук идат неувереността и слабостта ѝ. Луи XIV е имал представа що е държава, затова е твърд, решителен, затова изрича великото: Държавата, това съм аз! Смятало се е, че това е горделив израз, всъщност това е политическо възвание“ (Сен-Мар Жирарден^[2]). — Б.фр.изд. ↑

[2] Франсоа Огюст Марк Жирарден (1801–1873) е десен либерал по убеждения, журналист и историк. — Б.пр. ↑

[3] Отказът на Анна Австрийска бил потвърден от областите с ранг на държави Кастилия и Арагон; отказът на Мария Тереза не им бил представен за потвърждение и това била една от главните причини казуистите и юрисконсултите, към които Карлос II се обърнал, да заявят, че потомците на Мария Тереза са законни наследници на испанската корона. — Б.а. ↑

[4] Любовница на Анри IV, която става херцогиня Дьо Бофор. — Б.пр. ↑

ГЛАВА VII.
ЛУИ XIV УПРАВЛЯВА САМОЛИЧНО. ТОЙ
ПРИНУЖДАВА АВСТРИЙСКИЯ
ИСПАНСКИ РОД ДА МУ ОТСТЪПИ
НАВСЯКЪДЕ ПЪРВЕНСТВОТО, А ДВОРА В
РИМ ДА МУ ДАДЕ УДОВЛЕТВОРЕНИЕ.
КУПУВА ДЮНКЕРК. ПОМАГА НА
ИМПЕРАТОРА, НА ПОРТУГАЛИЯ, НА
ГЕНЕРАЛНИТЕ ЩАТИ, ПРИ НЕГО
КРАЛСТВОТО ПРОЦЪФТЯВА И СТАВА
ЗАСТРАШИТЕЛНО

Никога в никой двор не са се ширели повече интриги и надежди, отколкото при агонията на кардинал Мазарини. Претендиращите да са хубави жени се зальгвали, че ще въртят на пръста си дващсет и две годишния владетел, който поради любов стигнал дотам, че за малко не предложил короната на своята метреса; младите придворни смятали, че пак иде ред на властта на фаворитите; всеки от министрите се надявал да стане първи; никой дори не помислял, че един крал, възпитан без участие в ръководенето, ще се осмели да се нагърби сам с управлението. Мазарини бил удължил, колкото могъл, детството на монарха: съвсем отскоро се бил заел с образованието му, и то, понеже кралят бил пожелал да се образова.

Всички дотам не разчитали да бъдат управлявани от своя суверен, че сред онези, които дотогава били работили с първия министър, не се намерил и един да попита краля кога ще пожелае да ги изслуша. Те всички го попитали: „Към кого ще се обръщаме?“ А Луи XIV им отговорил: „Към мен.“ Още повече се изненадали, когато

настойчивостта му не намаляла. Известно време той изпробвал силата си, тайно изпитвал своя кралски гений: бил взел решение и се придържал към него до сетния миг на живота си. Определил границите на властта на всеки един от министрите и разпоредил в уречени часове да му докладват за всичко, като им оказвал необходимото доверие по отношение на техния ресор и бдял над тях, за да не допусне прекомерни злоупотреби.

Госпожа Дьо Мотвил ни съобщава, че репутацията на краля на Англия Чарлс II, за когото се говорело как управлява сам, вдъхновила към това и Луи XIV. Дори да е тъй, той надминава многократно своя съперник и цял живот заслужава за себе си твърдението от първоначалните слухове за Чарлс.

Като начало въвел ред във финансите, объркани поради продължителното разбойничество; във войската бил възвърнат редът, както и във финансите; блясък и почтеност озарили двора; дори удоволствията станали ярки и величави: всички изкуства получили подкрепа и всички били пуснати в ход, за да славят краля и Франция.

Тук не е мястото да го представим в личния му живот, както и в ръководенето на правителството; това ще сторим отделно: нека само кажем, че простите поданици, които от смъртта на Анри Велики насам не били виждали истински крал и изпитвали ненавист към властта на първите министри, се изпълнили с възхищение и надежда, когато видели Луи XIV на двайсет и две години да върши онова, което Анри IV започнал да върши на петдесет. Ако Анри IV би имал първи министър, с него е щяло да бъде свършено, тъй като омразата срещу отделно частно лице би подигнало куп могъщи фракции. Ако Луи XIII не бе имал първи министър, слаботелесният, болнав владетел с изнемогваща душа би рухнал под тежестта. Луи XIV е можел без никаква опасност да има или да няма първи министър: от някогашните фракции тогава не е оставала и следа — във Франция имало само господар и поданици. Той първо показва, че стремежът му е да завоюва всякаква слава и че желае да бъде уважаван и отвън, също както и отвътре.

Някогашните европейски крале признават помежду си пълно равенство, което е съвсем естествено; ала кралете на Франция винаги са изтъквали първенството, заслужено от древността на рода и на кралството им; те са отстъпвали пред императорите единствено защото

хората почти никога не са достатъчно дръзки, за да отрекат един дълговечен навик. Водачът на германската република, избран владетел, сам не особено могъщ, безусловно застава пред всички суверени заради своята титла кайзер^[1] и наследник на Шарльоман: германското канцлерство дори не се обръщало тогава към другите крале с титлата „величество“. Френските крале можели да оспорват първенството на императорите, понеже Франция била основала същинската Западна империя, която е запазена от Германия единствено по име: те не само притежавали върховенството на наследствената корона над изборното достойнство, а имали и предимството да бъдат последователно, без прекъсване, потомци на суверени, владели велика монархия векове наред, докато още в целия свят никой от днешните венценосни домове не се е бил въздигнал — те искали поне да имат първенство пред другите велики сили в Европа. В тяхно достойнство се използвала титлата „прехристиянски“; кралете на Испания пък се величаели като „католически“; откакто Карл V бил държал крал на Франция пленник в Мадрид, испанската гордост изобщо не признавала по-висш ранг. Англичаните и шведите, които днес не използват подобни пояснителни звания, се стремят да не признават особено това предимство.

Тези претенции някога бивали обсъждани в Рим: папите, раздаващи държави с були, смятали въз основа на това, че имат право и да провъзгласяват ранговете на короните. Този двор, където всяко нещо представлява церемония, бил трибуналет за определяне на суетите на величието: Франция винаги имала надмощие, когато била по-силна от Испания, — ала подир властването на Карл V Испания не била пропуснала нито една възможност, за да постигне приравняване. Спорът си оставал нерешен; крачка напред или назад в някакво шествие, кресло, поставено по-близо до олтара или до катедрата на проповедника, представлявали триумф и водели до титли, подсказващи изтъкването. Тези химери на почестта били до крайност тачени помежду коронованите, както дуелите пробуждали бяс у частните лица.

1662 г. Станало тъй, че при пристигането в Лондон на шведския посланик граф Д'Естрад, посланик на Франция, и барон Дьо Ватвил, посланик на Испания, се спречкали кой да мине пръв. Испанецът разполагал с повече пари и служители и получил подкрепа от

английското население: наредил да убият конете на френските карети, а скоро хората на граф Д'Естрад, ранени и подгонени, оставили испанците да се движат триумфално напред с извадени шпаги.

Осведомен за оскърблението, Луи XIV отзовал своя посланик от Мадрид, прогонил испанския посланик от Франция, прекратил съвещанията във Фландрия относно граничните знаци и заявил на своя тъст крал Фелипе IV, че ако не признае върховенството на френската корона и не заличи безочieto с тържествено удовлетворение, отново ще има война. Фелипе IV не искал да вкарва пак кралството си във война заради първенството на някакъв си посланик: той проводил граф Де Фуентес да заяви на краля във Фонтенбло пред всички чуждестранни представители във Франция (24 март 1662 г.), че „испанските представители не ще влизат тепърва в състезание с френските“. Това не било достатъчно, за да се изтъкне ясно предимството на краля, но било достатъчно като явно признание на испанската слабост. Този все пак горд двор дълго роптал заради унижението: оттогава доста испански пълномощници са подновявали някогашните претенции; в Неймехен те се преборват за равенство — ала с твърдостта си тогава Луи XIV постига явно надмощие в Европа, като показва до каква степен следва да се боят от него.

Едва-що приключил това дребно недоразумение тъй внушително, той проявява още по-голямо величие при друг случай, в който славата му сякаш не е тъй засегната. Във войните, дълго водени срещу Испания из Италия, младите французи били направили на съдържаните и завистливи италианци впечатление, че принадлежат на буйна нация: в Италия се гледало на заливащите я нации като на варвари, французите били възприемани като позабавил от другите варвари, но по-опасни, тъй като покрай тях навсякъде се разгръщали удоволствия и пренебрежение, а също тъй — разврат и оскърбления. Навсякъде се бояли от тях, особено пък в Рим. Херцог Дьо Креки, посланик при папата, възмутил римляните със своята надменност: прислужниците му — хора, неизменно довеждащи до крайности недостатъците на своите господари — вършели из Рим същите безобразия, които са тъй познати за недисциплинираната парижка младеж, смятаща за почетно задължение да напада всяка нощ стражите, бдящи над града.

Неколцина лакеи на херцог Дьо Креки взели, че се нахвърлили с шпаги на отряд корсиканци (това са гвардейци на папата, съдействащи при изпълнението на съдебните решения). Корпусът на корсиканците се засегнал и, подстрекаван тайно от дон Марио Киджи, брат на папа Александър VII, който мразел херцог Дьо Креки, обградил с оръжие дома на посланика (20 август 1662 г.). Стреляли по каретата на неговата съпруга, която тъкмо се прибирала в палата; убили един паж и ранили неколцина слуги. Херцог Дьо Креки напуснал Рим и обвинил роднините на папата и самия папа, че са поощрили убийството. Папата отлагал удовлетворението, колкото могъл, убеден, че с французите е достатъчно да мине време, та да се забравят нещата: подир четири месеца наредил да обесят един корсиканец и един стражар и прогонил от Рим губернатора, заподозрян, че е разрешил атентата; ала потресен разбрал, че кралят заплашва да обсади Рим, че вече вкарва войски в Италия, а маршал Дю Плеси-Прален е назначен за главнокомандващ. Историята се превърнала в разпра между нации и кралят желаел неговата да бъде уважавана. Преди да даде исканото удовлетворение, папата помолил да се намесят всички католически владетели; направил, каквото можал, за да ги настрои против Луи XIV; обстоятелствата обаче не били на страната на папата: империята била нападната от турците; Испания била силно заета покрай неприятна война с Португалия.

Римският двор само вбесил краля, без да може да му навреди. Парламентът от Прованс призовал папата към отговорност и разпоредил да бъде отнето авиньонското графство. В други времена тези оскърбления щели да доведат до отлъчвания от страна на Рим; това обаче били изхабени и вече смехотворни оръжия; папата трябвало да отстъпи: той бил заставен да изгони от Рим собствения си брат, да изпрати племенника си кардинал Киджи в качеството му на легат а latere, за да въздаде удовлетворение на краля, освен това премахнал корсиканската гвардия и издигнал в Рим пирамида с надпис, увековечаващ оскърблението и удовлетворението. Кардинал Киджи бил първият легат на римския двор, изпратен някога, за да иска прошка: дотогава легатите се появявали, за да налагат закони и да искат десетъци. Кралят не се задоволил със заличаването на обидата посредством мимолетни церемонии и също тъй мимолетни паметници (подир няколко години той разрешил пирамидата да бъде премахната);

накарал също римския двор да обещае да върне Кастро и Ронсилионе на херцога на Парма, както и да овъзмезди херцога на Модена за правата му върху Комачо; така извлякъл покрай оскърблението внушителната чест да стане закрилник на италиански благородници.

Грижел се за достойнството си, но не забравял и да подсилва властта си. Добре ръководени от Колбер, финансите му позволили да купи Дюнкерк и Мардик от краля на Англия за пет милиона ливри при двайсет и шест ливри и десет су марката (27 октомври 1662 г.). Разточителният и беден Чарлс II за свой срам разпродал заплатеното с кръв от англичаните: впоследствие канцлерът му Хайд, обвинен, че е дал съвет или понесъл безропотно тази слабост, бил осъден на изгнание от английския парламент, който често наказва грешките на фаворитите, а понякога съди дори кралете.

1663 г. Луи наел трийсет хиляди човека да укрепят Дюнкерк откъм сушата и откъм морето. Между града и цитаделата бил изкопан резервоар, в който можели да се поместят трийсет военни кораба; едва-що англичаните били продали този град — и той станал основание за черни страхове у тях.

30 август 1663 г. Твърде скоро след това кралят принудил херцога на Лотарингия да му предаде укрепения град Марсал: клетият Карл IV, твърде прославен боец, ала слаб властник, непостоянен и непредпазлив, бил сключил договор, според който давал Лотарингия на Франция подир смъртта си, при положение че кралят му разрешал да вземе един милион, залагайки изоставяната от него област, като лотарингските владетели трябвало да бъдат признати за принцове с френска кръв. Този договор, напразно представен в парижкия парламент, довел единствено до нови непоследователни действия на херцога на Лотарингия, който направо бил щастлив да предаде Марсал и да разчита на милостта на краля.

Луи разширявал владенията си и в мирно време, като винаги бил готов да води война, укрепявал границите, поддържал дисциплината във войската, увеличавал нейния личен състав и често правел прегледи.

Тогава турците били голяма опасност за Европа; нападали както императора на Германия, тъй и венецианците. Още от Франсоа I политиката на кралете на Франция била да бъдат съюзници на турските императори, не само заради търговските предимства, а и за да

не се въздига прекомерно австрийският дом: въпреки това един християнски крал не можел да откаже помощ на изложения на прекомерни изпитания император и интересът на Франция бил турците да безпокоят Унгария, но не и да я завладеят; а и договорите с империята превръщали в потребност почетното задължение. Затова той изпратил шест хиляди души в Унгария, водени от граф Дьо Колини, единственият, останал от дома на Колини, тъй известен някога в нашите граждански войни, заслужил може би истинска почит, както и адмиралът, със смелостта и качествата си. Той се сприятелил с великия Конде и никакви предложения на кардинал Мазарини не могли да му внушат да предаде своя приятел. Той ръководил заедно с него елита на френските благородници, сред които и младия Лафьояд, предприемчив мъж, жаден за слава и богатство (1664). Тези французи отишли да воюват в Унгария под надзора на генерал Монтекуколи, който тогава възпирал великия везир Кюпрюлю или Кюперли и който впоследствие, сражавайки се срещу Франция, се противопоставял на прочутия Тюрен. Имало голяма битка в Сен Готар, на брега на Раб, между турците и силите на императора: французите свършили отлична работа; дори германците, които изобщо не ги обичали, били принудени да им отдадат заслуженото — то обаче трябва да бъде отдадено и на германците, а не да се разправя, както се случва в не една книга, че единствено французите били извоювали почетната победа.

Освен че заложил величието си, подпомагайки открито императора и прославяйки френското оръжие, кралят следвал политика на тайна подкрепа на Португалия против Испания. С Пиренейския договор кардинал Мазарини безусловно бил изоставил португалците: само че испанците били нарушавали по мъничко, без шум, многократно мирното споразумение. Французите го направили дръзко и решително: маршал Фон Шомберг, чужденец и хугенот, се прехвърлил в Португалия заедно с четири хиляди френски войници, на които плащал Луи XIV и които той уж бил подкупил от името на краля на Португалия. Съвместно с португалските бойци тези четири хиляди френски войници извоювали пълна победа при Вилявисиоза (17 юни 1665 г.), с което укрепили престола на рода Браганса. Ето как Луи XIV вече се бил прочул като владетел, вещ във войни и политика, а Европа се бояла от него още преди да се бил захванал да воюва.

Тъкмо от политически съображения, независимо от обещанията той не предоставил малкото си тогава кораби на холандската флота. Бил се съюзил с Холандия през 1667 г. Някъде по това време републиката подхванала отново война с Англия по повод суетни и странни сблъсъци за знамена, както и поради търговските си интереси в Индия. Луи с удоволствие наблюдавал как двете морски велики сили ежегодно насочват една срещу друга по море флоти от по над сто кораба и се унищожават взаимно при най-упоритите сражения, водени някога, като единствен резултат било отслабването на двете страни. Едно от сраженията траяло цели три дни (11,12 и 13 юни 1666 г.). Тъкмо в тия битки холандецът Ройтер се прославил като най-знаменития военен, виждан дотогава. Той се спуснал и подпалил най-великолепните английски кораби в самите пристанища, на четири левги от Лондон. Той възвеличил Холандия по моретата, където иначе се подвизавали все англичаните и където Луи XIV все още бил нищо.

Властта над Океана от доста време се делила между тези две нации. Умението да се строят кораби и да се използват за търговия и за военни цели било добре усвоено само от тях. При управлението на Ришельо Франция се смятала за силна по море, понеже разполагала в пристанищата си с около шейсетина закръглени кораба, от които можела да пусне по море трийсетина, всеки с по седемдесет оръдия. При Мазарини от холандците били купени малкото налични кораби. Нямало моряци, офицери, липсвали манифактури за строителство и екипировка. Кралят се заел да натъкмява остатъците от марината и да съоръжава Франция с всичко, което ѝ липсвало, с невероятна бързина; ала през 1664 и 1665 г., докато англичани и холандци пускали из Океана към триста големи военни кораба, той имал още само петнайсет-шестнайсет с малък капацитет, с които херцог Дьо Бофор преследвал берберските пирати; когато генералните щати замолили Луи XIV да включи на тяхна страна своята флота, в пристанището Брест имало само един брандер, който било направо неудобно да се изпрати, обаче все пак се наложило, понеже силно настоявали; срам, който Луи XIV се постарал много бързо да заличи.

1665 г. Той предоставил на щатите помощ по суша, която била доста по-значителна и по-представителна: пратил им шест хиляди французи, които да ги защитят от епископа на Мюнстер Кристоф Бернхард фон Гален, войнолюбив прелат и заклет враг, подкупен от

Англия, за да съсипва Холандия. Само че им взел прескъпо за помощта, отнесъл се с тях като могъщ човек, закрилящ заможни търговци: Колбер им начислил не само надниците на бойците, ами дори и разходите за пратеничество, проведено до Англия, за да се сключи мир с Чарлс II от тяхно име. Едва ли някога помощ е била давана с по-голямо нежелание и посрещнатата с по-малка признателност.

Изпробвал по този начин издръжливостта на войските си, произвел нови офицери в Унгария, в Холандия, в Португалия, уважаван и откъстен в Рим, кралят не виждал насреща си нито един потентат, от който да трябва да се бои. Англия била в плен на чумата; Лондон бил изпепелен от пожар, за който несправедливо обвинявали католиците; Чарлс II бил все тъй разточителен и безпаричен, излагайки с това делата си на опасност, не по-малка от заразата и пожарите, така че Франция нямало защо да се бои от англичаните. Императорът едвам се възстановявал от изтощението подир водената с турците война. Кралят на Испания Фелипе IV умираше, монархията му била слаба също като него — единствен Луи XIV оставал могъщ и застрашителен. Бил млад, богат, авторитетен, следван сляпо и вече нетърпелив да се изтъкне и прояви като завоевател.

---

[1] Производно от „Цезар“ (също както и „цар“); думата „крал“ е производна от името на „Карл“ Велики (на френски Шарльоман). — Б.пр. ↑

ГЛАВА VIII.

ЗАВОЮВАНЕ НА ФЛАНДРИЯ

Скоро възможността се открила пред краля, който я търсел. Неговият тъст Фелипе IV умрял: от първата си съпруга, сестра на Луи XIII, имал за дъщеря принцесата Мария Тереза, която била омъжена за своя братовчед Луи XIV — брак, чрез който испанската монархия попадала при рода на Бурбоните, тъй дълго останали врагове. От втория му брак с Мария Анна Австрийска бил роден Карлос II, слабо, нездраво дете, наследник на короната, единствен оцелял измежду три момчета, отишли си невръстни. Луи XIV заявил, че Фландрия, Брабант и Франш Комте, провинции на кралство Испания, според правните норми на тези провинции трябва да се паднат на жена му въпреки формулирания от нея отказ. Ако каузите на кралете можеха да бъдат представяни според националните закони на безпристрастен трибунал, делото би било с доста съмнителен изход.

Луи разпоредил правата му да бъдат преценени от съвет и от теолози, които ги изкарали безспорни; ала съветът и изповедникът на вдовицата на Фелипе IV ги сметнали за твърде неоснователни. Тя имала на своя страна силен довод, нарочния закон на Карл V; само дето законите на Карл V никак не били уважавани във френския кралски двор.

Едно от основанията на съвета на краля било, че зестрата от петстотин хиляди екюта на неговата жена не били изплатени; пропускало се, че и зестрата на дъщерята на Анри IV също не била издължена. Първоначално Франция и Испания си разменили преписки, в които имало банкови сметки и правни положения; в действителност ставало дума за висши държавни съображения. Те били доста необичайни: Луи XIV се канел да нападне едно дете, на което всъщност следвало да бъде покровител, след като бил женен за неговата сестра. Нима е можел да вярва, че император Леополд, смятан за глава на австрийския дом, ще го остави да притиска въпросния род и да присъедини Фландрия? Кой би си представил, че императорът и

кралят на Франция вече мислено си делят принадлежащото на младия крал на Испания Карлос Австрийски? Откриваме някои забележки във връзка с тази тъжна истина в мемоарите на маркиз Дьо Торси, но не се набляга на тях. В крайна сметка времето слага край на загадката, доказваща, че помежду владетелите изгодата и правото на по-силния заменят правдата, особено ако тя не е напълно ясно установена.

Всички братя на краля на Испания Карлос II били умрели: самият Карлос бил със слабо телосложение и нездрав. През неговото детство Луи XIV и Леополд се спогаждат за делбата, последвала по-нататък смъртта му. В договора, който понастоящем се съхранява в Лувъра, Леополд направо оставя Луи XIV да си присвои Фландрия, стига при смъртта на Карлос Испания да премине под властта на императора. Не се упоменава дали в странното споразумение са били включени и парични разплащания: обикновено тази неизменна част от тъй много подобни договори си остава тайна.

Още щом подписва документа, Леополд започва да съжالياва за това: той изисква поне никой друг двор да не бъде запознат с него, да не се правят две копия, както е редно, и единствената останала следа да бъде затворена в метално ковчеже, от което императорът ще притежава единия ключ, а кралят на Франция — другия. Ковчежето следвало да се съхранява при великия херцог на Флоренция. С тази цел императорът го предал в ръцете на посланика на Франция във Виена, а кралят изпратил шестнайсет лични свои гвардейци при портите на Виена, за да придружат пратката, та да не би императорът да промени намеренията си и да отнеме ковчежето по пътя. То обаче се озовало във Версай, а не във Флоренция; оттук следва да предположим, че Леополд е получил пари, тъй като не посмял да възрази.

Така императорът допуснал да бъде ограбен кралят на Испания.

Кралят, който разчитал доста повече на силата си, отколкото на висшите съображения, поел на път за Фландрия, която със сигурност щял да завоюва (1667). Бил начело на трийсет и пет хилядна армия; друга част от осем хиляди души била изпратена към Дюнкерк; трета, четирихилядна, поела към Люксембург. Негов пряк подчинен и главнокомандващ бил Тюрен. Колбер бил увеличил данъчните постъпления, за да подsigури разходите; Лувоа, новият военен министър, бил осъществил огромна подготовка за кампанията: по границите били разпределени всевъзможни запаси. Той пръв въвел

забележителния метод, непостижим дотогава поради слабото управление, да подсигурява армиите посредством складове със запаси: каквито и обсади да искал да предприеме кралят, накъдето и да обърнел своите бойци, различните помощи били налице, имало възможност да се разквартируват войниците, преходите били пресметнати. Дисциплината, все по-строга с времето благодарение на непоколебимата суровост на министъра, придържала изкъсо към дълга им всички офицери. Присъствието на младия крал, любимец на армията, превръщало тегобите на този дълг в желан и скъп товар. Военните чиновници вече започвали да означават много по-висши права от правата по рождение: брояла се службата, а не дедите — нещо невиджано дотогава. Така дори офицери с най-посредствен произход бивали окуражавани, без онези с по-високия да се сърдят. Пехотата, която изнасяла цялото бреме на войните, откакто копията били станали безполезни, споделяла възнагражденията наедно с кавалерията. Нови повели на властта вдъхвали нов вид смелост.

Водачът и министърът били равностойно способни и взаимно си завиждали, служейки старателно на краля помежду им, следван от най-добрите бойци в Европа, отново обвързан с Португалия, който нападал с всички тези свои предимства зле отбраняваната провинция на едно разорено и разпокъсано кралство. Единствен противник била неговата тъща, слаба жена, подвластна на съветите на един йезуит, чието презряно и жалко управление правело испанската монархия беззащитна. Кралят на Франция разполагал с всичко, което липсвало на Испания.

Изкуството да се нападат населени места още не било съвършено както днес, понеже и изкуството да бъдат добре укрепявани и защитавани не било тъй познато. Границите на испанска Фландрия били почти без фортификации и гарнизони.

Достатъчно било Луи да стигне до тях. Влязъл в Шарльороа, все едно е Париж (юни 1667 г.); Ат и Турне били превзети за два дни; Фюрн, Армантиер и Куртре също не издържали по-дълго. Той сам слязъл в траншея при Дуе, който се предал на следващия ден (6 юли 1667 г.). Лил, най-процъфтяващият град из тия области и единственият, който бил добре укрепен и имал гарнизон от шест хиляди души, капитулирал (27 август) подир деветдневна обсада. Испанците можели да посрещнат победоносните войски едва с осем хиляди човека; при

това ариергардът на малката армия бил направо накълцан от маркиз Дьо Креки, впоследствие и маршал (31 август). Останалите се прикрили около Брюксел и Моне, като оставили краля да победи, без да се сражават.

Тази кампания, водена при забележително изобилие от блага, при такъв лесен успех, била подобна на придвижването на един кралски двор. Гощавките, разкошът и удоволствията навлезли сред бойците, а същевременно дисциплината била затвърдена още. Офицерите изпълнявали своя воински дълг много по-точно, но при поизтънчени удобства. Маршал Дьо Тюрен бил разполагал при предишни кампании само с железни блюда. Маршал Д'Юмиер пръв — при обсадата на Арас през 1657 г. — наредил да му поднасят да се храни в траншеята със сребърни прибори и черпел с яхнии и леки ястия след основното. През време на кампанията от 1667 г. обаче, когато един млад крал, обичащ великолепието, разгръщал пищността на своя двор посред умората от воюването, всички си позволявали разкош и добър вкус при храненето, при дрехите и каретите. Този лукс, сигурен знак на богатството при една велика държава, често може да се окаже причина за упадъка на някоя малка страна, ала въпреки това не представлявал нищо особено в сравнение с това, което се е виждало оттогава. Кралят, генералите и министрите минавали пред строя, яхнали коне, докато днес дори кавалерийски капитани и секретари на висшестоящи офицери минават с колеснички със стъкла и пружини отдолу — по-удобно и по-спокойно, отколкото се е пътувало тогава през Париж между два квартала.

Тогава изтънчеността на офицерите не им е пречела да слизат в траншеите с шлем на главата, навлечени с брони. Кралят сам давал пример: точно в такъв вид отишъл в траншеите при Дуе и при Лил. Това мъдро поведение е запазило не един велик човек. Впоследствие то бива пренебрегвано от не особено яки млади хора, свестни, но мекушави, които сякаш се боят повече от умората, отколкото от опасността.

Бързината на завоеванията хвърлила Брюксел в тревога, гражданите започнали да се изнасят с вещите си към Антверпен. Завоюването на цялата Фландрия е можело да бъде дело само на една кампания. На краля му липсвали само достатъчно сили, за да ги разпредели по градовете, готови да разтворят порти пред неговото

оръжие. Лувоа го съветвал да постави солидни гарнизони в завзетите населени места и да издигне фортификации. Вобан, един от онези велики мъже, от онези гении, появили се през този век, за да служат на Луи XIV, бил натоварен с изграждането на укрепленията. Той ги осъществил по свой нов метод, който днес е правило за всички добри инженери. Всички се чудели, като гледали как населените места бивали обградени само от постройки почти на равнището на терена. Високите, застрашителни фортификации били изложени на покосяващия огън на артилерията: колкото по-незабележими били, толкова по-малка цел представлявали. Той построил цитаделата на Лил според този принцип (1668). Във Франция още не било прието крепостта да не се управлява от градските заместници. Примерът бил даден чрез Вобан; той станал първият управител на цитадела. И до днес може да се види как един от първите релефни планове, каквито има в галерията на Лувъра, е на фортификациите при Лил.

Кралят побързал да се наслади на овациите на тълпите, на обожанието на придворните и любовниците си и на празненствата, които дал в своя двор.

ГЛАВА IX.

ЗАВОЮВАНЕ НА ФРАНШ КОМТЕ.

ААХЕНСКИ МИР

1668 г. Забавленията били в разгара си в предградието Сей Жермен, когато посред зима, през месец януари, всички с почуда съзрели как войски се придвижват навсякъде, сноват по пътищата на Шампан, из трите епископства: артилерийски лафети и каруци с боеприпаси се спирали с различни задачи по друма, който свързва Шампан и Бургундия. В тази част на Франция царяло небивало оживление, без да се знае основанието му. Чужденците поради интересите си, а придворните от любопитство измисляли какви ли не предположения; в Германия се тревожели: никой нямал понятие за какво са цялата тая подготовка, тия необичайни придвижвания. Тайната на проекта никога не е била съхранявана тъй плътно, както при този ход на Луи XIV. Най-сетне на втори февруари той напуска Сен Жермен заедно с младия херцог Д'Анген, син на великия Конде, и с неколцина придворни; останалите офицери вече били при войските. Пътува на кон без големи почивки няколко дни и достига до Дижон. На същия ден двайсет хиляди мъже, дошли по двайсет различни пътя, се озовават във Франш Комте, на няколко левги от Безансон, а начело е великият Конде, като главен помощник му е Монморанси-Бутвил, неговият приятел, станал вече херцог на Люксембург, неизменно свързан с него в добри и в лоши времена. Люксембург бил ученик на Конде в изкуството на войната, тъкмо той заради качествата му го наложил на краля, който не го одобрявал.

Покрай внезапното начинание имало и интриги: принц Дьо Конде завиждал на славата на Тюрен, а Лувоа — на благоразположението, което кралят хранел към него; Конде завиждал като герой, а Лувоа — като министър. Принцът, губернатор на Бургундия, която граничи с Франш Комте, възнамерявал да овладее областта зиме, за по-кратко време, отколкото било нужно на Тюрен

през последното лято, за да завоюва френска Фландрия. Първоначално споделил проекта си с Лувоа, който го възприел възторжено, като отстранил от работата Тюрен и го изкарал ненужен — при това служел на своя господар.

Тази провинция, където парите тогава все не били достатъчно, била иначе твърде плодородна, гъстонаселена, по дължина достигала четирийсет левги, а на ширина двайсет, наричала се Франш^[1] и наистина била такава: кралете на Испания били по-скоро нейни закрилници, не господари. Макар областта да била подвластна на фландърската управа, тя имала слаба зависимост от нея: самата администрация била поделена и взаимно оспорвана от парламента и от губернатора на Франш Комте. Населението се ползвало с големи привилегии, неизменно уважавани от мадридския двор, който коткал ревнивата към своите права провинция, долепена до Франция. Дори Безансон бил управляван като имперски град. Надали някога народ бил живял при по-мека администрация и бил тъй привързан към своите управници. Любовта към австрийския дом там е съхранена вече две поколения; ала впрочем това си е любов към свободата. Накратко — Франш Комте била щастлива, но бедна област; ала понеже донякъде била и република, се дележала на фракции. Пелисон може да пише друго, но там не била използвана единствено сила.

Отначало отделни граждани били спечелени посредством подаръци и обещания; привлечен бил абат Жан дьо Ватвил, брат на мъжа, оскърбил в Лондон френския посланик и довякъл с това оскърбление голямото унижение за испанския клон на австрийския дом. Този абат, бивш офицер, впоследствие монах от ордена на свети Бруно, дълго време мюсюлманин при турците и накрая свещеник, получил уверението, че ще бъде управител на града и ще ползва и други блага. Сравнително евтино стрували неколцина магистрати и офицери; накрая дори главният губернатор, маркиз на Йена, станал толкова сговорчив, че чак публично приел след войната грамадна пенсия и чина „главен наместник“ във Франция. Заедно с тайните интриги била налице и подкрепата на двайсет хиляди бойци. Безансон, столица на провинцията, бил нападнат от принц Дьо Конде; Люксембург стигнал до Сален: на втория ден и Безансон, и Сален се предали. Покрай капитулацията си Безансон измолил само да му се остави един свещен саван, почитан дълбоко в града — това било

мигновено обещано. Кралят пристигнал в Дижон. Лувоа, който спешно бил пътувал до границата, за да бъде уредник на всичките придвижвания, дошъл да му съобщи, че двата града са били обсадени и превзети. Кралят незабавно отишъл да срещне съдбата, която била тъй благосклонна към него.

Заел се лично с обсадата на Дол. Населеното място се смятало за добре укрепено: командващ бил граф Дьо Монревел, изключително храбър човек, верен поради достойнството си на испанците, макар да ги ненавиждал, и на парламента, който презирал. Гарнизонът му се състоял само от четиристотин войници, към тях се прибавяли гражданите — ала той се осмелил да приеме битката. От траншеята не действали по обичайния начин. Едва-що изскочили от нея, тълпа млади доброволци, следващи краля, се спуснали към контрескарпа и залегнали там. Принц Дьо Конде, който с възрастта и опита бил придобил спокойна смелост, им оказал нужната подкрепа и споделил опасността, за да ги избави от нея. Принцът се придвижвал навсякъде със своя син и след всяко действие отивал да докладва на краля като някакъв офицер, който тепърва прави кариера. Там, където бил, кралят по-скоро се придържал към достойнството на монарх сред своя двор, отколкото към буйна доблест, каквата не била необходима. Напълно се спазвал церемониалът от Сен Жермен. Имало официално придвижване към постелята, гвардия, допуск и помещение за аудиенции в неговата палатка. Правел отстъпка от престолния разкош единствено като се хранел на масата заедно с отговорните офицери и адютантите си. Не бил склонен при военни действия към яростната смелост на Франсоа I и на Анри IV, които устремно се спускали към опасностите. Задоволявал се да не се бои от тях и да приканва всички да се втурват пламенно напред. Влязъл в Дол подир четириднешна обсада (14 февруари 1668 г.), дванайсет дни, след като бил напуснал Сен Жермен; в крайна сметка подир три седмици му се покорила цялата област Франш Комте. Държавният съвет на испанците, удивен и възмутен от слабия отпор, писал до губернатора, че „кралят на Франция е трябвало да изпрати своите лакеи да завоюват местността, а не да се разкарва лично“.

Този късмет, това честолюбие пробудили задрямалата Европа; Империята се размърдала, императорът захванал да набира войски. Швейцарците, съседи на Франш Комте, тогава имали като единствено

благо своята свобода и вече треперели за нея. В останалата част от Фландрия можело да има нахлуване още идното лято. Холандците, за които винаги било важно да бъдат приятели с французите, потръпвали при мисълта, че те може да им станат съседи. Тогава Испания се обърнала именно към холандците и действително била защитена от тази мъничка нация, която по-рано смятала за презряна и бунтовническа.

Холандия била управлявана от Ян Де Вит, който още на двайсет и осем годишна възраст бил избран за държавен секретар^[2]; този човек изпитвал и любов към свободата на своята страна, и лично себелюбие: покорявал се на сдържаността и скромността на своята република и имал само един лакей и една прислужница; движел се пеша през Хага, докато при преговорите из Европа името му се споменавало редом с имената на най-могъщите крале; бил неуморен в труда, човек на реда, мъдър, ловък в сделките, отличен гражданин, велик политик — при все това впоследствие му се струпали много нещастия.

Между него и кавалер Темпъл, посланик на Англия в Хага, се било завързало твърде рядко за отговорни хора приятелство. Темпъл бил философ, занимавал се и с литература, и със сделки; бил добър човек, макар епископ Бърнет да го е обвинявал в атеизъм; роден с дарбите на мъдър републиканец, обичал Холандия като своя родна страна, понеже била свободна, и милеел за тази свобода не по-малко от самия държавен секретар. Тези двама граждани се съюзили с граф Дхона, посланик на Швеция, за да спрат настъплението на френския крал.

По онова време събитията се разгръщали бързо. Фландрия, тъй наречената „френска Фландрия“, била превзета за три месеца; Франш Комте — за три седмици. Договорът между Холандия, Англия и Швеция за поддържане на европейския баланс и възпиране амбициите на Луи XIV бил предложен и подписан в рамките на пет дни. Съветът на император Леополд не се осмелил да се включи в тази интрига. Той бил обвързан с тайния договор, подписан съвместно с краля на Франция, за да бъде ограбен младият крал на Испания. Тайно той бил на страната на съюза между Англия, Швеция и Холандия: само че не предприемал никакви открити действия.

Луи XIV бил възмутен, че малка държавица като Холандия може да намисли да ограничи завоеванията му, да бъде арбитър на кралете и

при това — да бъде годна да го стори. Това дело на Съединените провинции било за него силно оскърбление, което бил принуден да преглътне и заради което още тогава замислил да си отмъсти.

Макар да бил честолюбив, всемогъщ и вбесен, той отменил бурята, която заплашвала да се разрази откъм всички краища на Европа. Сам предложил мир. Франция и Испания избрали Аахен за място за съвещанията и новия папа Роспилиози, Климент IX, за посредник.

За да украси слабостта си с привидно самоизтъкване, римският двор всячески се постарал да оправдае честта да служи като арбитър между коронованите особи. Не могъл да се прояви при Пиренейския договор: поне външно го сторил при Аахенския мир. На конгреса бил изпратен нунций — наужким арбитър сред пълномощници наужким. Холандците, лелеещи слава, не пожелали да делят престижа от онова, което били постигнали. И наистина — всичко се решавало в Сен Жермен с посредничеството на техния посланик Ван Бенинг. Уреденото тайно с него се предавало в Аахен, за да бъде подписано най-величествено от събралите се на конгреса пълномощници. Кой би помислил преди трийсет години, че някакъв си холандски буржоа ще застави Франция и Испания да приемат неговите предложения?

Въпросният Ван Бенинг, помощник-кмет на Амстердам, бил повратлив като французин и горд като испанец. Доставяло му удоволствие при всеки удобен случай да засяга натрапчивата надменност на краля и посрещал с републиканска упоритост превзетия тон, който си позволявали френските представители. „Нима не се доверявате на кралската дума?“ — запитал го господин Дьо Лион при едно от съвещанията. „Нямам представа какво иска кралят — отвърнал Ван Бенинг; — занимава ме това, което може.“ Най-сетне в самия двор на най-великия монарх в света помощник-кметът настоятелно сключил мир, при който кралят бил заставен да върне Франш Комте (2 май 1668 г.). Холандците предпочитали да върне Фландрия и да се отърват от опасното съседство: всички нации обаче смятали, че кралят проявява достатъчна гъвкавост, като се лишава от Франш Комте. Всъщност той печелел повече, запазвайки си градовете във Фландрия; така стъпвал и в преддверието на Холандия, която тепърва възнамерявал да унищожи.

[1] Франш Комте значи буквално Свободна графство; става дума за пример за старинно словообразуване, като *comte* е от мъжки род, а прилагателното *franche* — от женски. — Б.пр. ↑

[2] Длъжността е преведена така за яснота, на холандски Де Вит е *Raadpensionaris*, т.е. велик пансионер, с което се подчертава, че е ръководител на заплата, а не аристократ. — Б.пр. ↑

ГЛАВА X.

ДЕЛА И ВЕЛИКОЛЕПИЕ НА ЛУИ XIV. СТРАННО ПРЕМЕЖДЕНИЕ В ПОРТУГАЛИЯ. КАЗИМЪЕЖ ВЪВ ФРАНЦИЯ. ПОМОЩ ЗА КАНДИЯ. ЗАВОЮВАНЕ НА ХОЛАНДИЯ

Принуден да прекара известно време в мир, Луи XIV продължил започнатото устройване, засилване и украсяване на своето кралство. Той доказал, че един добронамерен абсолютен владетел може да постигне всичко без големи усилия. Само се разпореждал и успехите в администрацията били също тъй бързи, както и завоеванията му. Наистина възхитително било да се гледа как доскоро пустите и съсипани морски пристанища вече били обгърнати от строежи, които ги правели и по-приятни на вид, и по-защитени, как били пълни с кораби и с моряци, като вече налице били близо шейсет големи кораби, с които можело да се воюва. Нови колонисти, защитени от кралския флаг, поемали отвсякъде на път за Америка, за източна Индия, към африканските брегове. Същевременно във Франция под зоркото му наблюдение хиляди хора били заети с издигането на огромни здания и се развивали всички изкуства, които архитектурата поощрява; а в самия двор, в столицата благородни и изобретателни изкуства създавали във Франция удоволствия и слава, каквито през по-предните векове не можело дори да се сънуват. Литературата процъфтявала; във варварските училища прониквали добър вкус и разум. Всички тия подробности за славата и благоденствието на нацията ще намерят своето истинско място в тази история; тук става дума само за общите и военните неща.

По онова време в Европа Португалия представлявала странна гледка. Дон Алонсо, недостоен син на славния дон Жоау де Браганса, царувал там; той бил гневлив и тъп. Съпругата му, дъщеря на херцог Дьо Ньомур, била влюбена в брата на Алонсо, дон Педру, и се

осмелила да предприеме детронирането на своя мъж, за да се омъжи за своя любовник. Тъпотата на съпруга оправдавала дързостта на кралицата. Той бил с телесна сила, по-голяма от обичайната; имал признато дете от публичната си връзка с една куртизанка; бил спал дълго време с кралицата: въпреки това тя го обвинила, че е импотентен; придобила умело в кралството авторитета, който мъжът ѝ бил изгубил покрай изстъпленията си, и го хвърлила в затвора (ноември 1667 г.). Скоро получила от Рим була, за да се омъжи за своя девер. Не е чудно, дето Рим е изпратил тази була; удивителното е, че свръхмогъщи хора могат да се нуждаят от нея. Онова, което Юлий II без проблем разрешил на краля на Англия Хенри VIII, било разрешено от Климент IX на съпругата на краля на Португалия. Има случаи, когато някоя дребна интрижка успява в онова, което най-мощни движения не могат да сторят успешно. Винаги има двойни везни и двоен аршин за всички права на кралете и на народите. Това двуличие е налице във Ватикана, откакто папите имат влияние върху делата в Европа. Би било невъзможно да се разбере как толкова нации са оставили такъв необичаен авторитет на римския понтифекс, ако не знаехме какво нещо е силата на навика.

Това събитие, представляващо революция единствено в кралското семейство, а не в самото кралство Португалия, не променило особено положението в Европа и заслужава внимание единствено поради своята необичайност.

Скоро Франция приютила крал, слязъл по съвсем различен начин от престола (1668). Ян Казимйеж, крал на Полша, постъпил подобно на кралица Кристина. Омръзнали му трудностите на управлението, искал да поживее щастливо и се оттеглил в Париж, в абатството на Сен Жермен, където станал абат. Париж, който от няколко години бил станал убежище на всички изкуства, бил приказно място за един крал, търсещ приятно общество, който обичал литературата. Той бил йезуит и кардинал, преди да стане крал, изпитвал еднакво отвращение към владетелството и към Църквата и се стремял да живее като обикновен човек, като мъдрец — никога не допуснал в Париж да го наричат „Ваше Величество“.

Ала други, по-внушителни събития занимавали християнските владетели.

Турците, макар и не тъй могъщи, както по времето на Мехмед, Селим и Сюлейман, но все пак опасни и поощрени от нашето разделение, били блокирали Кандия в продължение на осем години и редовно я обсаждали с всички сили на своята империя. Питаме се кое е по-чудно: дали това, че венецианците са успявали да се защитават толкова дълго, или че европейските крале са ги изоставили така?

Времената действително са се променили. В миналото, когато християнска Европа е била варварска, някой папа или дори някой монах е изпращал милиони християни да се борят против мохамеданите в тяхната империя; нашите държави не са пестели хора и пари, за да завоюват жалката и безплодна провинция Юдея: а сега, когато остров Кандия, който бил венец за християнството, се оказал под набега на шейсет хиляди турци, християнските крале наблюдавали тази загуба с безразличие. Няколко галери, пратени от Малта и от папата, представлявали едничката помощ, защитила републиката срещу отоманската империя. Венецианският сенат, безпомощен, макар и мъдър, не успявал с наемните си войници и със слабата помощ да се опълчи против великия везир Кюпрюлю, добър първи министър, отличен пълководец и господар на имперска Турция, следван от изключителни бойци и разполагащ дори със свестни инженери.

Напразно кралят дал на другите владетели пример, помагайки на Кандия. Неговите галери и новите кораби от пристанището в Тулон отнесли там седем хиляди души под водачеството на херцог Дьо Бофор: помощта била нищожна при такава огромна опасност, още повече че френската щедрост не била последвана от никого.

Лафьояд, обикновен френски благородник, извършил дело, каквито е имало единствено в някогашните рицарски времена. Той отвел близо триста благородници в Кандия за своя сметка, макар да не бил богат. Ако и друга нация бе сторила за венецианците пропорционално толкова, колкото Лафьояд, вероятно Кандия е щяла да бъде освободена. Тази помощ успяла само да забави поробването с няколко дни, като ненужно се проляла кръв. При една схватка загинал херцог Дьо Бофор; накрая Кюпрюлю влязъл в капитулирания град, който вече представлявал куп развалини (16 септември 1669 г.).

При тази обсада турците извоювали надмощие над християните, включително в областта на военното изкуство. Те били отлели най-грамадните оръдия, виждани някога в Европа; за пръв път нападали от

успоредни траншеи. Този похват сме заимствали от тях; самите те обаче го усвоили от един италиански инженер. Със сигурност победители като турците, с опит, храброст, богатства и с неизменната упоритост във всяко усилие, които са им били присъщи тогава, биха завоювали Италия и превзели Рим съвсем за кратко: ала страхливите императори, владели впоследствие над тях, слабите пълководци и гнилото им управление са спасили християнството.

Не особено засегнат от тези далечни събития, кралят се бил посветил на значимото намерение да завоюва Нидерландия, започвайки от Холандия. Всичко се нареждало като по поръчка. Мъничката република владеела моретата; ала по суша била напълно уязвима. Обвързана с Испания и с Англия, тя разчитала прекомерно на договорите и на предимствата от огромните търговски приходи. Воините ѝ по море били дисциплинирани и непобедими, ала войските по суша — негодни и жалки. Кавалерията била съставена от разни буржоа, които дори не излизали от домовете си и плащали на хора от низшите прослойки да отбиват службата вместо тях; в подобно положение била и пехотата; офицерите, дори комендантите на съоръжените за война населени места били деца или роднини на кметовете, охранени, неопитни лентяи, за които постовете били каквото са бенефициите за свещениците. Държавният секретар Ян Де Вит се канел да се справи с тези злоупотреби, но не се наканил своевременно; това била една от големите грешки на този републиканец.

1670 г. Първо трябвало да се разкъса съюзът между Англия и Холандия. Липсвала ли тази опора на Съединените провинции, съсипването им изглеждало неизбежно. За Луи XIV не било трудно да приобщи Чарлс към своите намерения. Истината е, че английският монарх не бил особено разярен от срама, понесен от управлението му и от неговата нация, когато корабите им били изпепелени чак по река Темза от холандската флота. Той не се стремял нито към отмъщение, нито към завоевания: желал да живее сред удоволствия и да властва сред повечко излишества — тъкмо тъй можело да бъде спечелен. Луи, който тогава трябвало само да продума, за да получи пари, обещал много на крал Чарлс, който нямало как да ги получи, освен от своя парламент. За тайната връзка между двамата крале във Франция били осведомени единствено Нейно Височество, сестра на Чарлс II и

съпруга на Негово Височество, единствения брат на краля, Тюрен и Лувоа.

Май 1670 г. Двайсет и шест годишна принцеса била пълномощник по изпълнението на този договор с крал Чарлс. Поводът бил пътуването на Нейно Височество до Англия покрай инспекцията, която кралят искал да направи в новозавоюваните Дюнкерк и Лил. Пищността и величието на някогашните азиатски владетели били несъпоставими с великолепието на това пътуване. Трийсет хиляди души се придвижвали пред краля и след него, като едни трябвало да подсилят гарнизоните в завоюваните области, а други — да работят по фортификациите; някои били предназначени за изравняване на пътищата. Кралят водел със себе си кралицата, своята съпруга, всички принцеси и най-красивите жени в своя двор. Нейно Височество блестяла сред всички тях и от все сърце се наслаждавала на удоволствието и на славата на условностите, съпътстващи нейното придвижване. Преходът от Сен Жермен до Лил бил безкраен празник.

Кралят, който желяел да спечели сърцата на новите си поданици и да впечатли своите съседи, пилеел цели състояния най-благодушно: злато и скъпоценности обсипвали оня, който имал някакъв повод да го заговори. Принцеса Хенриета се качила на кораб в Кале, за да се срещне с брат си, който се бил прехвърлил до Кентърбъри. Спечелен от хубавите чувства към сестра си и от френските пари, Чарлс подписал всичко, което Луи XIV бил поискал, и подготвил съсипването на Холандия сред наслади и празненства.

Гибелта на Нейно Височество, която подир завръщането си умряла внезапно по ужасен начин, довела до несправедливи подозрения спрямо Негово Височество и ни най-малко не променила взетите от двамата крале решения. Земите на подлежащата на унищожение република вече били поделени чрез тайния договор между дворовете на Франция и на Англия, както през 1635 г. Фландрия била поделена с холандците. Така се променят възгледи, съюзници и врагове — и често биваме заблудени в нашите предначертания. Слуховете относно замисленото в близко бъдеще започвали да се ширят; Европа обаче ги възприемала безмълвно. Императорът бил зает с бунтовете в Унгария, Швеция дремела, преговаряйки, Испания все тъй била слаба, нерешителна и мудна, така че за честолюбието на Луи XIV нямало спънки.

Допълнителна беда за Холандия била, че се дележала на две фракции: едната представлявали твърдите републиканци, за които и най-леката сянка на властничество била чудовищна и противна на законите на човечността; другата били умерените републиканци, които искали да възстановят в ролята на дедите му младия принц Д'Оранж, или Орански, станал тъй знаменит впоследствие като Уилям III. Държавният секретар Ян Де Вит и неговият брат Корнелиус оглавявали строгите привърженици на свободата, ала партията на младия принц започвала да се засилва. Републиката, заета повече с домашните си разногласия, отколкото с истинската опасност, сама вървяла към гибел.

Странни обичаи, въведени преди над седемстотин години при християните, позволяват свещеници да бъдат светски властници и войни. Луи подкупил архиепископа на Кьолн, Максимилиан фон Байерн, а също Фон Гален, онзи познат ни епископ на Мюнстер и абат на Корвей във Вестфалия, както бил подкупил краля на Англия Чарлс II. По-рано бил защитавал холандците срещу въпросния епископ, а сега му плащал, за да ги смаже. Той бил забележителен човек, историята не бива да пропуска подробностите около него. Бил син на убиец, роден в затвора, където баща му лежал четиринайсет години, и се бил добрал до епископство в Мюнстер посредством съпътствани от късмет интриги. Едва-що бил избран за епископ — и пожелал да лиши града от привилегиите; градът се опълчил, той го обсадил; опожарил и облял в кръв местността, която го била въздигнала за свой пастир. По същия начин се отнесъл и към абатството в Корвей. Всички го смятали за платен разбойник, който ту получавал пари от холандците, за да воюва със съседите си, ту взимал от Франция, за да работи против републиката.

Швеция не нападнала Съединените провинции, но ги изоставила, когато заплахата надвиснала над тях, и подновила обвързаността си с Франция, съпроводена от малко субсидии. Всичко се нареждало в ущърб на горката Холандия.

Странно и достойно за отбелязване е, че измежду всички врагове, канещи се да се нахвърлят върху тази държавица, нямало и един, който да има повод да ѝ обяви война. Това било начинание, подобно на сговарянето на Луи XII, на император Максимилиан и на

испанския крал, които решили да погубят венецианската република, понеже била богата и горда.

Потресени, генералните щати писали до краля, питайки го подплашено дали огромната подготовка, която извършва, действително е насочена срещу тях, неговите стари, проверени съюзници, с какво са го оскърбили и какво удовлетворение би пожелал. Той отговорил, че ще „насочи войските си натам, накъдето повелява достойнството му, без да дължи никому обяснения“. Единственото основание, изтъкнато от министрите му, било, че издателят на холандския държавен вестник бил проявил прекомерна наглост и се твърдяло, че Ван Бенинг е пуснал медал, обругаващ Луи XIV. Тогава във Франция имало вкус към девизите: на Луи XIV било определено за герб слънцето с девиза *Nes pluribus impar*^[1]. Говорело се, че Ван Бенинг бил наредил да го изобразят със слънце и със следните думи: *In conspectu meo stetit sol* („При вида ми слънцето спря“). Такъв медал изобщо не е имало. Вярно е, че щатите били отсекли медал, с който изразявали цялата слава на своята република: *Assertis legibus, emendatis sacris, adjutis, defensis, conciliatis regibus, vindicata tñariutn libertate, stabilita orbis Europa quiete* („Законите утвърдени, религията пречистена, кралете подпомогнати, защитени и обединени, свободата на моретата отмъстена, Европа помирена“).

Всъщност не се хвалели с нищо, което не били сторили: въпреки това унищожили този медал, за да успокоят Луи XIV.

От своя страна кралят на Англия ги упреквал, че не са свалили знамената на своя флота, когато срещнали английски кораб, и също споменавал някаква картина, на която Корнелиус Де Вит, братът на държавния секретар, бил изобразен с атрибутите на победител. В дъното на картината се виждали завзети и изгорени кораби. Корнелиус Де Вит, който действително участвал дейно в морските подвизи против Англия, се бил поласкал от тази суетна памет за славата му, ала картината, почти неизвестна, се намирала в помещение, където едва ли не никой не влизал. Английските министри, изразили писмено упреците на своя крал срещу Холандия, упоменавали „обидни картини“, *abusive pictures*. Щатите, които винаги превеждали на френски преписките на министрите, превели *abusive* с думата погрешни, измамни, и отговорили, че не знаят какви са тези *измамни картини*. Всъщност те така и не се досетили, че става дума за този

портрет на един техен съгражданин, и не могли да си представят, че той е повод за войната.

Луи XIV бил сторил всичко, на което са способни честолюбието и човешката предвидливост в подготовката за унищожението на една нация. Трудно е да се открие сред хората пример за дребно начинание, осъществено при такива изключителни приготовления. Измежду всички завоеватели, превзели части от света, не ще открием и един, наченал завоеванията си с толкова редовна войска и толкова пари, колкото използвал Луи, за да пороби държавицата Съединени провинции. За целта били похарчени петдесет милиона, които днес биха били осемдесет и седем. Трийсет кораба с по петдесет оръдия се присъединили към английската флота, която наброявала сто платна. Кралят заедно със своя брат се доближил до границите на испанска Фландрия и на Холандия, към Маастрихт и Шарльороа, съпроводен от над сто и дванайсет хиляди души. Епископът на Мюнстер и кьолнският избирател разполагали с двайсетина хиляди. Кралската армия била водена от Конде и от Тюрен; техен подчинен бил Фон Люксембург; обсадите трябвало да се провеждат под грижата на Вобан; Лувоа бил вездесъщ с обичайната си бдителност. Никога не се е виждала по-великолепна армия, същевременно и с такава стройна дисциплина. Внутрителна гледка представлявал наскоро реформираният кралски дом: той включвал четири роти гвардейци, всяка от по триста благородници, сред които имало много млади помалки синове без заплати, отбиващи като другите редовна военна служба; двеста охранителни жандарми, двеста лековъоръжени конници, петстотин мускетари, все благородници, и то подбрани, прекрасни с младостта и добрата си външност; дванайсет роти жандармерия, впоследствие увеличени до шестнайсет; дори швейцарските гвардейци стотници придружавали краля; френските и швейцарските гвардейски полкове охранявали дома или палатката му. Тези сили, обсипани със злато и сребро в огромната си част, представлявали едновременно повод за ужас и за възхищение сред едно население, несвикнало с каквото и да било великолепие. Всеобхватна дисциплина поддържала напълно нов ред в армията. Все още нямало кавалерийски и пехотни инспектори, каквито знаем днес; ала двама неподражаеми посвоему мъже изпълнявали тези функции: тогава Мартине изграждал съвременната дисциплина на пехотата, а

кавалер Дьо Фурий изпълнявал тези задължения спрямо конницата. Мартине бил въвел щиковете едва от година в няколко полка; преди намесата му те не били в постоянна и всеобща употреба. Това приспособление, може би най-страшното във военното изкуство, било познато, но слабо използвано — преобладавали пиките. Той бил измислил и едни медни понтони, които с лекота се пренасяли върху каруци. При тия предимства кралят бил уверен в своя късмет и в своята слава, затова водел със себе си историк, който да описва победите му: това бил Пелисон, човек, за когото ще стане дума в раздела за изящните изкуства, по-способен да пише добре, отколкото да не ласкае.

Още по-пагубно за холандците било, че маркиз Дьо Лувоа бил закупил от самите тях с посредничеството на граф Фон Бентхайм, един таен съмишленик, голяма част от боеприпасите, които щели да послужат за тяхното унищожение, и така в значителна степен бил изпразнил складовете им. Не е за чудене как едни търговци са продали тези средства за отбрана тъкмо преди обявяването на войната — та нали всекидневно продавали такива на неприятелите си при най-смъртоносни походи. Знае се как продавач от тази страна някога отвърнал на принц Мориц, който го порицавал за подобна продажба: „Монсенъор, ако по море можеше да се завърти доходна търговия с ада, веднага бих се спуснал натам, та ако ще да ми изгорят платната.“ Удивителното е, че е отпечатана версия как маркиз Дьо Лувоа лично отишъл предрешен да сключи тези сделки в Холандия. Как може да си представим такава небивалица, такава опасно и ненужно приключение?

Холандия можела да противопостави срещу Тюрен, Конде, Люксембург, Вобан сто и трийсетте хиляди бойци, невероятната артилерия и парите, с които бивала купувана верността на комендантите на противниковите укрепени населени места, само един млад, слаботелесен принц, който не се бил сблъсквал с обсади и битки, и около двайсет и пет хиляди необучени войници — толкова била тогава защитната сила на страната. Двайсет и две годишният принц Вилем д'Оранж бил набързо избран за главнокомандващ сухопътните войски с гласовете на народа: държавният секретар Ян Де Вит бил принуден да се съгласи. Независимо от холандската си флегматичност принцът имал пламенно честолюбие и воля за слава, които

впоследствие се разгърнали в поведението му, без никога да намерят място в неговата реч. Бил хладен и строг, имал дарбата да бъде дееспособен и проникателен; храбростта никога не му изневерила и затова слабото, немощно тяло понасяло невероятна умора. Бил доблестен без показност, амбициозен, но враг на пищността; бил роден да се бори срещу обстоятелствата с флегматично упорство, обичал сделките и воюването, не познавал удоволствията, свързани с величието, та дори и обичайните човешки удоволствия; в крайна сметка във всичко бил противоположен на Луи XIV.

Отначало не съумял да спре бушуващата срещу родината му стихия; силите му не достигали, дори властта му била ограничена от щатите. Френското оръжие съкрушавало Холандия и отнйде не идвала помощ: непредпазливият херцог на Лотарингия, който се бил опитал да набере войска, за да си опита късмета редом с републиката, станал свидетел на завземането на Лотарингия от френските войски, сторили това със същата леснина, както се превзема Лвиньон при поредното недоволство от папата.

Междувременно кралят придвижвал своите сили към Рейн, към областите, граничещи с Холандия, с Кьолн и с Фландрия. Наредвал да раздават пари във всички села, за да бъдат заплатени щетите, направени от войниците: ако някой местен благородник идвал да се оплаче, неизменно получавал подарък. Пратеник на губернатора на Нидерландия, дошъл да съобщи на краля за вреди, извършени от войниците, получил от ръцете на краля своя портрет, обрамчен с диаманти, на стойност над дванайсет хиляди франка. Това поведение карало населението да му се възхищава и увеличавало боязънта от неговото могъщество.

Кралят възглавявал своя дом и най-добрите си бойци, общо трийсет хиляди човека: командвал ги Тюрен. Принц Дьо Конде имал армия със същата сила. Другите части, под водачеството ту на Люксембург, ту на Шамийи, действали самостоятелно или се свързвали помежду си — според нуждите. Като начало били обсадени наведнъж четири града, чиито имена остават в историята единствено покрай това събитие: Райнберг, Орсой, Везел, Бюрик; били превзети още със самото нашествие. По Райнберг изобщо не стреляли с оръдие, а за да бъде улеснено завземането му, подкупили местния командващ, ирландец по националност, на име Досъри, който безочливо се продал

и след това непредпазливо се отправил към Маастрихт, където принц Д'Оранж го наказал със смърт.

Всички населени места покрай Рейн и Исел се предали. Някои губернатори изпратили ключовете си, щом само видели в далечината някой и друг френски ескадрон; доста офицери избягали от градовете, където ръководели гарнизони, преди врагът да е нахлул на тяхна територия; потресът бил всеобщ. Принц Д'Оранж все още не разполагал с достатъчно сили, за да се противопостави. Цяла Холандия вече се готвела за игото, чакали просто кралят да мине през Рейн. Принц Д'Оранж набързо установил отбранителни линии отгъдък реката, ала след като ги установил, не бил в състояние да ги удържи. Просто не се знаело къде французите ще сглобят понтонен мост, та да бъде спряно по възможност прехвърлянето им. Действително намерението на краля било реката да бъде прекосена по мост от изобретените от Мартине корабчета. Тогава местни хора осведомили принц Дьо Конде, че сезонната засуха е създала временен брод през един от ръкавите на Рейн, близо до старата куличка, която представлявала пункт за събиране на пътни такси и се наричала *Tollhuys*, или място за плащане, като в нея имало седемнайсет войници. Кралят изпратил граф Дьо Гиш да направи проверка на брода: налагало се да се преодолеят с плуване само двајсетина стъпки посред речния ръкав, така твърди в писмата си Пелисон, който лично видял всичко, а и местните потвърдиха пред мен. Преходът не представлявал нищо особено: значителен брой коне накъсвали течението, което било и твърде бавно. Излизането отсреща било лесно; от другата страна на водата пазели четири-пет конника и два жалки пехотни полка без оръдие; френската артилерия ги помела странично. Докато кралският дом и най-добрата кавалерия преминавала безопасно с численост близо петнайсет хиляди души, принц Дьо Конде бил застанал наблизко на едно медно корабче. Само неколцина холандски кавалеристи навлезли в реката, уж да се бият: незабавно избягали, като видели наплива на множеството насреща. Пехотата веднага сложила оръжието, за да не бъде избита (12 юни 1672 г.). При прехвърлянето загинали единствено граф Дьо Ножан и неколцина конници, които се отклонили от брода и се издавили; през този ден изобщо нямало да има убити, ако не било неблагоприятното на младия херцог Дьо Лонгвил. Разправят, че понеже имал в главата си винени пари, той

стрелял с пистолет по противниците, които на колене се молели да бъдат оставени живи, и изкрещял; „Никаква милост за тия негодници.“ И убил с изстрел един техен офицер. Отчаяната холандска пехота мигновено грабнала оръжията и дала залп, при който херцог Дьо Лонгвил бил убит. Един кавалерийски капитан на име Осембръок, който не бил избягал с другите, притичал към принц Дьо Конде, който излизал на кон от реката, и опрял пистолет в главата му. Принцът замахнал и отклонил цевта, но изстрелът раздробил китката му. При всички кампании Конде получил единствено тази рана. Раздразнените французи се спуснали върху пехотинците, които се разбягали на всички страни. Луи XIV се прехвърлил по мост заедно с пехотата, ръководейки придвижването.

Ето какво представлявало прехвърлянето през Рейн, бляскаво и единствено по рода си действие, което тогава било огромно събитие и се смятало, че ще остане в паметта на всички хора. Понеже кралят неизменно придавал величав вид на постъпките си, понеже късметът стремително подпомагал завоеванията му, властта му била обгърната от разкош, придворните го обожавали, а най-сетне и понеже самият народ, и особено парижани, имат особен вкус към преувеличенията, а и понеже не всеки лентяй в големите градове има понятие от това що е война — всичко това станало причина прехвърлянето през Рейн да се възприеме в Париж като чудо, да се превъзнася невероятно. Всеобщото убеждение било, че цялата армия е преминала с плуване реката срещу войска, заела укрепени позиции, и то въпреки артилерийския огън от непревземаема крепост на име Толус. Вярно е, че за враговете това преминаване е било внушително до крайност — както и това, че ако те са имали сваятна войска на отсрещния бряг, начинанието е щяло да бъде извънредно опасно.

След като Рейн бил преодолян, били превзети Дуйсбург, Цутфен, Арnhem, Нозембург, Неймехен, Шенк, Бомел, Кревкьор и пр. По всяко време на деня кралят получавал новина за някакво завоевание. Един офицер на име Мазел писал на Дьо Тюрен следното: „Ако пожелаете да ми изпратите петдесет конници, с тях бих могъл да превзема две-три населени места.“

20 юни 1672 г. Утрехт изпратил ключовете си и капитулирал с цялата провинция, която носела името му. Луи влязъл триумфално в този град (30 юни), като водел със себе си главния военен свещеник,

изповедника си и самия архиепископ на Утрехт. Голямата църква била тържествено върната на католиците; архиепископът, който иначе само се наричал така, за известно време получил същинското си достойние. Религията на Луи XIV бележела победи заедно с оръжията: така според католиците той придобивал същински права над Холандия.

Провинциите Утрехт, Оверисел и Гелдерланд били покорени; Амстердам просто чакал кога ще бъде поробен или съсипан. Евреите, които го населявали, побързали да предложат на Гурвил, интендант и приятел на принц Дьо Конде, два милиона флорина, за да не бъдат ограбени.

Нерден, съвсем близо до Амстердам, вече бил превзет. Четирима конници, които се размотавали, за да се пооблажат, се доближили до портите на Муйден, където са шлюзовете и откъдето може да бъде наводнена цялата страна — той е само на левга от Амстердам. Изпаднали в ужас, магистратите на Муйден излезли да предадат ключовете си на четиримата войници; като видели обаче, че те не тръгват към тях, си прибрали ключовете и залостили вратите. Само миг по-скоро — и Амстердам щял да бъде в ръцете на краля. С превземането на столицата щяла да погине не само републиката, нямало повече да има холандска нация, скоро и земята на тази страна щяла да изчезне. Най-богатите семейства, страстно привързани към свободата, се канели да бягат накрай света, да пътуват по море до Батавия^[2]. Били преброени корабите, годни да понесат пътя, пресметнато било какво могат да поберат. Изчислили, че петдесет хиляди семейства могат да намерят убежище в новата си родина. Холандия вече щяла да съществува само в източна Индия: тези провинции на Европа, които купували жито само с богатствата си от Азия, които живеели единствено от търговия и — ако посмеем да го кажем — понеже били свободни, щели да се окажат внезапно съсипани и обезлюдени. Амстердам, складът, снабдителният център на Европа, в който двеста хиляди души поддържат търговията и изкуствата, скоро щял да се превърне в огромно тресавище. Всички съседни земи искали огромни разходи и хиляди работници за поддържането на дигите: вероятно щели да им липсват и средства, и обитатели, щели накрая да потънат, предоставяйки на Луи XIV единствено печалната слава, че е унищожил най-прекрасния, най-необичайния паметник на човешката изобретателност.

Жалкото положение на държавата нараствало от обичайните за нещастните хора разделения, при които те се обвиняват взаимно за всеобщите бедствия. Държавният секретар Де Вит мислел, че ще може да спаси останките от отечеството си само като измоли от победителя мир. В душата си, все тъй републиканска и ревнива спрямо личната му власт, продължавал да се опасява от издигането на принц Д'Оранж повече, отколкото от завоеванията на краля на Франция; дори бил накарал принца да се закълне, че ще спазва един едикт с постоянно действие, посредством, който не се допускало принцът да получи достойнството на щатхалтер. Заради честта си, заради своя авторитет, заради крамолния дух и личния интерес Де Вит се позовавал на тази клетва. Предпочитал неговата република да попадне под игото на чужд крал победител, отколкото да се подчини на щатхалтер.

От своя страна принц Д'Оранж бил по-честолюбив от Де Вит, не по-малко привързан към отечеството си, по-издръжлив спрямо всеобщото бедствие, очаквал много от времето и от упоритото си постоянство, стремял се да стане щатхалтер и пламенно се противопоставял на мирното решение. Щатите постановили да се предприемат стъпки към мир въпреки мнението на принца, ала принцът получил титлата щатхалтер въпреки двамата Де Вит.

Четирима народни представители пристигнали в лагера на краля да измолят милостта му спрямо една република, която допреди половин година се смятала за арбитър на кралете. Депутатите ни най-малко не били посрещнати от министрите на Луи XIV с френската учтивост, която примесва цивилизованата мекота с твърдостта на управлението: суров и надменен, Лувоа, склонен по-скоро да служи добре, а не да се стреми господарят му да бъде обичан, приел молителите високомерно, та дори с оскърбителна насмешливост — принудили ги да се връщат няколко пъти. Най-сетне кралят разпоредил да им предадат волята му: желаел щатите да му преотстъпят всички владения отсам Рейн; Неймехен, градовете и крепостите в самото сърце на страната да му изплатят двайсет милиона, французите да използват всички големи холандски пътища, по суша и по вода, без да плащат такси за това; католическата религия трябвало да бъде възстановена навсякъде; републиката трябвало ежегодно да му провожда пратеничество със златен медальон, на който да бъде изписано, че тя дължи свободата си на Луи XIV; и най-сетне към тези

удовлетворения трябвало да се добавят дължимите на краля на Англия, на владетелите в Империята, като например кьолнският и мюнстерският, които допълнително били изтормозили Холандия.

Тези мирни условия, силно напомнящи робия, били приети като непоносими и гордостта на победителя вдъхнала на победените смелост сред безнадеждността: взело се решение да мрат с оръжие в ръка; всички сърца, всички надежди се обърнали към принц Д'Оранж. Яростта на народа избликнала против държавния секретар, който бил поискал мир: към бунтовническите настроения се добавили и политиката на принца и враждебността на неговите привърженици. Посегнали на живота на държавния секретар Ян Де Вит; неговият брат Корнелиус бил обвинен, че е заговорничил да бъде убит принцът — така и Корнелиус бил привлечен към отговорност. Сред бурята той изрецитирал началото на одата на Хораций *Justitn et tenacet*, подхождаща на положението и на смелостта му, която може да бъде преведена така за онези, които не знаят латински^[3]:

*Бурен воден кръговрат
или морските талази,
безпощадната омраза
на един народ чепат,
тираничните поразии
не попречват да запази
разума си дух сърцат.*

20 август 1672 г. Накрая вбесеното население погубило в Хага двамата братя Де Вит — единия, който бил управлявал почтено страната деветнайсет години, и другия, който й бил служил със своя меч^[4]. Над окървавените им тела били извършени всички безчинства, на които е способен народът: ужаси, каквито стават при всички нации, каквито французите са причинили на маршал Д'Анкър, на адмирал Колини и на други; населението си е едно и също навсякъде. Приятелите на държавния секретар били преследвани: дори покрай Ройтер, адмирала на републиката, който тъй успешно се бил сражавал за нея, в Амстердам се завъртели убийци.

Покрай тия безредици и нещастия магистратите проявили добродетели, каквито се срещат само в републиките. Частни лица, притежаващи банкноти, започнали да се тълпят пред амстердамската банка; имало опасения, че е посегнато на държавната хазна; всеки бързал да вземе малкото пари, които се предполагало, че са останали в нея. Магистратите наредили да бъдат отключени подземията, където се съхранявало държавното съкровище: то си седяло непокътнато, както било положено там преди шейсет години; парите дори били още черни от близостта на пожара, който няколко години по-рано бил изпепелил градското кметство. Дотогава банкнотите винаги били приемани, без да се пипа хазната — в случая парите били раздадени на всички, които искали да им бъдат изплатени. Тази добронамереност и тази умелост заслужавали възхищение, още повече че кралят на Англия Чарлс II, за да може да води война срещу холандците и да се забавлява, не се задоволил с парите от Франция, ами докарал до банкрут и поданиците си. Тъй както било срам за този крал да се погаври така с доверието на хората, тъй било и чест за магистратите на Амстердам да го съхранят във време, когато сякаш било едва ли не редно то да изневери.

Към тези републикански добродетели се добавила и душевната храброст, която води до крайни решения при безнадеждни обстоятелства. Те разпоредили да бъдат пробити дигите, които съдържали морските води; извънградските домове, които са безброй около Амстердам, селата, съседните градове, Лайден, Делфт били наводнени. Селяните не роптаели, че стадата им са издавени в полето: Амстердам се оказал като огромна крепост посред водите, заобиколена от военни кораби, за които имало достатъчно вода, та да се доближат до града. Голям глад имало сред населението: най-вече липсвала вода за пиене; тя се продавала по шест су за пинта; ала тези неволи изглеждали по-леки от робството. За отбелязване от страна на бъдните поколения е как Холандия, жестоко притисната по суша, без вече да е държава, си оставала страховита по море: това била същинската стихия на народа там.

Докато Луи XIV прекосявал Рейн и превземал три провинции, адмирал Ройтер с около сто военни кораба и над петдесет брандера се отправил към английското крайбрежие, търсейки флотите на двамата крале: общото им могъщество не давало възможност да изпратят военноморски сили, по-големи от онези на републиката. Англичаните

и холандците се срещнали като нации, свикнали да си оспорват първенството сред Океана. Тази битка при Солбей траяла цял ден (7 юни 1672 г.); Ройтер, който я започнал, нападнал флагманския английски кораб, където се намирал херцогът на Йорк, брат на краля: славата на този дуел се паднала на Ройтер; херцогът на Йорк бил принуден да се прехвърли на друг кораб и никога повече не се изпречил срещу холандския адмирал. Трийсетте френски плавателни съда взели слабо участие в сражението — изобщо подир тоя ден нищо не застрашавало холандските брегове.

Подир тази битка Ройтер въпреки страховете и разногласията сред неговите сънародници докарал индийския търговски флот до Тесел, като по този начин защитил и подсигурил материално своето отечество от едната страна, докато то бедствало откъм другата. Всъщност търговският обмен на холандците се поддържал; по морските води край Индия се виждали само техни знамена. Веднъж френският консул казал на персийския владетел, че Луи XIV е завладял почти цялата Холандия. „Как така — отвърнал персийският монарх, — та нали в пристанището на Ормуз на един френски кораб се падат два̀сет холандски?“

Принц Д'Оранж обаче имал амбицията да бъде добър гражданин: той дарил на държавата дохода от своята титла и всичкото си имущество, подкрепяйки каузата на свободата; предизвикал наводнения по всички пътища, откъдето французите можели да проникнат в останалата част от страната. Светкавичните му тайни преговори пробудили от дрямката императора, Империята, съвета на Испания, губернатора на Фландрия; той дори склонил Англия към мир. В крайна сметка станало тъй, че кралят бил навлязъл в Холандия през май, а още през юли Европа започнала да се настройва против него.

Монтерей, губернаторът на Фландрия, тайно прехвърлил няколко полка в подкрепа на Съединените провинции; съветът на император Леополд изпратил Монтекуколи, който оглавявал близо два̀сет хиляди души; избирателят на Бранденбург, разполагащ с платена войска от два̀сет и пет хиляди бойци, също се включил.

Тогава кралят изоставил своята армия. Немало какво да се завоюва в една наводнена страна; опазването на завладените провинции вече било затруднено. Луи се стремял към сигурна слава, ала тъй като не желал да я придобива посредством неуморни усилия,

не я спечелил. Бил удовлетворен, задето превзел толкова градове за два месеца, в средата на лятото се завърнал в Сен Жермен, оставил Тюрен и Люксембург да приключат войната и се насладил на триумфа. Във връзка със завоеванията му били издигнати паметници, а великите сили в Европа вече действали, за да му ги отнемат.

---

[1] „Не отстъпва и пред мнозина“. — Б.пр. ↑

[2] Днес Джакарта, столица на Индонезия. — Б.пр. ↑

[3] Преводът е направен според превода на Волтер на произведението. — Б.пр. ↑

[4] Отначало се опитали да утрепят държавния секретар в Хага; той обаче се спасил и наредил да накажат убиеца. Брат му бил замесен, но не посмели да го осъдят на смърт, тъй като не изтръгнали от него признания. Решили да го изселят; тъкмо когато държавният секретар отивал да вземе брат си от затвора, двамата знаменити граждани били убити. — Б.а. ↑

ГЛАВА XI.

ИЗТЕГЛЯНЕ ОТ ХОЛАНДИЯ. ПОВТОРНО ЗАВОЮВАНЕ НА ФРАНШ КОМТЕ

Твърде необходимо е предполагаемите читатели на този труд да помнят, че тук не се разказва просто последователно за различни кампании, а става дума за история на хорските нрави: достатъчно са книгите, пълни с всевъзможни военни тънкости и подробности относно човешката ярост и мизерия. Целта на това писание е да бъдат обрисувани главните характери в тези превратности, да се пресеят множеството дребни факти и да бъдат осветлени единствено съществените, а по възможност да се изясни и породилият ги дух.

Тогава Франция е в апогея на своята слава: имената на нейните пълководци са споменавани със страхопочитание; нейните министри се възприемат като умове, по-значими от съветниците на другите владетели; в Европа Луи се оказва едва ли не единствен по рода си крал. Действително — император Леополд не се появява сред своите войски; Карлос II, кралят на Испания син на Фелипе VI, едва-що се е разделил с детството; кралят на Англия проявява активност в своя живот единствено спрямо насладите.

Всички тия владетели и техните министри допускат груби грешки. Англия действа против собствената си държавност, доколкото се съюзява с Франция, въздигайки велика сила, която е в неин интерес да отслаби; императорът, Империята и испанският съвет постъпват още по-зле, като не се противопоставят още в началото на тази стихия. Най-сетне и Луи извършва огромна грешка, подобно на всички тях, като не умножава достатъчно бързо тъй лесните си завоевания. Конде и Тюрен настояват повечето холандски укрепления на населените места да бъдат разрушени, те твърдят, че държави не се отвоюват с гарнизони, а с цели армии; че трябва да се опазват по едно-две военно важни населени места, за да се подсигури отстъплението, а трябва да има бърз устрем към цялостно завоюване. Напротив, Лувоа иска

навсякъде укрепления и гарнизони: такъв е неговият гений, такова е и мнението на краля. По този начин Лувоа разполага с повече работни места, той разширява дейността на своето министерство и възторжено противоречи на двамата най-велики пълководци през онзи век. Луи му се доверява и сбърква, което и сам признава впоследствие; той пропуска момента за навлизане в столицата на Холандия, отслабва армията си, като я разхвърля на премного места, дава възможност на неприятеля да си поеме дъх. Историята на най-великите владетели често представлява разказ за човешките грешки.

Подир оттеглянето на краля нещата се променят. Тюрен е принуден да се придвижи към Вестфалия, за да пресрещне имперските сили. Губернаторът на Фландрия Монтерей, без да получи пълна подкрепа от нерешителния държавен съвет на Испания, подсилва незначителната армия на принц Д'Оранж с близо десет хиляди души. Принцът успява да задържи французите до настъпването на зимата: така възможностите биват балансирани. Зимата идва: холандските наводнения се покриват с лед; Люксембург, който е заел Утрехт, вече води война, с каквато французите не са свикнали, и подлага Холандия на нова опасност, не по-малко страшна от предходните.

Една нощ той събира около дванайсет хиляди пехотинци, изтеглени от съседните гарнизони. Обувките им биват подковани. Той застава начело и поема по леда към Лайден и към Хага. Ледът внезапно започва да се топи: Хага е спасена. Неговата армия, обкръжена от вода, няма накъде да се придвижи и почти е пред гибел. За да се върне в Утрехт, трябва да стъпва по тясна, мочурлива дига, където едвам могат да се придвижват един до друг четирима души. До тази дига може да се достигне единствено ако бъде нападнато укрепление, което изглежда непревземаемо без артилерия. Ако това укрепление било способно да спре армията дори само за ден, тя щяла да погине от глад и от умора. Люксембург бил в безизходица; късметът обаче, който спасил Хага, спасил неговата армия благодарение на предателството на коменданта на укреплението, който без никаква причина напуснал своя пост. Хиляди са непонятните събития и във войните, и в мирния живот; това спадало към тях. Последица от начинанието било едно зверство, поради което представата за французите в тази страна станала напълно отвратителна. Бодегравен и Свамердам, два внушителни града, богати и гъстонаселени, подобни

на нашите неголеми селища, били предоставени на войниците за разграбване като награда за изтощението им. Те опожарили двата града и в светлината на пламъците се отдали на разврат и жестокости. Удивително е какви варвари са френските войници, които иначе са командвани от множество възхитите ни офицери, справедливо известни както с човечността, така и с храбростта си. Това безчинство оставило такива дълбоки впечатления, че дори близо четирийсет години по-късно съм виждал холандски книжки, по които децата се учат да четат, където прежеждието е описано и така се насажда омраза към французите у все нови поколения.

1673 г. Същевременно кралят водел усилен преговори с кабинетите на всички владетели. Той успял да убеди херцога на ХанOVER. В началото на войната избирателят на Бранденбург бил подписал договор, който обаче скоро бил нарушен. Луи плащал на хора из всички германски дворцови среди. Негови емисари подклаждали в Унгария смутове из въпросната провинция, към която виенският държавен съвет се отнасял твърде строго. На краля на Англия били дадени пари, за да воюва упорито с Холандия въпреки недоволството на цялата английска нация, възмутена, задето обслужвала величието на Луи XIV, след като била по-склонна да го потъпче. Европа се тресяла поради въоръжените сили и преговорите на Луи. В крайна сметка той не успял да попречи на императора, Империята и Испания да се обвържат с Холандия и да му обявят тържествено война. До такава степен бил променил настроенията, че естествените му съюзници, холандците, се сприятелили с австрийския дом. Император Леополд изпращал мудро помощ, но явно бил силно раздразнен. Съобщава се, че когато отишъл в Грац на преглед на войските, които бил събрал там, пътьом се причестил, после взел в ръце разпятие и призовал Бог за свидетел, че каузата му е справедлива. Това действие би било уместно по време на кръстоносните походи; молитвите на Леополд не попречили на напредъка на въоръжените сили на френския крал.

Най-напред си проличало колко усъвършенствана е неговата marina. Вместо трийсетте плавателни съда, присъединени предната година към английската флота, били изкарани четирийсет, без да се броят брандерите. Офицерите били изучили умелото маневриране на англичаните, редом, с които се били сражавали срещу общ противник — холандците. При властването на Джеймс II херцогът на Йорк бил

изобретил изкуството да се предават заповеди по море посредством различни движения с флагчета. Дотогава французите не умеели да подреждат флотилии за бой: опитът им се свеждал до схватки кораб срещу кораб, а не до съвместно придвижване на множество от тях, до наподобяване по море на напредването на сухопътните войски, при които отделните корпуси се подкрепят и си помагат взаимно. При тях станало същото, както при римляните, които за година изучили от картагенците изкуството на морските сражения и се проявили като равни на своите учители.

Вицеадмиралът Д'Етре и неговият помощник Мартел правили чест на военните умения на френската нация при три последователни битки по море през юни (7, 14 и 21 юни 1673 г.) между холандския и френско-английския флот. При трите схватки адмирал Ройтер се проявил възхитително. Д'Етре писал на Колбер: „Ще ми се да съм спечелил със смъртта си славата, която придоби Ройтер.“ Д'Етре заслужавал Ройтер да каже същото за него. Качествата и ръководенето от всички страни били тъй равни, че не се стигнало до решителна победа за никого.

Освен че преобразил своите французи в морски бойци с помощта на Колбер, Луи усъвършенствал още и изкуството да се води война по суша благодарение на уменията на Вобан. Той лично присъствал при обсадата на Маастрихт, докато се водели трите морски Сражения. За него Маастрихт бил ключ към Нидерландия и към Съединените провинции; той представлявал крепост под управлението на безстрашен губернатор на име Фарио, роден французин, който бил преминал на служба в Испания, а после и в Холандия: гарнизонът се състоял от пет хиляди човека. Вобан ръководил обсадата и за пръв път приложил успоредните бойни линии, измислени от италиански инженери, служещи на турците при Кандия; той добавил оръжейните пунктове, които се правят в траншеите, за да бъдат по-бойни войниците и да има връзка между тях при спускането напред. При тази обсада Луи се проявил с по-голяма точност и издръжливост, отколкото по-преди: с търпеливостта си към усилията давал пример на своята нация, укорявана дотогава, че притежава само буйна смелост на пристъпи, бързо прекършвана от умората. Маастрихт се предал подир осем дни (29 юни 1673 г.).

За да укрепи допълнително военната дисциплина, той проявил строгост, която дори сякаш била прекомерна. Принц Д'Оранж разполагал, за да се противопостави на бързите завоевания, само със слабоволеви офицери и страхливи войници и ги бил настроил за бой посредством санкции — предавал на палача онези, които изневерявали на своите задължения. Кралят също прибягнал до наказания, когато изгубил едно населено място. Твърде смел офицер на име Дюпа върнал Нарден на принц Д'Оранж. Всъщност удържал четири дни; предал града подир петчасово сражение поради негодните укрепления, за да избегне масирана атака, която недостатъчният и обезкуражен гарнизон нямало да успее да отблъсне. Раздразнен от първия неуспех на своите въоръжени сили, кралят осъдил Дюпа да бъде влачен с лопата в ръката из Утрехт, а шпагата му била счупена: нечовешко и ненужно спрямо френските офицери, които са достатъчно чувствителни към славата и няма за какво да бъдат плашени със страх от позор. Редно е да знаем, че в действителност запасите на комендантите на укрепени населени места ги задължават да отразят три щурма; този закон обаче е сред неизпълнимите. Година по-късно Дюпа пада убит при обсадата на градеца Граве, където служи като доброволец. Храбростта и смъртта му трябва да са разстроили маркиз Дьо Лувоа, който го бил наказал тъй сурово. Височайшата власт може да тормози един свестен човек, но не бива да го лишава от честта му.

Старанието на краля, геният на Вобан, строгата проницателност на Лувоа, опитът и забележителните умения на Тюрен, дейното безстрашие на принц Дьо Конде нямало как да поправят грешката да се вардят толкова населени места и изтърваването на Амстердам.

Принц Дьо Конде напразно се опитал да достигне сърцето на наводнената Холандия. Тюрен не успял да възпрепятства свързването на силите на Монтекуколи и на принц Д'Оранж, нито да попречи на принца да превземе Бон. Епископът на Мюнстер, положил огромни усилия за погубването на генералните щати, се озовал под удара на холандците.

Парламентът на Англия наложил на краля да се включи сериозно в мирните преговори и да прекрати ролята си на наемник спрямо френското величие. Трябвало трите холандски провинции да бъдат изоставени също тъй бързо, както били завоювани. Все пак ги ограбили: интендантът Робер откъснал само от провинция Утрехт за

една година милион и шестстотин шейсет и осем хиляди флорина. Изтеглянето от завоюваните области станало тъй спешно, че двайсет и осем хиляди холандски пленници били освободени срещу едно екю на човек. Триумфалната арка на портата Сен Дьони и другите паметници, прославящи завоеванията, били тъкмо завършени, а завоюваното вече било изгубено. При това нашествие холандците славно се борили по море и умело извели войната извън границите на своята страна. Според Европа излязло, че Луи XIV твърде скоро и с прекомерна гордост се е възраднал на един мимолетен триумф: последствието от това начинание била кървавата война едновременно с Испания, Империята и Холандия, като Англия оттеглила подкрепата си, както и Мюнстер, та и Кьолн, а в нападнатите и изоставени области към краля изпитвали не възхищение, ами омраза.

Владетелят устоял сам срещу всички врагове, които си бил спечелил. Предвидливостта на неговото управление и силата на държавата му проличали дори по-добре, когато се наложило да се води борба срещу взаимнообвързаните велики сили и срещу големи пълководци, вместо при завоевателните разходки до френска Фландрия, до Франш Комте и до половината Холандия, където неприятелите били беззащитни.

Забележително било най-вече какви предимства има един абсолютен владетел с добре управлявани финанси спрямо другите крале. Той едновременно осигурил армия от близо двайсет и три хиляди души на Тюрен против силите на Империята; четирийсетхилядна войска на Конде против принц Д'Оранж; армейски корпус се намирал по границите на Русийон; флота, пренасяща войници, прехвърлила войната срещу испанците чак в Месина; самият той поел на път, за да завладее повторно Франш Комте. Навсякъде едновременно се отбранявал и нападал.

При новото настъпление във Франш Комте най-напред проличало цялостното надмощие на управлението му. Трябвало да спечели или най-малкото да приспи опасенията на швейцарците, една бедна, ала опасна нация, винаги въоръжена, винаги безкрайно привързана към своята свобода, непобедима по собствените ѝ граници, която вече роптаела и била нащрек поради повторната поява в съседство на Луи XIV. Императорът и Испания искали Тринайсетте кантона да допуснат поне свободното преминаване на войските им, за

да подпомогнат Франш Комте, оставена беззащитна поради небрежността на испанския първи министър; от своя страна кралят убеждавал швейцарците да не допускат никого: само че Империята и Испания представяли само основания и молели; кралят предложил пари в брой и така убедил швейцарците да изпълнят желанието му — преминаването било отказано. Заедно с брат си и със сина на великия Конде Луи обсадил Безансон. Той харесвал обсадните действия и разчитал, че притежава в тях умения, равни на тези на Конде и Тюрен: ала, макар да бранел ревниво славата си, признавал, че двамата велики мъже са по-способни от него във военните походи. Впрочем той никога не обсаждал град, ако не бил дълбоко убеден, че ще го превземе. Лувоа правел такава добра подготовка, снабдяването на войските било тъй отлично, а Вобан, който ръководел почти всички обсади, бил такъв майстор в завладяването на градове, че кралят не се безпокоял за своята слава. Вобан ръководел щурмовете на Безансон, който бил превзет за девет дни; за месец и половина цялата област Франш Комте станала подвластна на краля. Тя си остава във Франция и сякаш е присъединена завинаги: един паметник на слабостта на австро-испанското правителство и на силата на управлението на Луи XIV.

ГЛАВА XII.

ОТЛИЧНА КАМПАНИЯ И СМЪРТ НА ТЮРЕН. ПОСЛЕДНА БИТКА НА КОНДЕ ПРИ СЕНЕФ

Докато кралят светкавично превземал Франш Комте с леснината и блясъка, които все тъй увенчавали съдбата му, Тюрен, който само защитавал границите откъм Рейн, разгръщал величието и умелостта на своето военно изкуство. Почитта към хората се измерва с преодолените трудности; затова тази кампания на Тюрен е толкова знаменита.

Юни 1674 г. Първо той направил дълъг и бърз преход, прекосил Рейн при Филипсбург, придвижвал се цяла нощ до Зинсхайм, проникнал със сила в града и същевременно нападнал и заставил да побегне Капра, пълководец на императора, както и стария херцог на Лотарингия Карл IV, този благородник, който цял живот губил владенията си и набирал войски и който бил присъединил малката си армия към част от силите на императора. След като го разбил, Тюрен го подложил на преследване и отново разбил кавалерията му при Ладенбург (юли 1674 г.): оттам се спуснал към друг пълководец на Империята, принц Дьо Бурнонвил, който чакал попълнения, за да нахлуе в Елзас; осуетил свързването на корпусите, нападнал го и го принудил да напусне бойното поле (октомври 1674 г.).

Империята събрала против него всичките си сили: в Елзас имало седемдесет хиляди германци; Брисак и Филипсбург били в техни ръце. Тюрен разполагал вече едва с двайсетина хиляди човека. Принц Дьо Конде му препратил от Фландрия малка кавалерия; тогава той минал по заснежените планини през Тан и Бефор и отведнъж се озовал във високите части на Елзас, наред лагерите на неприятелите, които смятали, че той си отдъхва в Лотарингия и че кампанията е приключила. В Мюлхаузен победил вражеските части; пленил две от

тях. Поел към Колмар, където се бил укрепил избирателят на Бранденбург, наричан велик избирател, който тогава ръководел имперските войски. Пристигнал тъкмо когато благородниците и другите офицери се канели да похапнат: те едвам успели да се изплъзнат; наоколо се напълнило с бегълци.

Тюрен смятал, че нищо не е свършил, докато имало какво да се върши, и закачал край Тюркхайм част от вражеската пехота (5 януари 1675 г.). Предимството на избраната от него позиция осигурявало сигурна победа: той разбил пехотата. В крайна сметка една армия от седемдесет хиляди души била победена и разпръсната, почти без да се стигне до голяма битка: Елзас си останала под кралската власт, а пълководците на Империята били принудени да преминат отново от другата страна на Рейн.

Всички тези последователни действия, извършени тъй изкусно и наложени търпеливо, а същевременно бързо, възхитили и французите, и неприятелите. Славата на Тюрен нараснала, когато станало ясно, че всичко, което бил сторил през тази кампания, било без знанието на двора и противно на настоящите заповеди на Лувоа, издадени от името на краля: опълчването срещу всемогъщия Лувоа и принуждаването той да приеме събитията въпреки протестите на двора, заповедите на господаря и омразата на министъра били съвсем не пренебрежимо показателни за смелостта на Тюрен и били подвиг, не по-малък от самата кампания.

Трябва да се признае, че онези, които проявявали повече човечност, отколкото уважение към военните подвизи, надигнали поплак против тази тъй славна кампания: тя станала знаменита с нещастията на населението, освен с походите на Тюрен. Подир сражението при Зинсхайм той опожарил Пфалц и пролял там много кръв, а областта била плодородна и внушителна, пълна с пребогати градове и селища. От висотата на своя замък в Манхайм избирателят на Пфалц видял в пламъци два града и двайсет и пет села. Отчаяният владетел поканил Тюрен на дуел в писмо, изпълнено с упреци. Тюрен препратил писмото на краля, който му забранил да приеме поканата, и отговорил на избирателя с нищо не означаващи любезности: такъв си бил стилът на Тюрен, той се изразявал винаги сдържано и двусмислено.

Със същото хладнокръвие той опожарил пекарните и част от полята на Елзас, за да попречи на препитанието на враговете. После позволил на кавалерията да се развихри из Лотарингия: там се стигнало до такива безредици, че интендантът, който от своя страна съсипвал Лотарингия с писмени разпоредби, му пращал често съобщения и се препирал с него, за да прекрати безчинствата. Той отговарял студено: ще издам съответни заповеди. Предпочитал да бъде като баща за войниците, които му били поверени, а не за населението, което според военните закони винаги бива жертвано. Стореното от него зло изглеждало необходимо; всичко се заличавало от славата; впрочем навлизането на седемдесетте хиляди германци във Франция, което той възпял, щяло да означава много по-големи беди от причинените от него на Елзас, Лотарингия и Пфалц.

От своя страна принц Дьо Конде водил във Фландрия далеч по-кърваво сражение в сравнение с тези на виконт Дьо Тюрен, ала не тъй успешно и по-малко решаващо — или обстоятелствата и местността не били подходящи, или взетите мерки не били тъй точни, а най-вече вероятно трябвало да дава отпор на по-умели пълководци и на подобри войници. Сблъсъкът станал при Сенеф; маркиз Дьо Фьокиер настоява той да бъде назоваван „схватка“, тъй като не се срещнали две армии в строй и не всички корпуси взели участие; все пак сякаш е възприето буреносният и убийствен ден да получи названието битка: сразили се в строй три хиляди души със съответните им части биха се срещнали в схватка; важността е най-съществена за определението.

Принц Дьо Конде трябвало да удържи положението с около четирийсет и пет хиляди души срещу принц Д'Оранж, който разполагал с шейсет хиляди. Той изчакал вражеската армия да премине през прохода при Сенеф близо до Моне и нападнал част от ариергарда, състоящ се от испанци, надделявайки Внушително (11 август 1674 г.). Принц Д'Оранж бива упрекван, че не е проявил предвидливост при преминаването през прохода; все пак възхищение предизвиква начинът, по който той се справя с бъркотията, докато явно не си е струвало Конде да прибегва до нови сблъсъци с твърде добре укрепилите се противници: той бива разбит трикратно. В тази смесица от грешки и бележити действия двамата пълководци проявяват еднакво и самообладание, и храброст. Великият Конде излага в тази битка повече от всякога своя живот и живота на войниците си на опасност;

три коня падат мъртви под него; подир три смъртоносни настъпления той е искал да предприеме четвърто: според един участвал в събитията офицер, сякаш единствено принц Дьо Конде имал още желание да се бие. Най-забележителното при тези обстоятелства било, че след извънредно кръвопролитните и упорити сблъсъци вечерта войниците и от двете страни побягнали, водени от панически ужас. На другия ден двете армии отстъпили едновременно, като никоя от тях не завладяла бойното поле, нито пък получила надмощие, а били еднакво отслабени и победени: французите дали към седем хиляди убити и пет хиляди пленници; неприятелят бил равностойно уязвен. Ненужно пролятата кръв попречила на армиите да предприемат значителни стъпки: оказва се тъй важно славата на оръжието да бъде съхранена, че за да изглежда като победил, принц Д'Оранж обсадил Уденард; ала принц Дьо Конде доказал, че не е загубил битката и прекратил тази обсада, подгонвайки принц Д'Оранж.

Също тъй и във Франция, и при съюзниците се провели самоцелни церемонии с отправяне на благодарност към Бог за победа, която никой не бил спечелил: така се прави, та да бъде окуражаван народът, който винаги трябва да бъде лъган.

В Германия Тюрен продължавал да бележи успехи с малката си армия благодарение на своя гений. Виенският държавен съвет вече не смеел да повери сигурността на империята на благородници, които не съумявали да я защитят, и поставил начело на войските генерал Монтекуколи, който бил сразил турците при Сен Готар и въпреки усилията на Тюрен и на Конде бил достигнал до принц Д'Оранж, обръщайки късмета на Луи XIV подир завоюването на трите холандски провинции.

Отбелязвано е, че най-големите пълководци на Империята често произхождат от Италия: въпреки упадъка на своето робство тази страна все още отглежда хора, възкресяващи спомена за нейното минало. Единствен Монтекуколи бил достоен да се изправи срещу Тюрен: и двамата били превърнали войната в изкуство; четири месеца се преследвали и наблюдавали взаимно при походите и лагеруването, а това печели от страна на германските и френските офицери повече похвали, отколкото победите. Единият и другият съдели какво ще предприеме противникът, като преценявали какво биха сторили на негово място, и нито веднъж не сбъркали; противопоставяли си

взаимно търпение, хитрост и дееспособност; най-сетне се готвели да стигнат до същински сблъсък и да оправдаят славата си в битка край селцето Залцбах, когато Тюрен, тръгнал да избира място, където да бъде разположена батарея, паднал убит от оръдеен изстрел (27 юли 1675 г.). Едва ли има някой, който да не е запознат с подробностите около тази смърт; и все пак не можем да си позволим да не приведем основните, включително заради това, че те биват едва ли не до днес всекидневно споменавани.

Може да е ненужно да споменем как гюлето, което го убило, отнесло и ръката на Сент-Илер, заместник-главнокомандващ артилерията, та синът му се спуснал, облян в сълзи, към него. Сент-Илер му казал: „Не за мен, трябва да плачеш за този велик човек.“ Тези думи са сравними с всичко най-героично, съхранено от историята, и представляват най-достойната възхвала за Тюрен. Много рядко се случва при едно монархическо управление, когато хората са заети единствено със собствения си интерес, лицата, служили на отечеството си, да умрат и народът да жали за тях; и все пак за Тюрен плачат и войниците, и народът. Единствен Лувоа не съжалява: според мълвата той дори бива укоряван как с брат си, архиепископът на Реймс, безсрамно се радвали, че великият човек е загинал. Знаем с какви почести кралят увенчава паметта за него, как бива погребан в Сен Дьони подобно на конетабъла Дюгеклен, над когото общественото мнение го поставя по-високо в същата степен, в която векът на Тюрен превъзхожда века на конетабъла.

Военните успехи на Тюрен не са неизменни; той е победен при Мариендал, Ретел и Камбре и сам заявява, че е правил грешки — бил е достатъчно велик, за да го признае. Той така и не осъществява бляскави завоевания, не ръководи велики впечатляващи сражения, чийто изход понякога поставя някоя нация над друга, ала винаги след поражения бележи успехи, постига много с малко средства, става най-умелият пълководец в Европа във времена, когато военното изкуство се усъвършенства силно. Същевременно, макар да е укоряван за изменничество при военните сблъсъци около Фрондата, макар на почти шейсетгодишна възраст поради любов да издава държавна тайна, макар да извършва в Пфалц жестокости, които не изглеждат необходими, той запазва славата си на човек свестен, мъдър и умерен, защото присъщите му добродетели и значителни дарби заличават

спомена за слабостите и греховете, по които се доближава до толкова други хора. Ако трябва да го сравним с някого, то бихме се осмелили да споменем тук сред пълководците от предните векове Гонзало де Кордоба, наричан „велик пълководец“ — нему той прилича най-силно^[1].

Калвинист по произход, той става католик през 1668 г. Никой протестант, пък дори и никой философ не смята, че подобна промяна у един военен, у един политик на над петдесет години, който още е имал любовници, е станала поради убеждение. Известно е, че когато го прави главен маршал на своята армия, Луи XIV му казва дословно, както е предадено в писмата на Пелисон, а и от други: „Бих искал да ме заставите да сторя за вас и нещо повече.“ Според цитираните люде постепенно тези думи са могли да предизвикат препокръстване; титлата „конетабъл“ би могла да подмами едно честолюбиво сърце; възможно е също препокръстването да е било искрено. Често в човешкото сърце се пресрещат политиката, честолюбието, слабостите на любовта, религиозното чувство. Най-сетне правдоподобно е Тюрен да е отстъпил от религията на предците си поради политически съображения; само дето католиците, възприели победоносно промяната, не са били склонни да смятат, че душата на Тюрен е способна на престореност.

Непосредствените събития в Елзас подир смъртта на Тюрен задълбочили бедата от неговата гибел. Държан отвъд Рейн цели три месеца благодарение на умелостта на френския пълководец, Монтекуколи прекосил голямата река веднага щом узнал, че няма вече защо да се бои от Тюрен; натъкнал се на част от армията, твърде неуверена под командването на Лорж и Вобрен — двама разединени и несръчни командири. Макар да се отбранявала храбро, тази войскова част не могла да попречи на имперските сили да навлязат в Елзас, където Тюрен тъй дълго не ги допускал. Имало нужда от нов водач, не само за да бъде начело, а и за да се справи с положението подир скорошното поражение на маршал Дьо Креки — смел, предприемчив мъж, способен на великолепни и безстрашни действия, но опасен както за неприятеля, тъй и за отечеството си.

Креки тъкмо бил победен по негова вина при Консарбрюк (11 август 1675 г.). Корпус от двайсет хиляди германци, който обсаждал Трир, направо изклал и разпръснал малката му армия: сам той едва

успял да се спаси. Втурнал се с безброй опасни премеждия към Трир, който всъщност трябвало предпазливо да защити и който отбранявал храбро. Имал намерение да загине под развалините му; в укрепленията имало пробив, ала той упорито издържал. Гарнизонът взел да се опъва. Капитан Боа-Журден, оглавил размирниците, излязъл да капитулира при пробива. Едва ли по-голямо предателство е било извършвано тъй дръзко: той заплашил маршала да го убие, ако не подпише акта на капитулацията. Креки се оттеглил с няколко верни офицери в една църква; предпочитал да го заловят отделно, вместо да се предаде сам.

За да бъдат заменени мъжете, които Франция била изгубила при всички тия обсади и битки, Луи XIV бил посъветван да не подбира, както ставало обикновено, хора само от доброволческия набор, а да се обърне дори към най-скромните среди. Според стария обичай, който вече не се спазва, притежателите на феоди били задължени да излизат на свои разноски при война, служейки на сюзерения си сеньор, и да попълват въоръжените сили определен брой дни. Тази служба била определена от главните разпоредби в законниците на нашите варварски нации. Днес в Европа нещата са различни; всички държави набират войници, които са постоянно на разположение под знамената и съставят дисциплинирани корпуси.

Луи XIII бил свикал еднократно благородниците от своето кралство: ето че Луи XIV последвал неговия пример. Благородническият корпус бил изпратен под заповедите на маркиз Дьо Рошфор, впоследствие маршал, по границите на Фландрия, а после и по германската граница; корпусът обаче не бил нито значителен, нито полезен и нямало как да бъде такъв. Благородниците, които обичали да воюват и били способни да служат добре, били офицери в редовната войска; онези, които били възрастни или недоволни и затова си седели у дома, не се включили; останалите, заети да се занимават с наследствата си, се събрали с отвращение до бройката от четири хиляди човека. Надали можем да си представим по-незадоволителна войска. Ездитните животни и оръжията им били разнообразни, те нямали опит, нито подготовка, не ги бивало за нищо, а нямали и желание да служат истински, докарали само неприятности и всички съжалявали, че са се захванали с тях. Това е последният отглас в нашите устроени армии от някогашното рицарство, което ги е

съставлявало преди и което въпреки естественото безстрашие на нацията никога не е съумявало да воюва добре.

Август и септември 1675 г. След като Тюрен загинал, Креки претърпял поражение и попаднал в плен, Трир бил превзет, а Монтекуколи извлечал данък от Елзас, кралят сметнал, че единствен принц Дьо Конде може да спечели доверието на обезкуражените от липсата на Тюрен войски. Конде оставил маршал Люксембург да поддържа във Фландрия интересите на Франция и се заел да възпре напредващия Монтекуколи. Бил тъй буен при Сенеф, а тук се показал търпелив. Геният му бил гъвкав и той проявил изкуствеността на Тюрен: два прости лагера спрели устрема на германската армия и принудили Монтекуколи да прекрати обсадата на Агно и на Саверн. Подир тази кампания, не тъй внушителна като водената при Сенеф и предизвикваща по-положителни оценки, принцът вече не се включил във военни действия. Искало му се неговият син да командва; предлагал да му стане съветник, ала кралят не искал пълководци да бъдат младежи, нито пък принцове; той се примирил мъчително дори с потребността да използва принц Дьо Конде: завистта на Лувоа спрямо Тюрен го била подтикнала донейде, наедно със самото име Конде, да му повери ръководенето на войските.

Принцът се оттеглил в Шантийи и съвсем рядко посещавал Версай, за да се убеди колко е засенчена славата му на едно място, където придворните ценят само висшето благоволение. Прекарал остатъка от живота си, мъчен от подагра, като се утешавал от болките и от оттеглянето си, разговаряйки с гениални хора от всякакъв вид, каквито тогава имало в изобилие във Франция. Бил достоен слушател и отбирал от всички науки и изкуства, в които те блестели. Будел възхищение и след оттеглянето си. Все пак накрая оня плам, който през младостта му го бил превърнал в буен и страстен герой, изтощил силите на неговото тяло, по рождение по-скоро подвижно, отколкото яко — грохнал преждевременно, умът отслабнал редом с плътта и през последните две години на живота му от великия Конде не останало нищо: умрял през 1686 г. Монтекуколи престанал да служи на императора тъкмо по времето, когато принц Дьо Конде спрял да командва френски войници.

Разпространено, ала недостойно е мнението, че Монтекуколи се отказал да бъде главнокомандващ след смъртта на Тюрен, понеже уж

според самия него нямало с кого да се съревновава. Това би било глупост, макар дори и Конде вече да го нямало. Изобщо не е твърдял такива глупости, каквито му приписват, напротив, сражавал се още с французите през онази година и ги принудил пак да минават през Рейн. Пък и кой ли пълководец би заявил на господаря си: „Не желая да ви служа вече, враговете ви са твърде слаби и превъзходството ми е прекомерно“?

---

[1] Вж. Наполеон, „Мнения и преценки“, II том, на името Тюрэн. Наполеон отдава блестящо почит на бележития военен. — Б.фр.изд. ↑

ГЛАВА XIII.

СЛЕД СМЪРТТА НА ТЮРЕН, ДО СКЛЮЧВАНЕТО НА НЕЙМЕХЕНСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР ПРЕЗ 1678 Г.

Подир смъртта на Тюрен и оттеглянето на принц Дьо Конде кралят продължил да воюва все пак доста успешно с Империята, Испания и Холандия. Разполагал с офицери, наследени от двамата велики мъже; служел му и Лувоа, който струвал дори повече от пълководец, понеже предвидливостта му осигурявала на пълководците възможността да предприемат, каквото пожелаят. Тъй дълго побеждавалите войски били водени от все същия дух, поощряван от присъствието на един преуспяващ крал.

През време на военните действия той лично превзел Конде (26 април 1676 г.), Бушен, Валансиен (17 март 1677 г.), Камбре (5 април 1677 г.). Обвинявали го, че при обсадата на Бушен не посмял да се сражава с принц Д'Оранж, който се насочил към него начело на петдесет хиляди души, за да се опита да помогне на населеното място; самият принц Д'Оранж също е бил укоряван, че не влязъл в битка с Луи XIV въпреки възможността. Такава е съдбата на кралете и на пълководците, все са виновни и за стореното, и за нестореното! Всъщност и той, и принц Д'Оранж не били виновни. Принцът не се впуснал в бой, макар да искал, тъй като губернаторът на Нидерландия Монтерей бил с войската и не жelaел управлението да бъде изложено на опасността на решителен сблъсък; славата на кампанията си останала за краля, тъй като той направил, каквото искал, и превзел един град пред очите на неприятеля.

Колкото до Валансиен, градът бил превзет с щурм при едно от онези странни събития, които произтичат от буйното безстрашие на нацията.

Кралят предприел тази обсада, като редом с него били брат му и петима маршали на Франция: Д'Юмиер, Шомберг, Лафьояд, Люксембург и Дьо Лорж. Маршалите се сменяли и командвали всеки по един ден; Вобан ръководел военните действия.

Все още не били превзети никакви подстъпи към населеното място. Първо трябвало да бъдат нападнати две дъги; зад дъгите имало голямо назъбено укрепление, състоящо се от нагъната ограда, заобиколено от ров, пълен с бариери; вътре зад укреплението имало още едно, също заобиколено от ров. Целта била тези препятствия да бъдат овладени, а след това да се прекоси един ръкав на река Еско; оттатък ръкава пак имало укрепление с равна стена; зад равностенното укрепление било основното течение на Еско, дълбока, бърза вода, нещо като естествен ров пред крепостния зид; самият крепостен зид имал широки кули. Всички тези препятствия били осеяни с оръдия; трихиляден гарнизон се готвел за продължителна отбрана.

Кралят свикал военен съвет, преди да нападне външните укрепления. Било прието щурмовете да се провеждат нощем, за да може доближаването до неприятеля да бъде незабелязано и да се щадят животът на войниците. Вобан предложил обсадата да започне посред бял ден: всички маршали на Франция се възмутили от предложението; Лувоа също се противопоставил. Вобан обаче бил непреклонен и уверен в своите доводи. Той казал: „Искате да щадите войниците; те ще бъдат в много по-добро положение, ако се бият денем, без бъркотия и суматоха, без опасението, че може наши да стрелят по наши, както се случва твърде често. Врагът трябва да бъде изненадан; той винаги очаква нощен щурм: действително ще го изненадаме, когато бъде изтощен от бдение и трябва да се противопостави на усилията на нашите свежи сили. Тук следва да добавим и разсъждението, че ако в армията има някои немного смели войници, нощта прикрива тяхната неувереност, докато денем взорът на генерала подтиква към подвиг и хората дават най-доброто от себе си.“

Кралят възприел доводите на Вобан въпреки съпротивата на Лувоа и на петима френски маршали.

17 март 1677 г. В девет часа сутринта две роти мускетари, стотина гренадири, един батальон гвардейци, както и един батальон от Пикардийския полк, се заизкачвали от всички страни по голямото назъбено укрепление. Заповедта била да останат там — дори това не

било лесно; неколцина „черни“ мускетари^[1] проникнали по тясна пътечка до вътрешен заслон в укреплението и го овладели. Същевременно „сивите“ мускетари навлезли през друго място; гвардейските батальони ги последвали: обсадените загивали или били преследвани. Мускетарите спуснали подвижния мост между укрепленията; те гонели неприятелите от заслон към заслон по двата ръкава на Еско; гвардейците прииждали вкупом; мускетарите вече били в града преди още кралят да научи, че първото щурмувано укрепление е преодоляно.

Ала не тук била най-голямата странност в тези действия. Твърде вероятно било млади мускетари, увлечени от порива на успеха, да се нахвърлят стремглаво срещу войниците и буржоата, които ги пресрещали по улиците; така можело да загинат или градът да бъде ограбен; ала тези млади хора, ръководени от корнет на име Моасак, се прислонили за бой зад каруци; следващата ги войска спокойно се строявала в боен ред, а други мускетари завземали съседните домове, за да защитават с изстрели онези, които оставали по улиците. И от двете страни имало пленници; градската управа се събрала на заседание; проводили пратеничество до краля; всичко това станало без никакви грабежи, бъркотии или каквито и да било грешки. Кралят пленил гарнизона и влязъл във Валансиен, като се чудел как тъй лесно го е завладял. Необичайността на събитието ни подтикна да приведем тези подробности.

9 март 1678 г. Славно било и превземането на Гент за четири дни, и на Ипър — за седем. Това е, което извършил самият той: още по-големи били успехите на пълководците му.

Септември 1676 г. Откъм Германия маршалът херцог Фон Люксембург действително допуснал Филипсбург да бъде завладян пред очите му, като напразно се опитал да помогне с армия от петдесет хиляди души. Генералът, завзел Филипсбург, бил Карл V, новият херцог на Лотарингия, наследник на чичо си Карл IV и също като него лишен от своите владения. Той притежавал всички качества на злочастния си чичо, но не и слабостите. Дълго командвал славно имперските войски, ала независимо от превземането на Филипсбург и това, че бил поставен начело на шейсет хиляди бойци, така и не успял да си получи владенията. Напразно бил изписал върху своите стягове: *Aut nunc, aut nunquam* — „или сега, или никога“.

Маршал дьо Креки, който бил откупен от плена и станал по-предпазлив след поражението при Консарбрюк, винаги му препречвал пътя към Лотарингия (октомври 1677 г.). Победил го в незначителната схватка при Кокерсберг в Елзас; преследвал го и го изтощавал неуморно; превзел Фрайбург пред очите му (14 ноември 1677 г.); скоро след това разбил отряд от неговата армия при Райнфелд (юли 1678 г.). Под носа му преминал през реката край Кинс^[2], подгонил го към Офенбург, нападнал го на позиция; след като завладял крепостта Кехл с шпага в ръка, изгорил моста при Страсбург, по който свободният все още тогава град неведнъж бил пропускал имперските войски. Така маршал Дьо Креки изкупил едnodневната си пагубна дързост с поредица от успехи, дължащи се на предпазливостта му; може би би завоювал слава, равна на тази на Тюрен, ако бе живял по-дълго.

Принц Д'Оранж имал във Фландрия не по-добър късмет, отколкото херцогът на Лотарингия в Германия: не само бил принуден да прекрати обсадата на Маастрихт и на Шарльороа, ами след като оставил Конде, Бушен и Валансиен да попаднат под властта на Луи XIV, изгубил битката при Монкасел срещу Негово Височество (11 април 1677 г.), когато се опитал да помогне на Сент Омер. Маршалите Люксембург и Д'Юмиер командвали армията на Негово Височество. Твърди се, че една грешка на принц Д'Оранж и умело придвижване на Люксембург решило изхода на боя. Негово Височество се спуснал в атака с достойнство и присъствие на духа, неочаквани за един женствен принц. Едва ли е имало по-добър пример как смелостта може да съжителства с мекушавостта: този принц, който често се обличал като жена и имал женски склонности, се държал като пълководец, като войник. Кралят, негов брат, завидял на славата му: не разговарял много с Негово Височество за тази победа; дори не отишъл да огледа бойното поле, макар да се намирал близко. Неколцина служители на Негово Височество, по-проницателни от други, тогава му предrekli, че повече няма да ръководи войски, и не сбъркали.

Множеството завзети градове, множеството спечелени във Фландрия и в Германия битки не били единствените успехи на Луи XIV в тази война. Граф Дьо Шомберг и маршал Дьо Навай победили испанците из Лампурдан, в подножието на Пиренеите: нападали ги чак в Сицилия.

Сицилия още от времето на сиракузките тирани, под чиято власт поне е означавала нещо на този свят, винаги е била под чуждо иго; била е подчинена на римляните, на вандалите, на арабите, на норманите, васална територия на папите, на французите, на германците, на испанците; там почти винаги са мразели своите господари, бунтували са се срещу тях, без да са способни на същински усилия в полза на свободата, като постоянните размирици само са водели до промяна на оковите.

Магистратите на Месина били разпалили гражданска война срещу управляващите и призовали Франция на помощ. Испанска флота блокирала пристанището: били докарани до мъчителен глад.

Първо кавалер Дьо Валбел се промъкнал с няколко фрегати през испанската флота. Той прехвърлил в Месина храна, оръжие и войници. После херцог Дьо Вивон пристигнал със седем бойни кораба с по шейсет оръдия, два с по осемдесет, както и с няколко брандера; той надвил неприятелската флота и влязъл като победител в Месина (9 февруари 1675 г.).

Испания била принудена, за да защити Сицилия, да се обърне към някогашните си врагове холандците, които все тъй минавали за властелини на моретата. Ройтер пристигнал откъм Зюйдерзее през протока на помощ и прибавил към двайсетте испански кораба двайсет и три големи плавателни съда.

Ала ето че французите, които съвместно с англичаните не били успели да се наложат над холандския флот, удържали победа над обединените холандци и испанци (8 януари 1676 г.). Херцог Дьо Вивон, принуден да остане в Месина, за да надзирава населението, вече недоволен от своите защитници, предоставил отговорността за морската битка на Дюкен, заместник-главнокомандващ на флотските въоръжени сили — човек, не по-малко забележителен от Ройтер, добрал се като него до командния пост единствено благодарение на качествата си, който обаче дотогава не бил се озовавал начело на бойна флотилия и до този момент се бил доказал в изкуството на корабостроителството, а не на пълководството. Ала който притежава гений в своята област и в ръководенето с лекота преминава от по-дребните задължения към по-отговорни. Дюкен се проявил блестящо по море срещу Ройтер: никак не било малко, че постигнал незначително предимство спрямо холандеца. Той повел и втора битка

край Аугуста с двете вражески флоти. При тази схватка Ройтер бил ранен и славният му живот бил отнет^[3]. Той е сред хората, чиято памет и до днес е тачена в Холандия. Бил започнал като слуга и корабен юнга; поради това бил уважаван още повече. Родът на владетели Насау не може да се похвали с по-славно име. Испанският държавен съвет му присъдил права и титла на херцог; това достойнство било твърде чуждо и лековато за републиканеца. Правата били получени след смъртта му. Децата на Ройтер, достойни за своя баща, не приели титлата, тъй жадувана при нашите монархии, която обаче не може да бъде предпочетена пред званието „добър гражданин“.

Луи XIV проявил истинско великодушие и скърбял за смъртта му. Пред него било изтъкнато, че се е отървал от опасен враг. Той отговорил, че „няма как да не тъжим за смъртта на един велик човек“.

Дюкен, френският Ройтер, нападнал за трети път двете флоти подир смъртта на бележития холандец. Потопил, изгорил и завзел доста кораби. Маршал херцог Дьо Вивон се водел главнокомандващ в тази битка, ала все пак тъкмо Дюкен удържал победа. За Европа било чудо как тъй Франция за толкова кратко време е станала опасна и по море, освен по суша. В действителност това представяне и тези спечелени битки само разтревожили всички държави. След като се бил включил във войната на страната на Франция, кралят на Англия в крайна сметка бил готов да се съюзи с принц Д'Оранж, който се бил оженил за неговата племенница. Отгоре на всичко придобитата в Сицилия слава глътнала и твърде много средства. Най-сетне французите се изтеглили от Месина тъкмо когато се смятало, че ще завладеят целия остров (8 април 1678 г.). Луи XIV получава тежки упреци, задето е предприемал през време на тази война действия без последствия, задето е изоставил Месина, както и Холандия, подир безполезни победи.

И все пак е било достатъчно застрашително единствената беда да се състои в неудържането на всички завоевания. Той притискал неприятелите си по всички краища на Европа. Войната в Сицилия му струвала много по-малко, отколкото на изтощената и победена навсякъде Испания. Той насъсквал и нови врагове против австрийския дом; подстрекавал смутове в Унгария, посланиците му при Високата порта тласкали отоманската империя към военни действия срещу Германия, макар за благоприличие да бил готов да изпрати малко

помощи срещу турците, замесени в неговата политика. Сам надделял над всичките си врагове; Швеция, едничка негова съюзница, водела само не особено успешна война срещу избирателя на Бранденбург. Този избирател, баща на първия пруски крал, бил започнал да придобива за своята страна уважение, което впоследствие нараснало: тогава той отнел Померания от шведите.

Забележително е, че през време на тази война почти непрестанно се водели мирни преговори; първо в Кьолн, с невзрачното посредничество на Швеция; после в Неймехен с посредничеството на Англия. Английското посредничество представлявало кука церемония почти колкото арбитражът на папата при Аахенския договор. Действително Луи XIV си бил единственият арбитър: на 9 април 1678 г. отправил предложения наред със завоеванията си и оставил враговете си да ги приемат до 10 май. После отпуснал срок от месец и половина на генералните щати, които се примилили за това.

Тогава не Холандия била цел на честолюбивите му стремежи; тази република извадила късмет или проявила ловкост, озовавайки се като допълнителна страна в една война, предприета за нейното съсипване: намесилите се впоследствие Испания и Империята се били превърнали в основни играчи.

В наложените от него условия кралят изявявал благоразположение към търговията на холандците; връщал им Маастрихт, предавал на испанците няколко града, които трябвало да бъдат препятствие по пътя към Съединените провинции, като Шарльороа, Куртре, Уденард, Ат, Гент, Лимбург; задържал обаче Бушен, Конде, Ипър, Валансиен, Камбре, Мобьож, Ер, Сент Омер, Касел, Шарльомон, Попрен, Байол и пр., всичко това представлявало значителна част от Фландрия. Към нея прибавял Франш Комте, която бил завоювал двукратно; тези две провинции били достойна придобивка от войната.

От Германия искал само Фрайбург или Филипсбург и оставял императора да направи избор. Възстановил страсбургското епископство и владенията на двамата братя Фюрстенберг, които императорът бил ограбил, като дори бил тикнал единия в затвора.

Проявил се като значим покровител на своята съюзница Швеция, която се била представила зле спрямо краля на Дания и избирателя на Бранденбург. Настоял Дания да върне всичко, което била заграбила от

Швеция, да намали таксите за преминаване през Балтийско море, херцог Холщайн да получи обратно владенията си, Бранденбург да се откаже от завоюваната Померания и вестфалските спогодби да се възстановят напълно. Волята му била закон за всички краища на Европа. Напразно избирателят на Бранденбург му писал унижително послание, в което според приличието го наричал „монсеньор“ и го заклевал да не му отнема придобитото, като го уверявал, че ще го почита и ще му служи; унижението било също тъй безсмислено, както и противенето, победителят на шведите бил заставен да върне завоеванията си.

Тогава посланиците на Франция били ценени по-високо от избирателите: бранденбургският предлагал мило и драго, за да преговаря в Клеве с граф Д'Естрад, впоследствие маршал, посланик към генералните щати. Кралят не допуснал негов представител да отстъпи пред избирател и граф Д'Естрад не могъл да проведе преговори.

Карл V бил изравнил испанските грандове и избирателите; тъкмо тъй желали да бъдат приети и френските перове. Днес виждаме доколко са се променили нещата, в съвещателните тела на Империята посланиците на избирателите биват приемани като посланиците на кралете.

Относно Лотарингия Луи предлагал да бъде възстановен новият херцог Карл V; искал обаче Нанси да му принадлежи, също както и всички главни пътища.

Условията били поставени с надменността на завоевател; все пак те не били прекомерни дотам, че да отчаят враговете му и да ги принудят да обединят срещу него сетните си усилия: той се обръщал към Европа като господар, ала същевременно действал като политик.

Успял да посее раздори между съюзниците при преговорите в Неймехен. Холандците побързали да подпишат въпреки съпротивата на принц Д'Оранж, който бил готов да воюва, независимо от цената, която ще се плати; те заявили, че испанците са твърде слаби, за да им помогнат, ако не подпишат.

Като видели, че холандците приемат мира, испанците също склонили, твърдейки, че Империята не прави достатъчно усилия за общата кауза.

Най-сетне германците, изоставени от Холандия и от Испания, подписали последни, предоставяйки Фрайбург на краля и препотвърждавайки вестфалските договори.

Нищо не било променено в условията, наложени от Луи XIV. Неприятелите му напразно поставяли невъзможни изисквания, издавайки слабостта си — Европа получила от него и закони, и мир. Единствено херцогът на Лотарингия се осмелил да отхвърли договора, който му се сторил прекалено ужасен; той предпочел да се скита немил-недраг из Империята, отколкото да бъде безвластен и неуважаван владетел в своите земи: надявал се късметът да го споходи с времето, ако прояви смелост.

Докато траели неймехенските преговори и четири дни след като пълномощниците на Франция и на Холандия подписали мира, принц Д'Оранж показал какъв опасен враг е на Луи XIV. Маршал Фон Люксембург, който бил обградил Моне, тъкмо бил получил известието за мира: бил спокоен в селцето Сен Дьони и вечерял при армейския интендант. Принц Д'Оранж с всичките си бойци нахлул в лагера на маршала, превзел го и започнал кървава, безкрайна и упорита схватка, като се надявал с основание да излезе пълен победител — не само понеже той бил нападателят, което е предимство, ами и се бил нахвърлил върху хора, които си отпочивали, разчитайки на мирния договор. Маршал Фон Люксембург с мъка успял да се противопостави; предимството в сблъсъка си останало за принц Д'Оранж, тъй като неговата пехота овладяла терена, за който се била сражавала.

Ако честолюбивите мъже имаха някакво отношение към живота на другите хора, принц Д'Оранж не би се впуснал в това сражение. Той със сигурност знаел, че мирът е подписан; знаел, че мирът дава предимства на неговата страна — и все пак изложил на опасност себе си и хиляди други хора в началото на всеобщия мир, на който не можел да се противопостави, дори да бие французите. Това деяние, изпълнено с липса на човечност, а все пак и внушително, което тогава събудило повече възхита, отколкото порицание, не довело до промени в мирните споразумения, а струвало съвсем безсмислено живота на две хиляди французи и на също толкова неприятели. Виждаме как събитията около този мир са в противоречие с намеренията. Холандия, единствената цел на тази война, при която се предвиждало тя да бъде унищожена, не изгубила нищо, напротив — спечелила защитна линия,

докато всички велики сили, станали гаранци за нейното оцеляване, претърпели загуби.

По онова време кралят бил на върха на величието си. Откакто управлявал, все побеждавал, нямало населено място, подложено от него на обсада, което да не е завладял, превъзхождал във всичко обединените си врагове, шест последователни години бил представлявал заплаха за Европа, а накрая станал неин арбитър и миротворец; бил прибавил към владенията си Франш Комте, Дюнкерк и половината Фландрия; а най-голямото му предимство било, че е крал на една тогава щастлива нация, която представлявала образец за другите нации. Скоро след това парижкото кметство тържествено го нарекло „Велики“ (1680) и се разпоредило тепърва единствено тази титла да се използва за обществените паметници. Още през 1673 г. били изсечени няколко медала с това определение: макар да завиждала, Европа не се възпротивила срещу тези почести; и все пак името „Луи XIV“ се използва повече от „Велики“. Всичко зависи от навиците. Анри, който напълно основателно подир смъртта си е определен като „Велики“, е наричан постоянно Анри IV; това си е напълно достатъчно. Негово Височество винаги бива наричан „великият Конде“ не само заради героичните му постъпки, а и заради леснината да бъде отличаван по този начин от другите принцове Дьо Конде. Ако го бяха назовали „Конде Велики“, определението щеше да изчезне. Казваме „великият Корней“ за да го отличаваме от неговия брат: не казваме „великият Вергилий“, нито „великият Омир“, нито „великият Тасо“. Александър Велики вече е известен само като Александър^[4]; никога не казваме „Цезар Велики“^[5]. Карл V, чиято съдба е била по-бляскава от съдбата на Луи XIV, никога не е бил наричан „Велики“; при Шарльоман просто става дума за собствено име^[6]. Титлите нямат никакво значение за потомците: името на човека, извършил велики дела, налага по-голямо уважение от всякакви определения.

---

[1] Мускетарите са „сиви“ и „черни“ според цвета на конете им. — Б.пр. ↑

[2] Кинцинг, река в Швабия, приток на Рейн, срещу Страсбург. — Б.фр.изд. ↑

[3] Умрял на 29 април 1676 г. — Б.а. ↑

[4] На френски. — Б.пр. ↑

[5] За сметка на това „цезар“ „кесар“ „цар“ и „кайзер“ са производни от името на тази историческа личност и са заменили в латинския rex (цар на старолатински), като „Рекс“ добива едва ли не характер на кучешко име. — Б.пр. ↑

[6] На френски и английски е Charlemagne, на немски си е Karl der Grosse (Карл Велики). — Б.пр. ↑

ГЛАВА XIV.
ПРЕВЗЕМАНЕ НА СТРАСБУРГ.
БОМБАРДИРАНЕ НА АЛЖИР.
ПОДЧИНЯВАНЕ НА ГЕНУА.
ПРАТЕНИЧЕСТВО ОТ СИАМ.
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО КЪМ ПАПАТА В
САМИЯ РИМ. БОРБА ЗА
ИЗБИРАТЕЛСКОТО МЯСТО НА КЪОЛН

Честолюбieto на Луи XIV съвсем не било обуздано от всеобщия мир. Империята, Испания и Холандия освободили заетите от извънредната военна повинност; той си запазил допълнителните сили. За него мирът станал време на завоевания: той дори бил дотам сигурен във властта си, че основал в Мец и в Брисак правни институти, за да обедини под своята корона всички земи, принадлежали някога на Елзас или на Трите епископства, ала от незапомнени времена преминали при други господари. Доста имперски владетели, избирателят на Пфалц, дори кралят на Испания, които ползвали имоти из тези области, кралят на Швеция в качеството му на херцог Фон Цвайбрюкен били призовани от тези камари, за да отдадат почит на краля на Франция или пък да им бъдат конфискувани притежанията. От времето на Шарльоман нито един владетел не бил се държал тъй господарски и не бил съдил овластените, нито пък бил завземал области с правни решения.

Избирателите на Пфалц и на Трир били лишени от сеньорските си владения Фалкенбург, Гермерсхайм, Велденц и гip. Те напразно подали жалби до имперското събрание в Регенсбург, което само протестирало срещу решенията.

Кралят не се задоволил да сложи ръка на префектурите на десет свободни елзаски градове, все едно бил император. Вече в нито един от тези градове не ставало и дума за свобода. Оставал Страсбург, голям, богат град, с излаз към Рейн чрез моста над голямата река: сам по себе си той представлявал могъща република с внушителен арсенал — деветстотин разнородни оръдия.

От доста време Лувоа се канел да го осигури на своя господар. Злато, интриги и терор, с каквито бил разтварял портите на не един град, подготвили влизането на Лувоа в Страсбург (30 септември 1681 г.). Магистратите били спечелени. Населението било потресено, съзирайки около крепостните стени двайсет хиляди французи накуп; защитните укрепления откъм Рейн били преодолен и превзети мигновено; Лувоа бил пред портите, а управата уговаряла да се предадат. Гражданите плачели отчаяни, тъй като били влюбени в свободата, ала това не попречило на магистратите да предложат същия ден договор за капитулацията и Лувоа завзел града. Впоследствие с фортификациите, които го заобикалят, Вобан го превърнал в най-силното препятствие по границата на Франция.

Кралят изобщо не се притеснявал от Испания; той поискал нидерландския град Аалст заедно с околността, според него министрите му били пропуснали да го впишат в условията на мирното споразумение; а докато чакал Испания да реши въпроса, блокирал град Люксембург (1682).

Същевременно той откупил укрепления град Казале от един дребен владетел (1681), херцог на Мантуа, който бил готов да разпродаде всичките си владения, за да има средства да си доставя удоволствия.

Европа отново се обезпокоила, като наблюдавала как това могъщество се разширява във всички посоки и придобива мирно повече, отколкото десетина крале преди Луи XIV били успели да придобият, воювайки. Империята, Холандия, та дори и недоволната от краля Швеция сключили съюзен договор. Англичаните заплашвали, испанците искали война, принц Д'Оранж правел какво ли не, за да се стигне до това — ала нито една от великите сили не смеела да нанесе първия удар.

Будейки навсякъде страховае, кралят само мислел как да ги увеличи (1680). Най-сетне марината му била надхвърлила стремежите

на французите и опасенията на Европа. Разполагал с шейсет хиляди моряци (1681, 1682 г.). Строги закони, подобни на дисциплината на сухопътните войски, държали тия груби хора в подчинение спрямо дълга. Англия и Холандия, морските велики сили, нямали нито толкова матроси, нито такива ясни закони. В пограничните райони роти от кадети, а в пристанищата от морски гвардейци били свиквани и съставяни от младежи, които изучавали всичко необходимо за нуждите на занаята им, като командирите получавали възнаграждение от държавната хазна.

Пристанището Тулон на Средиземно море било построено с огромни средства, можело да побере сто военни кораба, разполагало с възхитителни складове и арсенал. Откъм Океана с подобни размери се очертавало пристанището Брест; Дюнкерк и Авър дьо Грас^[1] се пълнели с кораби; природата отстъпвала и в Рошфор.

Най-сетне кралят имал над сто бойни кораба, много от които с по сто оръдия, а някои дори с повече. Те не си стоели мързеливо в пристанищата: под командването на Дюкен ескадри чистели моретата, пълни с корсари от Триполи и от Алжир. Той си отмъстил на Алжир посредством ново изобретение, което се дължало на старанието му да насърчава всички гении през своя век. Това пагубно, но възхитително средство е „бомбардата“, или бомбардираща галиота, с каквито може крайморски градове да бъдат изпепелени. Имало един младеж на име Бернар Рьоно, известен като „малкият Рьоно“, който не бил служил на кораб, но по дарование си бил моряк. Колбер изравял умели люде от най-неочаквани места — и него често го бил призовавал на заседания на ръководството на марината, дори в присъствието на краля. Благодарение на грижите и на уменията на Рьоно от известно време се прилагал по-строен и по-лек метод за конструирането на кораби. Той си позволил да предложи Алжир да бъде бомбардиран от флотилия; никой не си представял, че мортири за изстрелване на бомби може да не се намират на земен терен; предложението му възмутило всички. Върху него се посипали всички възражения и насмешки, които трябва да очаква един изобретател, ала упоритостта му, както и красноречието, обичайно за хората, силно отдадени на своята дейност, убедили краля да допусне тази новост да бъде опитана.

Рьоно се разпоредил да бъдат построени пет по-малки от обичайното кораба, но с по-здрав дървен материал, без куверти, с

пласка палуба над самия трюм, по която били взидани мортирите. Поел с тази ескадра под ръководството на стария Дюкен, който бил назначен за това премеждие и не очаквал от него никакъв успех. Дюкен и алжирците били смаяни от ефекта на бомбите: част от града била смазана и опожарена. Ала скоро това изобретение било подето и от другите нации и само увеличило бедите на човешкия род, та дори неведнъж навредило на Франция, откъдето произхождало.

Усъвършенстваната само за няколко години marina била дело на грижливия Колбер. Лувоа укрепил отлично над сто цитадели: при това били изградени Юненг, Сар Луи, крепостите в Страсбург, Монроаял и пр., а докато кралството придобивало такава сила спрямо външните несгоди, вътре в него сияели изкуствата, царели изобилие и удоволствия. Чужденци се тълпели, за да се възхитят на двора на Луи XIV; името му отеквало сред всички народи по света.

Късметът и славата му го въздигали още повече поради слабостта на повечето други крале и поради нещастията на техните народи. Тогава император Леополд се разправял с унгарските бунтове, а най-вече с турците, които поради призивите на унгарците залели Германия. Политиката на Луи водела до преследвания на протестантите във Франция, тъй като той смятал за редно да им попречи да му вредят, ала тихомълком подкрепяла протестантите и бунтовниците в Унгария, тъй като те можели да му свършат работа. Неговият посланик при Високата порта поощрил въоръжаването на турците преди сключването на Неймехенския мир. Турското правителство имало загадъчната странност да изчаква почти винаги императорът да бъде в мирен период, за да тръгне против него. До военни сблъсъци в Унгария се стигнало чак през 1682 г.; на следващата година мощна отоманска армия, според твърденията над двестахилядна, допълнена от унгарски бойци, не срещнала по пътя си нито укрепени градове като във Франция, нито армейски корпуси, които да я спрат, и стигнала до портите на Виена, помитайки всичко по пътя си.

Император Леополд бързо напуснал Виена пред настъплението на турците и се оттеглил чак в Линц; когато научил, че почти са нахлули в самата Виена, съумял единствено да се прехвърли още по-далеч, в Пасау, оставяйки херцога на Лотарингия да отбранява,

доколкото е възможно, Империята начело на скромна войска, отслабена вече от турския напор.

Никой не се съмнявал, че великият везир Кара Мустафа, който ръководел отоманската армия, скоро ще господарува във Виена, един зле укрепен град, изоставен от държавния глава и отбраняван в действителност от гарнизон, който трябвало да е от шестнайсет хиляди човека, ала достигал до не повече от осем хиляди. На път било да се стигне до ужасяваща превратност на съдбата.

Луи XIV не без основание очаквал Германия, отстъпвайки пред турците и разполагайки с един водач, чието бягство засилвало всеобщата паника, да се окаже принудена да разчита на закрилата на Франция. Той разполагал с войски по границата с Империята, готови да я защитят срещу турците, докарани в нея от предходни негови преговори: така можел да стане закрилник на Империята, а синът му да стане крал на римляните.

Отначало, когато турците се канели да се нахвърлят върху Австрия, той изявил политическите си тежнения с великодушни предложения; не изпратил повторно помощ на императора, но изтъкнал, че няма да напада Нидерландия и ще даде възможност на испанския клон на австрийците да подпомогнат огъващия се германски клон. Като цена за бездействието си пожелал да го удовлетворят по някои двусмислени положения около Неймехенския договор — главно относно ползите от Аалст, за които били забравили да споменат в договора. През 1682 г. отменил блокадата на Люксембург, без да чака удовлетворение, и цяла година не предприемал никакви враждебни действия. В крайна сметка великодушието му отслабнало през време на обсадата на Виена. Вместо да го успокои, държавният съвет на Испания го разгневил; Луи XIV отново надигнал оръжие против Нидерландия тъкмо когато Виена вече щяла да се предаде. Това станало в началото на септември; само че напълно неочаквано Виена оцеляла. Самонадеяността на великия везир, мекушавостта му, грубото му пренебрежение спрямо християните, невежеството и мудността го погубили; само благодарение на тези грехове Виена не била превзета. Кралят на Полша Ян Собески успял да стигне дотам; подпомогнат от херцога на Лотарингия, само с появата си той успял да обърне в бягство отоманските пълчища (12 септември 1683 г.). Императорът се завърнал

в столицата си с болка, след като я бил напуснал: той влязъл в нея, докато освободителят излизал от църквата, където били пели *Te Deum*, като проповедникът избрал да изрече словата: „Имаше един човек, пратен от Бога, името му Йоан.“^[2] Наясно сте, че папа Пий V използва същите думи спрямо дон Хуан Австрийски подир победата при Лепанто; известно е, всичко ново често е само повторение. Император Леополд едновременно тържествувал и бил унижен. Кралят на Франция вече нямало от какво да се притеснява и бомбардирал Люксембург; присвоил си Куртре (ноември 1683 г.), Диксмюйде във Фландрия; овладял Трир и разрушил фортификациите му; твърдяло се, че всичко това се извършва заради спазването на духа на Неймехенските споразумения. Империята и испанците преговаряли с него в Регенсбург, докато той превземал градовете им; така нарушеният Неймехенски мир бил променен на двапетгодишно примирие (август 1684 г.), при което кралят задържал град Люксембург с цялото княжество, което тъкмо бил превзел.

Април 1684 г. Още по-голям страх будел по бреговете на Африка, където допреди него французите били известни само като роби, пленени от варварите.

Двукратно бомбардираният Алжир му проводил пратеничество, което поискало прошка и помолило за мир: върнали всички роби християни, дали и пари — няма по-голямо наказание за корсарите.

Тунис и Триполи постъпили по същия примирен начин. Не е излишно да споменем, че когато Дамфрѝовил, корабен капитан, отишъл да освободи всички роби християни в Алжир от името на краля на Франция, сред тях се оказали доста англичани, които вече на борда започнали да твърдят пред Дамфрѝовил, че са освободени от уважение към краля на Англия. Тогава френският капитан извикал алжирците и върнал англичаните на сушата с думите: „Тези хора твърдят, че са освободени само от името на своя крал; моят не може да си позволи да ги покровителства, аз ви ги предавам; ваша работа е да покажете какво дължите на краля на Англия.“ Всички англичани били оковани отново. Тази подробност подчертава английската гордост, слабостта на управлението на Чарлс II и уважението на народите към Луи XIV.

По света това уважение било такова, че неговият посланик при Високата порта бил приеман с почести, като се излягал на софа, докато

африканските поданици на турския султан, които са под негово покровителство, били унижавани.

Република Генуа изпаднала дори в по-жалко положение от Алжир спрямо Луи. Генуа била продавала барут и бомби на алжирците; тя построила четири галери за Испания. Чрез своя пратеник Сент Олон, един обикновен благородник, кралят ѝ забранил да пуска по вода галери и я заплашил със скорошна разправа, ако не се подчини на волята му. Генуезците, раздразнени от този опит да се ограничи свободата им, разчитайки прекомерно на помощта на Испания, не удовлетворили искането. От пристанището в Тулон незабавно излезли четиринайсет големи кораба, двамайсет галери, десет бомбарди и значителен брой фрегати. Сеньоле, новият главен пълномощник на марината, когото знаменитият Колбер, негов баща, вече бил назначил на този пост преди смъртта си, лично пътувал с тази флота. Младият мъж, изпълнен с амбиции, смелост, дух и дееспособност, искал да бъде и воин, и министър; той жадувал за слава, бил пламенен във всичко, което предприемал, и смесвал удоволствията с делата, без последните да страдат. Старият Дюкен командвал корабите, херцог Дьо Мортъмар — галерите; и двамата всъщност били придворни на държавния представител. Стигнали до Генуа (1684); десетте бомбарди изстреляли по нея четиринайсет хиляди бомби и превърнали в прах част от онези мраморни сгради, заради които тя се нарича Великолепната Генуа. Четиринайсет хиляди войници дебаркирали и се насочили към портите, като подпалили предградието Сан Пиетро д'Арена. За да се избегне пълна разруха, било потребно унижение. Кралят изискал дожът на Генуа и четири отговорни сенатори да дойдат да търсят благоволенieto му в неговия дворец във Версай; тъй като се побоял да не би генуезците да избегнат удовлетворението и да ограбят нещичко от славата му, настоял дожът, който ще дойде да му иска прошка, да повери на някого само временно своя принципат, независимо от постоянния закон на Генуа, според който достойнството на всеки дож, отсъстващ дори само за малко от града, да се отнема.

Дожът на Генуа Импераале Лескаро и сенаторите Ломелино, Гарибалди, Дурацо и Салваго пристигнали във Версай и направили всичко, което кралят поискал от тях (15 май 1685 г.). В тържествени одежди дожът взел думата, увенчан от червена кадифена шапчица,

която често свалял: речта му и знаците за подчинение били диктувани от Сеньоле. Кралят го изслушал седнал и с покрита глава; ала тъй като във всички действия през своя живот прибавял учтивост към достойнството си, се отнесъл към Лескаро и към сенаторите и добронамерено, и щедро. Министрите Дувоа, Кроаси и Сеньоле се проявили като по-горделиви; затова дожът казал: „С начина, по който ни приема, кралят отнема от сърцата ни свободата; неговите министри обаче ни я връщат.“ Дожът бил твърде духовит. Всички знаят как маркиз Дьо Сеньоле го запитал кое във Версай му се струва най-забележително, а той отговорил: „Да се озова тук.“

1684 г. Изключителната наклонност на Луи XIV към блясъка била поласкана още повече от пратеничеството, пристигнало от Сиам — една страна, в която дотогава дори не били подозирали за съществуването на Франция. В резултат на една превратност, доказваща превъзходството на европейците над другите нации, един грък на име Фалк Констанц, син на кръчмар от Кефалония, бил станал баркалон, сиреч първи министър или велик везир на Сиам. С цел да укрепи положението си и да се издигне още, този човек търсел чуждестранни връзки, а не посмял да се довери нито на англичаните, нито на холандците: в индийските държави те били смятани за твърде опасни съседи. Французите тъкмо били открили търговски средища по крайбрежието на Коромандел и били разпространили из тия покрайнини на Азия славата на своя крал. Констанц сметнал, че Луи XIV ще се изненада приятно от почести, дошли неочаквано толкова отдалеч: религията, чиито дела въртят политиката в света, за кой ли път послужила на намеренията му чак от Сиам спрямо Париж. Той проводил от името на своя господар царя на Сиам тържествено пратеничество с големи дарове за Луи XIV, за да му съобщи, че очарованият от неговата слава индийски владетел бил склонен да склучи търговски договор единствено с френската нация и че дори обмислял дали да не стане християнин. Кралят бил поласкан в своето величие и заблуден поради своята религиозност, та изпратил до царя на Сиам двама посланици и шестима йезуити; после добавил и офицери заедно с осемстотин войници, ала блясъкът на сиамската делегация си останал единственото спечелено предимство. Четири години по-късно Констанц загинал — жертва на собственото си честолюбие: малцината французи, останали при него, били избити,

други побягнали, а вдовицата му, след като за малко не станала царица, била осъдена от наследника на царя да прислужва в кухнята, което си било работа тъкмо за нея.

Жаждата за слава, която карала Луи XIV да се стреми да се отличава от всички други крале, се проявявала и в неговата надменност спрямо римския двор. Одескалки, Инокентий XI, син на милански banker, бил въздигнат на престола на Църквата; той бил праведен, мъдър понтифекс, слабо владеел богословието, ала бил храбър, твърд и великолепен владетел. Подпомогнал Империята и Полша против турците със свои пари, а на венецианците изпратил галери: ревностно осъждал поведението на Луи XIV, който се съюзявал с турците срещу християни. Чудно било как папа тъй живо защитава императорската кауза, след като императорите се водят крале на римляните и проявяват тежнения да властват в Рим, ала Одескалки бил роден под австрийското владичество; бил участвал в две военни кампании в милански военни корпуси. Навици и настроения определят поведението на хората: гордостта му била подразнена от гордостта на краля, който от своя страна му създавал всевъзможни неприятности, каквито един крал на Франция може да създаде на един папа, без да се откъсва напълно от него. Отдавна в Рим съществували мъчни за изкореняване злоупотреби, основаващи се върху особена почит, която била мила на всички католически владетели. Техните посланици в Рим разпростирали правото на свобода и убежище, свързано с домовете им, до твърде голяма площ, представляваща цели квартали: тези претенции, поддържани неизменно, превръщали половината Рим в сигурно убежище за какви ли не престъпления. Друга злоупотреба било, че всяка пратка, влизаща в Рим, не се таксувала, ако била на името на посланиците. Търговията страдала, а данъчната власт обеднявала.

Най-сетне папа Инокентий XI издействал от императора, от краля на Испания, от краля на Полша и от новия крал на Англия Джеймс II, който бил католик, да се откажат от безобразното право. Нунцията Ранучи се обърнал и към Луи XIV, за да съдейства като другите крале за спокойствието и реда в Рим. Извънредно недоволният от папата Луи отговорил, че „никога не се е ръководил от чуждия пример, а нему е призвание да дава пример“. Той изпратил в Рим за посланик маркиз Дьо Лаварден, за да предизвика папата (ноември 1687

г.). Независимо от забраните на понтифекса Лаварден влязъл в Рим с ескорт от четиристотин морски гвардейци, четиристотин офицери доброволци и двеста души в ливреи, като всички били въоръжени; настанил се в палата, в съответните квартали и в църквата „Сан Лодовико“, като наоколо поставил часови, които да обикалят като из окупирано място. Папата е единственият владетел, при когото може да се води подобно пратеничество; превъзходството, което си приписва над коронованите държавни глави, неизбежно събужда желанието той да бъде унижен, а слабостта на владенията му води до това, че оскърбленията си остават ненаказани. Инокентий XI можел да отмъсти на маркиз Дьо Лаварден единствено с изхабеното оръжие на отлъчването, а то не само другаде, ами дори и в Рим не представлява нищо особено, използват го единствено като обичайна формулировка — така, както и войниците на папата носят оръжие просто формално.

Духовитият, ала често провалящ се в делата кардинал Д’Етре бил натоварен тогава с делата на Франция в Рим. Д’Етре често бил принуден да се вижда с маркиз Дьо Лаварден, а след това нямало как да влезе на аудиенция при папата, без да получи опрощение; напразно се дърпал, Инокентий го опрощавал упорито всеки път, все тъй, за да съхрани въображаемия авторитет на обичаите, върху които се основава това деяние.

Все тъй надменно, ала значимо подкрепян от подводни политически течения, Луи пожелал той да излъчи избирател на Кьолн. Стараейки се да сее разногласия или да се противопоставя на Империята, той се опитал да въздигне на избирателското място кардинал Фон Фюрстенберг, епископ на Страсбург — негова креатура и жертва на неговите интереси, проявил се като непоколебим враг на императора, който го бил вкарал в затвора през завършилата война като германец, продал се на Франция.

Кьолнският църковен съвет, също както и останалите в Германия, има право да назначи своя епископ, който съответно става избирател. На мястото бил Фердинанд фон Байерн, бивш съюзник, а впоследствие — враг на краля като мнозина други властници. Бил тежко болен. Парите на краля, раздадени уместно сред канониците, интригите и обещанията постигнали избирането на кардинал Фон Фюрстенберг за коадютор; подир смъртта на принца той бил издигнат отново с мнозинството от гласовете. По силата на германския конкордат папата

има право да предаде епископството на посочения, а императорът потвърждава достойнството му на избирател. Императорът и папа Инокентий XI били убедени, че да оставят Фюрстенберг на този избирателски престол ще е почти същото, каквото да го предоставят на Луи XIV, и двамата се обединили, предавайки принципата на младия Фон Байерн, брат на наскоро починалия (октомври 1688 г.). Кралят си отмъстил на папата, като му отнел Авиньон, и се заканил да воюва с императора. Едновременно с това безпокоял избирателя на Пфалц заради правата на Нейно Височество принцесата на Пфалц, втора съпруга на Негово Височество, макар тя да се била отказала от тях при сключването на брачния договор. Войната, водена с Испания от 1667 г. заради правата на Мария Тереза въпреки подобния отказ, е доказателство, че договорите се правят единствено между частни лица. Ето как на върха на своето величие кралят подразнил, ограбил или унизил почти всички владетели; ала също така почти всички се обединили против него.

---

[1] Буквално „Милостив приют“; бъдещият Хавър. — Б.пр. ↑

[2] Йоан. 1:6. — Б.пр. ↑

ГЛАВА XV.

КРАЛ ДЖЕЙМС ДЕТРОНИРАН ОТ СВОЯ ЗЕТ ВИЛЕМ (УИЛЯМ III) И ЗАКРИЛЯН ОТ ЛУИ XIV

Принц Д'Оранж, по-честолюбив от Луи XIV, имал внушителни тежнениа, които биха могли да ни се сторят химера за един холандски щатхалтер, ала които осъществил благодарение на уменията и на храбростта си. Той искал да принизи краля на Франция и да смъкне от трона краля на Англия. Не му било трудно постепенно да постигне обединяването на Европа против Франция: императорът, част от Империята, Холандия, херцогът на Лотарингия първо се съюзили тайно в Аугсбург (1686); после Испания и Савоя се присъединили към тези велики сили. Без да участва явно в лигата, папата подстрекавал всички със своите интриги; Венеция била благосклонна, но неутрална; всички владетели в Италия били на тяхна страна. На север тогава Швеция се обвързала с Империята, а Дания била ненужен съюзник на Франция. Над петстотин хиляди протестанти били избягали поради тормоза на Луи и изнесли със себе си извън Франция своите производителни умения и омразата си против краля — те представлявали нови врагове, които щели да настройват в цяла Европа подготвящите се за война мощни държави. (За тяхното бягство ще стане дума в главата относно религията.) Кралят бил обкръжен отвсякъде от неприятели, единствен приятел му бил крал Джеймс.

Джеймс, крал на Англия, наследник на Чарлс II, неговия брат, бил католик също като него; Чарлс обаче бил изтърпял да го направят католик в края на живота му единствено от привързаност към любовниците си и към брат си: същинската му вяра представлявала чист деизъм. Изключителното му безразличие към всички разпри, разделящи хората, до голяма степен било спомогнало за мирното му управление в Англия. Обратно, Джеймс още от ранната си младост бил

причастен по убеждение към римското изповедание и съчетавал във вярата си и едностранчивост, и прилежност. Ако бил мохамеданин или имал вярванията на Конфуций, англичаните изобщо нямало да смутят неговото властване; той обаче имал намерение да възстанови в кралството си католицизма^[1], възприеман с ужас от тези републикански роялисти като религия на робството. Понякога е много лесно дадена религия да стане преобладаваща в една страна. Константин, Хлодвиг, Густав Васа и кралица Елизабет налагат, всеки с различни средства, съответно нова религия; за подобна промяна обаче са свършено необходими две неща: дълбока политика и благоприятни обстоятелства — и двете не били налице при Джеймс.

Същият автор твърди, че папа Инокентий XI дал на принц Д'Оранж двеста хиляди дуката, за да отиде да унищожи католическото вероизповедание в Англия.

Със същото дръзновение същият автор заявява, че Инокентий XI бил поръчал хиляди меси за успеха на принц Д'Оранж. Признато е, че папата е поощрявал Аугсбургската лига; ала той никога не е извършвал подобни смехотворни и противоречащи на същината на достойнството му деяния. Пратеникът на Испания в Хага организира публични молитви за успеха на холандската флота. Господин Д'Аво известява краля за това.

Той се възмущавал, като гледал как толкова крале в Европа са деспотични, как кралете на Швеция и на Дания постепенно се проявявали като такива, а най-сетне — как на света били останали единствено Полша и Англия, където и народите имали свобода, и имало кралска власт.

Луи XIV подкрепял стремежа му да стане абсолютен господар, а йезуитите използвали влиянието си, за да го убедят да възстанови религията им. Той постъпил толкова неумело, че разбунил всички духове. Още отначало действал, сякаш желаното от него вече е постигнато — държал при двора си папски нунций, йезуити и капуцини; хвърлил в затвора седем англикански епископи, които можел да спечели; отнел привилегиите на град Лондон, след като всъщност било по-добре да му даде още такива; изобщо бил тъй неудържим, щото римските кардинали се шегували, че „трябва да го отлъчат като човек, който ще погуби и малкото католицизъм, останал в Англия“. Папа Инокентий XI изобщо не разчитал на предприетото от

Джеймс и неизменно отказвал кардиналска шапчица, каквато въпросният крал искал за своя изповедник, йезуита Питърс. Този йезуит бил страшен интригант — копнеел да стане кардинал и примас на Англия и водел своя господар право към пропастта. Основните авторитети в кралството устроили таен съвет против намеренията на краля: проводили пратеничество до принц Д'Оранж. Съзаклятието им било проведено предпазливо и сдържано, без дворът да усети.

Принц Д'Оранж събрал флота, която била в състояние да пренесе четиринайсет-петнайсет хиляди души^[2]. Самият принц бил просто знаменито частно лице и разполагал само с петстотин хиляди флорина рента; политически обаче бил толкова добре поставен, че всичко било негово — и пари, и флота, и сърцата на генералните щати. Благодарение на ловкостта си той всъщност бил крал в Холандия, докато Джеймс се лишавал от достойнството си поради своята привързаност. Първоначално било съобщено, че въоръжаването е насочено против Франция. Над двеста души били посветени в тайната и я запазили. Най-силно бил излъган Барийон, посланикът на Франция в Лондон, вечно отдаден на удоволствия, посветен по-скоро в интригите на любовниците на Джеймс, отколкото в намеренията на Европа; Луи XIV не се заблудил: той предложил помощ на своя съюзник, който отначало му отказал напълно спокойно, а после я поискал, когато било вече късно и флотата на неговия зет принца била разпънала платна. Нищо и никой не му дали опора, той сам я бил изгубил за себе си (октомври 1688 г.). Напразно писал на император Леополд, който му отговорил: „Просто Ви се случва онова, което Ви бяхме предсказали.“ Разчитал на своята флота, ала неговите кораби пуснали плавателните съдове на неговия неприятел да преминат. Можел да се защити поне по суша: имал двайсетхилядна армия; ако поведял хората на бой, без да ги остави да разсъдят, вероятно са щели да се сражават; той обаче им дал възможност да решават сами. Доста отговорни офицери го изоставили, сред тях бил и прословутият Чърчил, съдбоносен по-нататък и за Луи, и за Джеймс, станал общоизвестен като херцог Марлборо. Той бил фаворит на Джеймс, негова креатура, брат на негова любовница и високопоставен офицер в армията; въпреки това го напуснал и преминал в лагера на принц Д'Оранж. Принцът на Дания, зет на Джеймс, както и собствената му дъщеря принцеса Ан го изоставили.

Като се видял нападнат и подгонен от единия си зет, загърбен от другия, и при това и двете му дъщери, приятелите му се били обявили против него, та дори подкрепящите го поданици го били възненавидели, той изгубил всякаква надежда: оставало му бягството — последна възможност за един победен владетел — и той го предприел, без да води битки. Докато бягал обаче, населението го спряло, държало се грубо с него и го върнали в Лондон; той кротко приел заповедите на принц Д'Оранж в собствения си дворец; гвардията му безропотно се оставила да бъде заменена от гвардията на принца; бил прогонен от покоите си, затворен в Рочестър и се възползвал от свободата, която му била предоставена, за да напусне кралството: потърсил убежище във Франция.

В Англия настъпила епохата на истинска свобода. Нацията, представлявана от своя парламент, определила тъй дълго оспорваните граници на правата на краля и на народа; тя предписала на принц Д'Оранж, или Орански, условията, при които ще трябва да властва, и го избрала за свой крал едновременно със съпругата му Мери, дъщеря на крал Джеймс. Оттогава този принц бил познат в по-голямата част на Европа вече под името Уилям III, законен крал на Англия и освободител на нацията: във Франция обаче той бивал възприеман като принц Д'Оранж, узурпирал държавата на своя тъст.

Януари 1689 г. Кралят беглец се обърнал заедно с жена си, дъщеря на херцог на Модена, и с Уелския принц, още дете, към Луи XIV и му се примолвил за убежище. Кралицата на Англия, която била пристигнала преди съпруга си, била удивена от великолепието около краля на Франция, от изобилстващата във Версай пищност и най-вече — от начина, по който била приета. Кралят излязъл да я пресрещне чак в Шату и ѝ казал: „Госпожо, тъжна е услугата, която ви правя; ала аз се надявам скоро да сторя за вас по-големи и по-радостни неща.“ Такива били думите му. Той я завел до двореца в Сен Жермен, където я обслужвали, както би била обслужвана кралица на Франция: с всевъзможни удобства и разкош, със съответните подаръци в сребро и злато, с прибори и сервизи, със скъпоценности и тъкани материи.

Измежду всички дарове на тоалетната масичка имало кесия с десет хиляди луидора. На подобно внимание се радвал и нейният съпруг, който пристигнал един ден след нея. Били му предадени шестстотин хиляди франка за поддържането на домакинството му,

отделно — безбройни подаръци; разполагал със свита от офицери на краля и с гвардейци. Ала това посрещане било почти нищо пред подготовката, която се водела, за да бъде възстановен на трона. Никога кралят не бил се проявявал като тъй велик; Джеймс обаче не бил на висота. Лицата, които създавали репутацията на хората в града и в двора, не изпитали уважение към него. Той се срещал единствено с йезуити, прехвърлил се да живее при тях в Париж, на улица „Сент Антоан“; разправял им, че самият той е йезуит, а най-странно било, че това се оказало самата истина. Той бил приет в този орден с особена церемония от четирима английски йезуити още като херцог на Йорк. Подобно малодушие у един владетел, съчетано с начина, по който бил изгубил короната си, го принизило тъй, че придворните всекидневно се забавлявали, съчинявайки песнички за него. Бил прогонен от Англия, а във Франция му се подигравали. Изобщо не се ценяло, че е католик; архиепископът на Реймс, брат на Лувоа, гръмогласно заявил в преддверието му в Сен Жермен: „Тоя човечец е изоставил три кралства срещу една меса.“ Откъм Рим се отнасяли с него снизходително, там се носели и пасквили срещу него. Изобщо религията му дала тъй малко утехи при тия тежки превратности, че когато принц Д’Оранж, вожд на калвинизма, бил вдигнал платната, за да детронира своя тъст краля, представителят в Хага на испанския крал поръчал църковни служения за успеха на начинанието.

Покрай всички унижения на този крал беглец и покрай приветливостта на Луи XIV спрямо него било забележителна гледка как Джеймс докосва болни от скрофули в женското манастирче на англичанките: явно английските крале си приписвали особената привилегия, че могат да ги лекуват, в качеството си на претенденти за френската корона — или пък церемонията е била възприета при тях по времето на Едуард I.

Скоро кралят го прехвърлил в Ирландия, където католиците все още разполагали привидно със значителна подкрепа. Ескадра от тринайсет внушителни кораба осигурила транспорта откъм залива на пристанището в Брест: всички офицери, придворни, та дори и духовници, които се били представили пред Джеймс в Сен Жермен, били откарани до Брест на разноски на краля на Франция. Йезуитът Айнъс, ректор на Шотландския колеж в Париж, бил негов държавен секретар; към сваления от престола крал бил придаден посланик

(господин Д'Аво) и го последвал тържествено; на флотилията били качени всякакъв вид оръжия и боеприпаси, били доставени дори най-обикновени, та и ценни мебели. Кралят отишъл да се сбогува с него в Сен Жермен; като последен дар му дал ризницата си, целунал го и му казал: „Няма какво по-добро да ви пожелаая, освен вече да не се видим.“

12 май 1689 г. Едва-що крал Джеймс бил дебаркирал в Ирландия с придружителите и всички тия неща, бил последван от двацет и три големи военни кораба под командването на Шато Рьоно и от множество транспортни плавателни съдове. Тази флота прогонила и разпръснала английската флота, която се опитала да я пресрещне, и достигнала благополучно до сушата; на връщане превзела седем холандски търговски кораба и се прибрала в Брест подир победа над англичаните и с плячка от Холандия.

Март 1690 г. Скоро след това трети помощен конвой поел отново откъм Брест, Тулон и Рошфор. Ирландските пристанища и морето на Ла Манш гъмжали от френски кораби.

Накрая Турвил, вицеадмирал на Франция, срещнал със своите седемдесет и два големи кораба английско-холандска флота, наброяваща около шейсет платна. Битката траяла десет часа (юли 1690 г.): Турвил, Шато Рьоно, Д'Етре и Ньомон доказали храбростта и уменията си и дарили Франция с чест, на каквато тя не била особено свикнала. Англичаните и холандците, доскоро властелини на Океана, от които французите неотдавна се били научили да водят морски бой със същинско майсторство, били напълно победени. Седемнайсет техни плавателни съдове, разбити и без мачти, достигнали едвам, подпалени, до техния бряг; другите се изпокрили в Темза или из холандските плитчини. Французите не загубили дори една мауна. Случило се това, което Луи XIV желаел от двацет години и което изглеждало почти неосъществимо: той вече имал власт над моретата, макар и тя да се оказала краткотрайна. Неприятелските кораби се скривали, щом срещнали негова флота. Сеньоле, който бил без задръжки, разпратил марсилски галери из Океана: край бреговете на Англия за пръв път се появили галери; от тях бил направен удобен десант при Тинмът.

Във въпросния залив били изгорени повече от трийсет търговски кораба; корабостроителите от Сен Мало и от новото пристанище в

Дюнкерк, а също и държавата, непрестанно забогатявали все повече. Изобщо близо две години по моретата имало само френски кораби.

Крал Джеймс не действал добре в Ирландия въпреки тази помощ на Луи XIV. С него имало близо шест хиляди французи и петнайсет хиляди ирландци; три четвърти от това кралство било настроено в негова подкрепа; съперникът му Уилям не бил там — въпреки това той не се възползвал от предимствата. Първо се провалил при градчето Лондондери; притискал го четири месеца с упорита, но зле ръководена обсада. Отбраната на селището била водена от презвитериански свещеник на име Уокър. Пасторът оглавил тамошното опълчение, съставено от гражданите: едновременно им проповядвал и се биел редом с тях; бил изправил жителите пред глад и смърт — и все пак накрая свещеникът принудил краля да се откаже от обсадата.

Този първи провал в Ирландия бил последван скоро от още по-голяма беда. Пристигнал Уилям и се насочил срещу него. Река Бойн била помежду им (11 юли 1690 г.); Уилям започнал да преминава през нея пред очите на неприятеля: там имало само три места, където можело да се стъпва. Кавалерията прекосила течението с плуване, пехотата затънала във вода до раменете; на отсрещния бряг трябвало да се изгази през тресавище; после имало стръмнина, която представлявала естествено укритие. Крал Уилям повел армията си през трите места и започнал битката. Ирландците, които са се проявявали като твърде добри войници във Франция и в Испания, неизменно се бият зле в родината си. Има такива нации — сякаш едната е създадена, за да бъде поробена от другата. Англичаните винаги са надминавали ирландците като гений, като богатство и в боя. Ирландия така и не е успяла да отхвърли английското иго, откакто е била подчинена от един обикновен английски благородник. Французите се били през този ден край Бойн: ирландците се разбягали; техният крал Джеймс, който не се показал при схватката нито начело на французите, нито начело на ирландците, се измъкнал пръв. Иначе винаги бил проявявал добри качества; понякога обаче униинето надвива над храбростта. Крал Уилям, чието рамо било леко засегнато от оръдеен изстрел преди битката, бил сметнат във Франция за мъртъв. Невярната новина била посрещната в Париж с неприлична, срамна радост; някои низши магистрати подсказали на буржоата и народа да организират илюминации; камбаните забили; в доста квартали

изгорили сламени чучела, представляващи принц Д'Оранж, както в Лондон горят папата; оръдието на Бастилията гръмнало — не по заповед на краля, а поради безразсъдното старание на коменданта. От тези свидетелства на облекчение и от мнението на доста писатели можем да съдим, че неудържимата радост при предполагаемата смърт на врага е била знак за изключителния страх, който той е будил. Всички, писали за това, било то французи или чужденци, твърдят, че веселието е било най-голямата похвала за крал Уилям. Ако обаче преценим добре тогавашните обстоятелства и тогавашния дух, ще отбележим, че не опасенията пораждат подобни радостни изблици. Буржоата и народът се боят от някой враг единствено ако той заплашва техния град. Повечето французи изобщо не са се ужасявали от славата на Уилям, напротив — твърде несправедливо са го презирали: той почти винаги е бил побеждаван от френските пълководци; простолюдието е нямало понятие колко големи са били същинските заслуги на този владетел дори при пораженията. Уилям, победил Джеймс в Ирландия, за французите още не представлявал враг на равнището на Луи XIV: Париж е обожавал своя крал и наистина го е смятал за непобедим. Затова увеселенията не са били плод на страх, а на омраза. Повечето парижани, родени при управлението на Луи и възпитани според едно деспотско иго, са възприемали тогава своя крал като божество, а някой узурпатор — като богоненавистник. Хорицата, станали свидетели как Джеймс всеки ден присъства на месите, са ненавиждали еретика Уилям. Представата за един зет и за една дъщеря, прогонили тъста, бащата, за един протестант, заел мястото на католик, най-сетне — за враг на Луи XIV, е хвърляла парижани в ярост; разумните хора обаче са били умерени в своето мислене.

Джеймс се върнал във Франция, оставяйки своя съперник да жъне нови победи в Ирландия и да се укрепява още повече на трона. Тогава френските флоти били заети да прехвърлят обратно напразно воювалите французи и ирландските католически семейства, които, бидейки твърде бедни в отечеството си, искали да живеят във Франция посредством щедростта на краля.

Редно е да предположим, че съдбата е имала малка роля във всички тези превратности още от начало, та до самия им край. Всичко се е дължало на характерите на Уилям и на Джеймс. Онези, на които допада да съзират поведението на хората като първопричина за

събитията, ще отбележат, че след победата си крал Уилям оповестява всеобщо опрощение, докато победеният крал Джеймс, минавайки през малко градче на име Голоуей, нарежда да обесят няколко жители, които смятали, че трябва да му се затворят портите. При наличие на двама мъже с подобно поведение не е трудно да се сетим кой ще надделее.

На Джеймс му оставали няколко градове в Ирландия, сред които Лимерик, където имало над дванайсет хиляди войници. Кралят на Франция, който все тъй подкрепял Джеймс, доставил още три хиляди души от редовната армия в Лимерик. Великодушието му стигнало дотам, че пратил и всичко, което може да бъде необходимо за голямо население и за бойците. Четирийсет транспортни кораба, ескортирани от дванайсет бойни, осигурили всевъзможни помощи като хора, предмети и лица с различни умения; имало инженери, артилеристи, стрелци за бомбарди, двеста зидари; седла, юзди и чулове за над двайсет хиляди коня; оръдия с лафети, пушки, пистолети, шпаги за двайсет и шест хиляди човека; също и хранителни запаси, дрехи, та дори и двайсет и шест хиляди чифта обуца. Лимерик попаднал под обсада, но при тия помощи се надявал неговият крал да се сражава, за да го защити. Джеймс не отишъл там. Лимерик се предал: френските кораби отново се доближили до бреговете на Ирландия и отвели във Франция около двайсет хиляди ирландци — както бойци, така и цивилни бежанци.

Може би най-удивителното е, че Луи XIV не се отвратил. Тогава той водел мъчителна война почти против цяла Европа: въпреки това пак се опитал да подпомогне Джеймс в съдбата му посредством едно решително начинание, като подготвил двайсет хиляди души да направят десант в Англия. Разчитал на подкрепата, с която Джеймс разполагал в Англия. Войската била събрана между Шербур и Ла Ог; в Брест били налице близо триста транспортни кораба. Турвил ги чакал с четирийсет и четири големи бойни плавателни съдове край нормандските брегове. Д'Етре се бил насочил натам от Тулон с други трийсет кораба. Съществуват беди, дължащи се на ръководството, но някои се случват просто поради лош късмет. Вятърът отначало бил благоприятен за ескадрата на Д'Етре, ала се обърнал; той не могъл да се присъедини към Турвил — четирийсет и четирите му съда били нападнати от английско-холандска флотилия с близо сто платна. Преимуществото в броя на бойните единици било фатално (битка при

Ла Ог, 28 май 1692 г.): французите отстъпили след десетчасова схватка. Английският адмирал Ръсел ги преследвал два дни. Четиринайсет големи кораба, от които два били със сто и четири оръдия, заседнали край брега, а капитаните ги подпалили, за да не бъдат изгорени от неприятеля. Крал Джеймс видял от брега нещастieto и изгубил всяка надежда.

Това било първото поражение, претърпяно по море от могъщия Луи XIV. Сеньоле, който бил усъвършенствал марината подир своя баща Колбер, бил умрял в края на 1690 г. Поншартрен, издигнат от поста председател на Бретан до мястото на държавен секретар на марината, не допуснал груби грешки. В управлението царял все същият борбен дух. През годината след опустошителната битка край Ла Ог Франция се сдобила отново със също тъй многочислена флота, каквато вече била имала; Турвил водел шейсет мощни кораба, Д'Етре — трийсет, без да се броят онези, които си стояли в пристанищата (1696); четири години по-късно кралят дори въоръжил по-внушителни сили от предшестващите, възнамерявал да изпрати Джеймс в Англия начело на двайсет хиляди французи, ала тази флота си останала само за показ — възможностите на привържениците на Джеймс в Лондон били твърде незначителни в сравнение с възможностите на неговия предвидлив френски покровител.

На детронирания крал му оставало само да предприеме няколко заговора срещу живота на своя съперник: почти всички участници в тях били умъртвени според закона, а имаме основание да смятаме, че дори да бяха успели, той пак не би се завърнал в своето кралство. Останалата част от дните си той прекарал в Сен Жермен, обсипан с благодеяния от Луи, като проявил слабостта да приеме тайно пенсия от седемдесет хиляди франка от своята дъщеря Мери, която го била детронирала. Умрял през 1700 г. в Сен Жермен. Няколко ирландски йезуити уверявали, че край гроба му стават чудеса. Станало дума дори да го канонизират в Рим подир смъртта му — един крал, който Рим бил изоставил, докато бил жив.

Малко владетели са били по-нещастни от него; едва ли в историята ще се намери дълговечен род с по-лоша съдба. Първият шотландски крал от неговите деди с името Джеймс останал осемнайсет години пленник в Англия и бил умъртвен заедно със съпругата си от своите поданици; неговият син Джеймс II бил убит на

двайсет и девет години, сражавайки се срещу англичаните; Джеймс III бил затворен от своя народ и убит по-сетне от бунтовници в битка; Джеймс IV загинал в загубена от него схватка; Мария Стюарт, неговата внучка, била прогонена от трона, избягала в Англия, мъчила се в затвора осемнайсет години, била осъдена на смърт от английски съдии и ѝ отсекли главата; Чарлс I, внук на Мария, крал на Шотландия и на Англия, предаден от шотландците и осъден на смърт от англичаните, умрял публично на ешафода: неговият син Джеймс, седми с това име и втори в Англия, за когото става дума тук, е прогонен от трите си кралства; за огромна жалост оспорват дори законородението на неговия син. Въпросният син прави опит да се възкачи на трона на своите деди само колкото да доведе приятелите си до смърт в ръцете на палачи; сами сме свидетели как принц Чарлс Едуард, събрал добродетелите на своите отци и храбростта на роднината си по майчина линия крал Ян Собески, извършва невероятни подвизи и е постигнат от невероятни нещастия. Ако има нещо, оправдаващо мнението на привържениците на теорията за неотменимата съдба, това са тъкмо последователните беди, струпали се върху рода на Стюардите през повече от триста години.

---

[1] В сборника „Мемоари на Ментънон“, том III, глава IV, под заглавието Относно краля и кралицата на Англия откриваме странно смещение на лъжовности. Там е казано, че правните съветници били задали следния въпрос: „Има ли право един народ да се разбунтува против властта, която иска да го насили да вярва?“ Става тъкмо обратното. В Англия противопоставянето е срещу поощряването от страна на краля на римското изповедание. Бил зададен въпросът: „Ами ако кралят може да отмени свещената клетва за онези, които назначава?“ Същият автор намеква, че граф Д’Аво подкупвал държавни служители: той се заблуждава, става дума за граф Д’Естрад. Заблуждава се и относно времето: било е двамайсет и четири години по-рано. Вж. писмото на господин Д’Естрад до господин Дьо Лион от 17 септември 1665 г. — Б.а. ↑

[2] Авторът на „Мемоари на Ментънон“ ни убеждава, че след като генералните щати му отказали средства, принц Д’Оранж влязъл в събранието и изрекъл следните думи: „Господа, идната пролет ще има

война и настоявам това предупреждение да бъде записано.“ Той цитира граф Д’Аво.

Твърди, че този пратеник бил наясно с всички действия на принц Д’Оранж. Мъчно може с такава зловредност да се изпишат толкова нелепости. Деветте хиляди моряци са били налице още през 1687 г. Граф Д’Аво изобщо не е споменавал за подобни слова на принц Д’Оранж. Той заподозира намеренията на принца едва на 20 май 1688 г. Вж. писмото му до краля от 20 май. — Б.а. ↑

ГЛАВА XVI.

СЪБИТИЯТА НА КОНТИНЕНТА, ДОКАТО УИЛЯМ III ЗАВЛАДЯВА АНГЛИЯ, ШОТЛАНДИЯ И ИРЛАНДИЯ, ДО 1697 Г. ПФАЛЦ ОТНОВО ГОРИ. ПОБЕДИ НА МАРШАЛИТЕ КАТИНА И ЛЮКСЕМБУРГ И ПР.

Не исках да прекъсвам нишката за събитията в Англия, сега се връщам към събитията на континента.

Създавайки морска сила, каквато по мощ не била имала ни една държава дотогава, кралят трябвало да се бори срещу императора и срещу Империята, срещу Испания, срещу двете владетелки на моретата Англия и Холандия, още по-страшни при своето обединяване, срещу Савоя и почти срещу цяла Италия. Дори само един подобен враг, например Англия или Испания, можел да съсипе Франция; а ето че тогава всички те не успели дори да я накърнят. През тази война Луи XIV почти винаги разполагал с пет армейски корпуса, понякога с шест, но никога — с по-малко от четири. Неведнъж армиите в Германия и във Фландрия достигали до сто хиляди бойци. Въпреки това граничните опорни точки не били отслабени. Като се броят морските сили, кралят имал четиристотин и петдесет хиляди въоръжени мъже. Турската империя, тъй могъща в Европа, Азия и Африка, никога не е наброявала толкова, римската империя никога не е разполагала с повече и по никое време не ѝ се е налагало да води едновременно толкова войни. Онези, които упреквали Луи, задето си е спечелил толкова неприятели, му се възхищавали, че е предприел толкова мерки, та да се защити от тях и дори да им излезе насреща.

Те все още не били се обявили напълно срещу него, дори не се били събрали: принц Д'Оранж все още не бил тръгнал от Тесел, за да

се справи със своя тъст краля, а Франция вече имала войски по границите с Холандия и край Рейн. Кралят бил изпратил своя син, дофина, когото наричали Негово Кралско Височество, начело на армия от сто хиляди човека^[1]; принцът бил добронравен, скромнен в поведението си, като че във всичко приличал на майка си. Бил на два̀сет и седем години: за пръв път му бил поверен команден пост, понеже от характера му станало напълно ясно, че няма да злоупотреби с него. Когато заминавал, кралят му казал публично: „Сине мой, като ви изпращам да командвате мои войски, ви давам възможности да проявите достойнствата си; покажете ги пред цяла Европа, та като дойде време да умра, да не се забележи, че кралят е мъртъв.“

Принцът получил особена заповед като командир, сякаш бил кой да е генерал, избран от краля. Баща му написал: „На моя син дофина, мой отговорен офицер, командващ войските ми в Германия.“

Всичко било предвидено и нагласено, та синът на Луи XIV, допринасяйки за тази експедиция с името и присъствието си, да не бъде провален. Армията се командвала всъщност от маршал Дьо Дюрас; Буфлер се бил разположил с армейски корпус отсам Рейн; маршал Д'Юмиер — с друг към Кьолн, за да наблюдава неприятеля. Хайделберг и Майнц били превзети; обсадата на Филипсбург, необходима предварително при всички военни действия на Франция спрямо Германия, била започнала и се ръководела от Вобан. С всички по-необичайни подробности се занимавал Катина, по онова време отговорен офицер, способен и достоен за всякакви задачи. Негово Кралско Височество пристигнал на шестия ден след излизането от траншеите: той подражавал на поведението на баща си, излагал личността си колкото било нужно, без излишно безразсъдство, бил любезен с всички и добър към войниците. Кралят бил безкрайно удовлетворен, задето има син, който му подражава, без да го засенчва, и който е любимец на всички, без да застрашава своя баща.

Ноември 1688 г. Филипсбург бил превзет за деветнайсет дни; Манхайм бил овладян за три, Франкендал — за два; Шпейер, Трир, Вормс и Опенхайм се предали още когато французите се появили пред портите им.

Кралят възнамерявал да опустоши Пфалц, щом тези градове бъдат превзети: намеренията му били да лиши неприятелите от препитание, дори не толкова, за да отмъсти на избирателя на Пфалц,

чието единствено престъпление било, дето бил изпълнил дълга си, присъединявайки се към цяла Германия срещу Франция (февруари 1689 г.). До армията била изпратена заповед на Луи, подписана от Лувоа, всичко да бъде изпепелено. Френските генерали били длъжни да се подчинят, затова наредили посред зима на гражданите от всички тия цветущи и доведени отново до добро състояние градове, на жителите на селцата и на господарите на над петдесет двореца да напуснат домовете си, които ще бъдат унищожени с огън и меч. Мъже, жени, старци и деца побързали да излязат: част от тях заскитали из полетата; друга част намерила приют в съседни области, докато войниците, които никога не спазват заповедта да бъдат сдържани и да проявяват милост, палели и вилнеели из отечеството им. Започнало се с Манхайм и Хайделберг, обитавани от избиратели: дворците им били унищожени, също както и къщите на гражданите; гробовете били разкопани от алчни войници, надяващи се да открият там съкровища; останките били разпръснати. За втори път при управлението на Луи XIV тази красива област била разорена; ала пожарите на Тюрен в двата града и двайсетината села в Пфалц били искрици в сравнение с разразилата се огнена стихия. Европа била потресена; офицерите, които я причинили дисциплинирано, се срамували, задето са използвани за такава суровост. Тя била приписана на маркиз Дьо Лувоа, който бил станал съвсем безчовечен поради безчувствието, пораждано от дългия престой на министерски пост. Действително той бил дал съвети за всичко, ала Луи е бил господарят и е можел да не ги последва. Да би станал свидетел на тази гледка, кралят сам е щял да угаси пламъците. В своя дворец във Версай, наред удоволствията, той дал съгласието си цяла една страна да бъде унищожена, тъй като е съзирал в тази заповед своята власт и злощастните права, дадени от войната; ако е бил по-близко, е щял да съзре ужаса. Нациите, дотогава хулили единствено честолюбието му, ала възхитени от него, тогава надали вик срещу неговата суровост и похулили дори неговата политика, тъй като навлезели ли враговете в неговите владения, и те щели да изпепелят градовете му.

А опасността не била за пренебрегване: осигурявайки прикритие за границите си със сто хиляди войници, Луи бил подучил и Германия да осъществи подобни усилия. Тази страна е по-многолюдна от Франция и също може да набере още по-големи армии. Те се вдигат,

събират и възнаграждават по-трудно, навлизат в кампаниите по-късно, ала дисциплината, неуморимостта ги превръщат в края на кампаниите в също толкова голяма заплаха, каквато са французите в началото. Командвал ги херцогът на Лотарингия Карл V. Този владетел, все тъй лишен от права заради Луи XIV, като не можел да се завърне в своята област, охранявал Империята на император Леополд: той го бил направил победител на турците и унгарците. Заедно с избирателя на Бранденбург бил дошъл да изпробва късмета на краля на Франция. Превзел отново Бон и Майнц, които имали слаби фортификации, макар да били защитени по образцов начин. Бон се предал чак подир три месеца и половина обсада (12 октомври 1689 г.), след като барон Асфелд, който отговарял за града, бил смъртоносно ранен при една обща атака.

Защитавайки Майнц, маркиз Д'Юксел, впоследствие маршал на Франция, изключително разумен и предвидлив мъж, се разпоредил тъй добре, че неговият гарнизон почти не се изтощил, макар да имал доста работа. Освен грижите, които положил вътре в населеното място, той атакувал враговете извън него два пъти и един път, като убил над пет хиляди души. Понякога повеждал атака навън по два пъти посред бял ден; накрая, подир седем седмици, му се наложило да се предаде, тъй като барутът свършил. Тази защита заслужава да влезе в историята и заради самата нея, и заради начина, по който била възприета от наблюдателите. Париж, този огромен град, пълен с лениви жители, които подлагат на преценка какво ли не, и където има купища уши и езици, а липсват очи, изкарал Д'Юксел боязлив и нескопосен. Този мъж, когото всички свестни офицери хвалели с основание, бил подир завръщането си след кампанията гръмогласно охулен от публиката при представление в театър; тя крещяла: „Майнц“. Той бил принуден да се оттегли, макар и презирайки заедно с мъдрите люде едно население, дотам неспособно да преценява заслугите — и на чиито похвали все пак всички се надяват.

Юни 1689 г. Приблизително по същото време маршал Д'Юмиер бил победен при Валкур край Самбър, в Нидерландия, от принц Фон Валдек; това поражение обаче, накърнило славата му, не било пагубно за Франция. Лувоа, на когото той бил довереник и приятел, бил принуден да му отнеме командването на тази армия. Имало нужда от заместник.

Кралят избрал маршал Фон Люксембург, макар и неговият министър да го мразел, както мразел Тюрен. Кралят му казал: „Обещавам ви, ще се погрижа Лувоа да се държи прилично. Ще го заставам заради ползата от службата ви при мен да потисне омразата си към вас; ще пишете лично до мен, писмата ви няма да минават през него.“ Така Люксембург станал командващ във Фландрия, а Катина — в Италия. В Германия боевете се водели сносно под предводителството на маршал Дьо Лорж. Херцог Дьо Ноай имал известни успехи в Каталуния; колкото до Фландрия с Люксембург и до Италия с Катина — редели се победа подир победа. Двамата пълководци били тогава най-високо ценените в Европа.

По нрав маршал херцог Фон Люксембург напомнял малко Конде, чийто ученик бил: пламенен гений, бързина при действие, зорък поглед, ученолюбив дух, макар и щедър и непостоянен; тънел в женски интриги; вечно бил влюбен, а често и обичан, макар да изглеждал зле и да имал неприятно лице, а качествата му били по-скоро на герой, не на мъдрец^[2].

По своя дух Катина бил прилежен и гъвкав, способен на всичко, без никога да се пали за каквото и да било; можел да бъде добър министър, добър канцлер, както и добър генерал^[3]. В началото е бил адвокат и се отказал от тази професия на двацет и три години, тъй като изгубил в дело, при което защитавал справедлива кауза. Отдал се на оръжията и отначало бил знаменосец във френската гвардия. През 1667 г. при щурма срещу наклона край Лил извършил пред очите на краля нещо, за което се искали разум и смелост: кралят го забелязал и така започнал неговият възход. Той се издигнал постепенно, без да се натрапва; държал се философски сред величията и сред битките, а и двете инак не са среда за умереност; не страдал от предразсъдъци, но и не се правел, че ги презира. Не бил склонен нито към женкарство, нито към лакейничене; поддържал по-скоро приятелства и проявявал достойна почтеност. Живял, като загърбвал интересчийството и разкоша; бил философ във всичко — и в смъртта си, и приживе.

Тогаваш Катина се разпореждал в Италия. Насреща му бил херцогът на Савоя Виторио Амедео — един умен владетел, добър политик, ала твърде нещастен; бил храбър воин, водел лично войските си, сам излизал като боец, по-добре от всеки друг владеел неравната борба, която се води по пресечени, планински местности, каквато била

неговата област; бил и деен, и наблюдателен, обичал реда, ала допускарал грешки и като властник, и като пълководец. Твърди се, че една от тях била, дето разположил зле армията си срещу Катина. Френският пълководец се възползвал от това и удържал пълна победа близо до Салуцо, край абатството Стафарда (18 август 1690 г.), което е дало името си на тази битка. Когато от едната страна има множество загинали, а от другата — почти никакви, е налице безспорно доказателство, че победената армия е била на позиция, където е нямало как да не претърпи поражение. Откъм френската войска имало едва триста убити; съюзниците, командвани от херцога на Савоя, дали четири хиляди жертви. Подир тази битка цяла Савоя без Монмелиан станала зависима от краля. Катина преминал в Пиемонт (1691), пробил неприятелските линии край Сюз, превзел Сюз, Вилфранш, Монталбан, Ница, която минавала за непревземаема, Виана, Карманьола и накрая се върнал при Монмелиан, завладявайки го подир упорита обсада.

След тези успехи правителството намалило броя на бойците, които командвал, а херцогът на Савоя умножил своите. Отстъпвайки по мощ на победения неприятел, Катина дълго само се отбранявал; накрая обаче получил подкрепления, спуснал се от Алпите към Марсалия и там победил в друга пряка битка (4 октомври 1693 г.), още по-славна, понеже принц Ойген Савойски бил един от вражеските пълководци.

В другия край на Франция, откъм Нидерландия, маршал Фон Люксембург победил в битката при Фльорюс (30 юни 1690 г.); всички офицери признавали, че победата се дължи на превъзходящия гений на френския пълководец спрямо принц Фон Валдек, който командвал армията на съюзниците. Успехът бил отчетен с осем хиляди пленници, шест хиляди убити, двеста знамена и прапорци, както и с останали подир бягството на враговете оръдия и принадлежности.

Надделелият над своя тъст Уилям бил прекосил морето. Този своеобразен и надарен човек печелел повече дори от пораженията на своите привърженици, отколкото нерядко французите — от своите победи. Той бил принуден да използва интриги и преговори, за да се сдобие с бойци и със средства, срещу един крал, който само казал: Искам. Независимо от всичко подир разгрома при Фльорюс изкарал срещу маршал Фон Люксембург армия, равностойна на френската.

Април 1691 г. Двете сили разполагали с по около осемдесет хиляди човека; Моне обаче вече бил под ударите на маршал Фон Люксембург, а крал Уилям смятал, че френската войска още лагерува. Луи XIV пристигнал за обсадата: влязъл в града девет дни, след като бойците били излезли от траншеята, а там вече била и неприятелската армия. Незабавно се отправил обратно към Версай и оставил Люксембург да се бори за пространство сам през цялата кампания, завършила с битката при Лъоз (19 септември 1691 г.), любопитно събитие, при което двацет и осем ескадрона от кралските сили и жандармерията разбили седемдесет и пет вражески ескадрона.

Кралят дошъл и за обсадата на Намюр, най-укрепеното населено място в Нидерландия благодарение на разположението си при обединяването на реките Самбър и Мъоз, както и на цитаделата, построена върху скална основа. Градът бил превзет за осем дни (юни 1692 г.), а замъците — за двацет и два, като в това време херцог Фон Люксембург не допускар крал Уилям да премине през река Меен начело на осемдесет хиляди души и да прекъсне обсадата. Подир това завоевание Луи отново се завърнал във Версай, а Люксембург отразявал натиска на вражеските сили. Тогава се стигнало до битката при Стеенкерк, известна с хитроумието и значението си. Разкрит е шпионин на френския пълководец, близък до крал Уилям: преди да го усмъртят, го принуждават да напише фалшив донос до маршал Фон Люксембург. Въз основа на фалшивия донос Люксембург взима мерки, водещи го към поражение. Спящата му армия е нападната призори; една бригада вече е побягнала, а пълководецът изобщо не знае за това — без голяма бързина и смелост всичко би било изгубено.

Не е било достатъчно да си добър пълководец, за да не се озовеш в безпътица; необходими са били опитни войници, способни да се свързват помежду си, главни офицери, които умело да внесат ред и да имат воля да го сторят: дори един висш офицер, решен да се възползва от бъркотията, за да бъде победен неговият предводител, е можел да го стори, без това да стане явно.

3 август 1692 г. Люксембург бил болен: едно пагубно обстоятелство в миг, когато е било потребно ново прегрупиране; опасността му вдъхнала сили; било необходимо чудо, за да не се окаже победен, и той го сторил. Разгърнал хората на друго място, осигурил бойно поле за армията си, която нямала такава, възстановил строя по

десния фланг, три пъти установявал връзка между частите, три пъти се впускал в атака начело на кралските сили — всичко това за по-малко от два часа. В армията му служел и Филип, херцог Д'Орлеан, тогава херцог на Шартър, впоследствие регент на кралството, внук на френския държавен глава, който тогава нямал и петнайсет години^[4]. Той не можел да бъде полезен в един решителен удар; ала за да добият хъс войниците, напълно достатъчно било внук на френския крал, още дете, да се хвърля напред заедно с кралските сили и, ранен в битката, да се впуска отново в нея въпреки раната.

Внук и син на племенник на великия Конде служели като офицери наместници: единият бил Луи дьо Бурбон, наричан Великия херцог, другият бил Франсоа Луи, принц Дьо Конти — двамата си съперничели по храброст, по дух, по амбиция, по слава; Великия херцог бил по-строг по нрав, може би по-сериозен, принц Дьо Конти бил по-блестящ. И двамата били призовани от обществото да командват войски и страстно желяели да придобият признание; тъй и не успели, понеже Луи имал представа и за честолюбието, и за достойнствата им, а винаги помнел, че принц Дьо Конде е воювал против него.

Принц Дьо Конти пръв прекратил безпорядъка, установил връзка между бригадите, изкарал напред нови; Великия херцог вършел същото, без да се стига до съперничество. Херцог Дьо Вандом, внук на Анри IV, също бил офицер наместник в тази армия: служел от дванайсетгодишен и макар да бил тогава на четирийсет години, все още не бил използван като командир. Брат му, старши приор, бил редом с него.

Наложило се всички тия знатни личности да оглавят кралските сили заедно с херцог Дьо Шоазьол, за да прогонят английския корпус, който бил заел изгодна позиция и това можело да предопредели изхода от битката. Кралските сили и англичаните били най-добрите бойци в света: настанала голяма сеч. Накрая французите, окуражени от множеството принцове и млади благородници, сражаващи се около техния пълководец, надделели: шампанският полк разбил английските гвардейци на крал Уилям, а когато англичаните претърпели поражение, всичко вече било предрешено.

Буфлер, впоследствие маршал на Франция, се присъединил от няколко левги разстояние спрямо бойното поле със своите драгуни и

победата станала пълна. Крал Уилям бил изгубил към седем хиляди души, но се оттеглил стройно, както бил повел нападението, бил победен, но си оставал опасен и продължил кампанията. Успехът, който се дължал на качествата на всички тия млади принцове, на цвета на благородниците в кралството, бил посрещнат в двора, в Париж и в провинциите с възторг, непознат дотогава при някоя битка.

На връщане Великия херцог, принц Дьо Конти, господата Дьо Вандом и техните приятели били посрещнати от народни шпалири покрай пътищата; овациите и радостта били безумни: всички жени се стараели да привлекат погледите им. Тогава мъжете носели дантелени жаба, които се нагласяли трудно и бавно. Понеже се били облекли набързо за битката, принцовете били провесили как да е тези вратовръзки около шиите си: жените започнали да носят същите украшения и те били наречени „стеенкерки“. Всички модерни бижута били „ала стеенкерк“. Всеки младеж, участвал в тази битка, се радвал на внимание. Населението се скупчвало около принцовете: те били обичани толкова повече, понеже благоволенieto към тях от страна на двора не съответствало на славата им.

В тази битка загинал младият принц Дьо Тюрен, племенник на героя, убит в Германия; а давал надежди, че ще стане като чичо си. Изискаността и духът му го били направили популярен в града, в двора и в армията.

Когато докладвал на краля за тази паметна битка, пълководецът дори не му споменал, че е бил болен по време на нападението.

През следващата кампания същият пълководец със същите принцове и със същите войници, атакувани изневиделица и победили при Стеенкерк, изненадал крал Уилям подир преход от седем левги и го ударил при Нервенд. Нервенд е село до Гет, на няколко левги от Брюксел. През нощта Уилям успял да заеме позицията и да се подготви за бой: нападнали го призори (29 юли 1693 г.); бил застанал начело на рювинийския полк, изцяло състоящ се от френски благородници, заставени да напуснат отечеството си и да го намразят поради отменянето на Нантския едикт и драгунските набези. Сега си откъщавали за интригите на йезуита Лашез и за жестокостите на Лувоа. Следван от една тъй надъхана военна част, Уилям първо помел ескадроните, излезли насреща му, ала накрая сам паднал заедно с

убития си кон. Изправил се отново и продължил да се сражава най-упорито.

Люксембург на два пъти влязъл в село Нервенд с шпага в ръка. Херцог Дьо Вилроа пръв навлязъл в неприятелските позиции: на два пъти селото било отвоювано и превзето отново.

Тъкмо при Нервенд същият този Филип, херцог на Шартър, се показал като достоен потомък на Анри IV. Спуснал се за трети път начело на един ескадрон: частта била отблъсната и той се озовал в една падина, обкръжен отвсякъде от мъртви и ранени хора и коне. Към него се насочил вражески ескадрон и му закрещели да се предаде: заловили го; той започнал да се бори сам, ранил офицера, който го задържал, и се отървал от него. Мигновено към него се засилили свои и го освободили. Принц Дьо Конде, наречен Великия херцог, и подобният нему принц Дьо Конти, които така се били проявили при Стеенкерк, също се сражавали при Нервенд за живота и славата си и умъртвили врагове със собствените си ръце, което днес почти не се случва на висшите офицери, откакто барутният огън решава кой ще победи.

Маршал Фон Люксембург се проявил и изложил на опасност повече от всякога: синът му, херцог Дьо Монморанси, го закрил с тяло, когато стреляли по него, и бил улучен вместо баща си. Накрая пълководецът и принцовете превзели селото за трети път и победили в битката.

Малко са тъй смъртоносните дни. Загинали към двайсет хиляди души: дванайсет хиляди от страна на съюзниците и осем хиляди французи. Във връзка с това се казвало, че трябва да се пее по-скоро *De profundis*, а не *Te Deum*.

Едва ли нещо може да бъде по-утешително спрямо ужасите на войната от думите на граф Фон Залм, който бил ранен и пленен при Тиенен. Маршал Фон Люксембург се отнасял извънредно грижливо към него, а благородникът му казал: „Що за нация сте вие! Няма по-опасни врагове в боя, нито по-великодушни приятели след победата.“

Всички тия сражения носели голяма слава, но малко удовлетворение. Съюзниците, разбити при Фльорюс, Стеенкерк и Нервенд, не били напълно поразени: крал Уилям винаги се оттеглял с достойнство и само две седмици след битката трябвало да бъде ударен отново, за да се спечели надмощие в кампанията. Парижката катедрала била пълна с вражески знамена. Принц Дьо Конти наричал маршал

Фон Люксембург тапицер на „Нотър Дам“: непрестанно се говорело за победи. Само че навремето Луи XIV бил завоювал половината Холандия и Фландрия и цялата Франш Комте без нито една битка; а ето че сега въпреки всички огромни усилия и кървави победи Съединените провинции си оставали ненакърнени и дори не можело да бъде обсаден Брюксел.

1 и 2 септември 1692 г. От своя страна маршал Дьо Лорж също бил спечелил голяма битка край Шпейербах; дори бил пленил стария херцог Фон Виртенберг и бил навлязъл във владенията му; ала подир завоюването и победата бил принуден да се изтегли оттам. Негово Кралско Височество се присъединил, предприели повторно настъпление и съсипали Хайделберг, който неприятелите си били върнали; после се наложило само да се отбраняват срещу имперските сили.

Подир победата при Стафарда и завоюването на Савоя маршал Дьо Катина не успял да попречи на самия херцог на Савоя да навлезе в Дофине, нито пък след победата при Марсалия могъл да спаси важния град Казале.

В Испания маршал Дьо Ноай победил в битка край река Тер (26 май 1694 г.). Превзел Херона и няколко малки населени места, ала армията му била твърде слаба и след успехите се наложило да се оттегли от Барселона. Макар и побеждавайки навсякъде, французите слабеели от постигнатото и се сражавали срещу съюзниците все едно срещу безсмъртна хидра. Във Франция станало сложно да се набират войници, не се намирали лесно и пари. Сезонните несгоди по онова време унищожили земните блага и започнал глад; нищета царяла под звуците на *Te Deum* и тържествата. Увереността и усещането за превъзходство, изпитвани от френските бойци, понамалели: Луи XIV вече не заставал начело. Лувоа бил умрял (16 юли 1691 г.); синът му Барбезийо будел само недоволство; най-сетне и смъртта на маршал Фон Люксембург (4 януари 1695 г.), с когото войниците се чувствали несломими, сякаш сложила край на поредицата от бързи победи на Франция.

Тогава изобретението да бъдат бомбардирани крайморски градове от кораби се обърнало против онези, които го измислили. Действително адската машина, с която англичаните се опитали да подпалят Сен Мало и която не се задействала, не била по френски

образец: такива машини отдавна се били появявали из Европа. Французите били отработили изкуството да изстрелват бомби от подвижно съоръжение, не просто от здрава почва; тъкмо благодарение на това изкуство английските флоти бомбардирани Диеп, Авър дьо Грас, Сен Мало, Дюнкерк и Кале. Диеп, до който доближаването не е трудно, единствен пострадал доста. Този град, тъй приятен днес с равномерно разположените си къщи, чието разкрасяване се дължи на претърпяното бедствие, бил почти изпепелен. Бомбите смазали и изгорили само двацет къщи в Авър дьо Грас, ала фортификациите на пристанището били сринали. В този смисъл медалът, изсечен в Холандия, има основание, макар доста френски автори да са роптали, че е лъжовен. Там четем на латински: „Пристанището Хавър изгорено и съборено и пр.“ Надписът не отбелязва, че градът е напълно изгорял — това би било измама; пристанището обаче било изгорено наистина.

Скоро след това бил изгубен завоюваният Намюр. Във Франция имало големи хвалебствия спрямо Луи XIV, задето го превзел, носели се и насмешливи сатирични съчинения срещу крал Уилям, който не успял да му помогне с осемдесетхилядна армия. Уилям го завладял по същия начин, по който това се случило попреди: нападнал го пред очите на армия, по-могъща и от неговата, когато Луи XIV го бил обсадил; имало нови фортификации, издигнати от Вобан. Защитният френски гарнизон бил цяла армия; докато той напирал, маршал Дьо Буфлер се спуснал натам със седем драгунски полка. Следователно Намюр бил защитаван от шестнайсет хиляди души, като близо сто хиляди можели да се притекат на помощ.

Маршал Дьо Буфлер бил достоен мъж, дееспособен и старателен пълководец, добър гражданин, който мислел единствено за службата и не скъпял нито усилията, нито живота си. В спомените на маркиз Дьо Фьокиер има обвинения за доста негови пропуски при защитата на населеното място и на цитаделата; упрекуван е дори за защитата на Лил, която осъществил тъй великолепно. Писачите на историята на Луи XIV безапелационно цитират маркиз Дьо Фьокиер, когато става дума за войната, както и абат Дьо Шоази, когато става дума за анекдоти. Едва ли им е било ясно, че Фьокиер, иначе отличен офицер, запознат с войната по принцип и по личен опит, е, макар и просветен, твърде печален и критиките му спрямо военачалниците са като на Аристарх, та и на Зоил^[5]: той пренаглася фактите, за да си достави

удоволствието да кори пропуските. Оплаква се от всички и всички са се оплаквали от него. Добива известност като най-сърцатият човек в Европа, понеже спял сред сто хиляди свои неприятели. Уменията му не биват възнаградени с жезъла на маршал на Франция и той насочва към онези, които са служили на държавата, забележки, които биха били много полезни, ако бе имал по-сговорчив, а не толкова проникновен, старателен и дързък дух.

Той укорява маршал Дьо Вилроа за повече и по-съществени грешки, отколкото тези на Буфлер. Вилроа е бил начело на около осемдесет хиляди души и е трябвало да помогне на Намюр; ала дори маршалите Вилроа и Буфлер да биха сторили всичко, което може да бъде направено (нещо твърде рядко), заради самото местоположение Намюр не е следвало да получи помощ и е щял да се предаде рано или късно. Бреговете на река Меен, осеяни от наблюдаващи бойци, спрели по-рано помощта на крал Уилям, неизбежно спрели и силите на маршал Дьо Вилроа.

Маршал Дьо Буфлер, граф Дьо Гискар, губернаторът на града, граф Дю Шатле дю Ломон, командир на пехотата, всички офицери и войници защитавали града с възхитителна смелост и упоритост, но не издържали дори два дни повече, отколкото било възможно. Когато един град е обсаден от превъзхождаща по численост армия и действията ѝ са добре водени, а сезонът е подходящ, винаги е ясно подир колко време той ще бъде превзет, независимо от силната защита. Крал Уилям завладял града и цитаделата за повече време от Луи XIV (септември 1695 г.).

Губейки Намюр, кралят бомбардирал Брюксел: ненужно отмъщение спрямо краля на Испания и спрямо англичаните, бомбардирали неговите градове. Така войната била разорителна и пагубна и за двете страни.

От два века насам покрай индустриалните постижения и яростта на хората бедите на нашите войни не се стоварват само из нашата Европа. Губим хора и пари, за да се трепем из далечните краища на Азия и на Америка. Индийците, които заставихме със сила и ловкост да приемат нашето устройство, и американците, чийто континент окървавихме и ограбихме, гледат на нас като на врагове на човешкия род, спуснали се от друг свят, за да ги избиват, а после да се унищожават взаимно.

Французите разполагали в Индия само с една колония, Пондишери, създадена грижливо от Колбер с огромни средства, като печалбите са можели да ги възвърнат само след доста години. Холандците я завладели с лекота и разорили едва-що покълналата търговия на Франция в Индия.

1695 г. Англичаните унищожили плантациите на Франция в Санто Доминго (1696). Един корабостроител от Брест разсипал техните в Гамбия, в Африка. Корабостроителите от Сен Мало изпоразушили и изгорили всичко по източния бряг на Нюфаундланд. Остров Ямайка станал жертва на френски ескадри — кораби били завзети и подпалени, а бреговете разорени.

Май 1697 г. Поентис, ръководител на ескадра, начело на известен брой кралски кораби, както и на няколко корсарски от Америка, изненадал град Картагена — търговско средище и склад на съкровищата, които Испания извлича от Мексико. Нанесените от него щети били оценени на дващест милиона наши ливри, а плячката — на десет милиона. Тези изчисления винаги могат да бъдат посмалени, ала не и бедствията, предизвикани от подобни славни експедиции.

Холандските и английските търговски плавателни съдове всекидневно ставали жертви на френските корабостроители — а най-вече на Дюге Труен, невероятен човек, който само защото не разполагал с големи флоти, не се сдобил с репутацията на хора като Драгут и Барбароса.

Жан Барт също придобил голяма репутация сред корсарите. От прост матрос станал ръководител на ескадра, както и Дюге Труен. Имената им все още не са забравени.

Враговете пленявали по-малко френски търговски кораби просто защото те били по-малко. Смъртта на Колбер и войната силно били свили търговията.

И тъй, резултатът от експедициите по суша и по море бил всеобщо нещастие. Онези, които са по-човечни и нямат добро отношение към политиката, ще отбележат, че в тази война Луи XIV е размахвал оръжия против своя родственик краля на Испания, против избирателя на Бавария, за чиято сестра е бил женен неговият син дофинът, против избирателя на Пфалц, чиято земя е опожарил, след като омъжва Негово Височество за принцесата на Пфалц. Крал Джеймс бива прогонен от трона от своя зет и от дъщеря си.

Впоследствие виждаме как херцогът на Савоя влиза в съюз срещу Франция, където една от дъщерите му е съпруга на възможен престолонаследник, и срещу Испания, където друга негова дъщеря е кралица. Повечето войни между християнските владетели са си направо граждански войни.

Най-престъпното начинание в цялата тази война се оказва и единствено напълно осъществено: Уилям неизменно постига успех в Англия и в Ирландия. Другаде постиженията са частични. Наричам това начинание престъпно не поради това, че преценявам дали нацията, проляла кръвта на бащата, е била в правото си или не да прогони сина и да отстоява своята религия и правата си: казвам само, че ако на земята има правда, не дъщерята и не зетят на крал Джеймс би следвало да го изхвърлят от дома му. Помежду частни лица подобно деяние би било чудовищно; интересите на народите сякаш установяват по-различен морал за владетелите.

---

[1] Вж. Сен Симон, гл. ССХІХ. — Б.фр.изд. ↑

[2] Вж. при анекдоти относно Огнения съд, гл. ХХVІ. Днес обикновено военните го смятат за първия пълководец, съумял да води при придвижване в боя и при бой големи войски. — Б.а. ↑

[3] От „Писма на госпожа Дьо Ментьонон“ личи, че тя не е обичала маршал Дьо Катина. Тя не му вярва; смята, че той проявява скромност от гордост. Очевидно неосведомеността на тази дама относно различните неща и лошият избор, който тя прави неведнъж, са допринесли за бедите на Франция. — Б.а. ↑

[4] Имал е навършени осемнайсет, бидейки роден на 2 август 1674 г. — Б.фр.ред. ↑

[5] Аристарх и Зоил са известни от древността като критици на Омир; първият е справедлив, вторият е нападателен. — Б.пр. ↑

ГЛАВА XVII.

ДОГОВОР СЪС САВОЯ. БРАК НА ХЕРЦОГА НА БУРГУНДИЯ. РИСВИКСКИ МИР. СЪСТОЯНИЕ НА ФРАНЦИЯ И НА ЕВРОПА. СМЪРТ И ЗАВЕЩАНИЕ НА КАРЛОС II, КРАЛ НА ИСПАНИЯ

Франция запазвала все още надмощието си спрямо всичките си врагове. Била съсипала някои — например Савоя и Пфалц; воювала по границите на други. Представлявала едно мощно, яко тяло, уморено от продължителното напрежение и изтощено от своите победи; един само удар, нанесен умело, можел да я повали. Онзи, който има множество неприятели едновременно, дългосрочно може да подири спасение единствено в разделението им или в мира. Скоро Луи XIV постигнал и едното, и другото.

Виторио Амедео, херцогът на Савоя, изпреварвал всички владетели, когато трябвало да определи поведението си, щом се налагало да прекрати свои договорености в името на интересите си. Френският двор се обърнал към него. Граф Дьо Тесе, впоследствие маршал на Франция, ловък и приятен мъж, умеещ да се харесва, което е главният талант за всеки преговарящ, отначало поел тихомълком нещата в Торино. Маршал Дьо Катина, способен и в мир, и във война, довършил споразуменията. Дори не се налагало двама умели мъже да убеждават херцога на Савоя да приеме предложените му предимства. Връщали му неговите земи; давали му пари; предложили дъщеря му да се омъжи за младия херцог на Бургундия, син на Негово Кралско Височество и наследник на френската корона. Скоро се разбрали напълно (юли 1696 г.): херцогът и Катина сключили договора на хълма Нотър Дам дьо Лорет, докдето отишли уж на поклонническо пътуване, без някой да бъде заблуден от това. Папата (тогава бил Инокентий XIII) пламенно подкрепял съглашението. Той целял както да отърве Италия

от френските набези, така и да спести непрестанните парични приноси, които императорът изисквал, за да плаща на своите войски. Стремежът бил Империята да остави Италия да бъде неутрална: с договора херцогът на Савоя поемал задължението да осигури въпросния неутралитет. Отначало императорът се възпротивил; виенският двор се примирявал само в краен случай. Тогава херцогът на Савоя присъединил войските си към френската армия. За по-малко от месец този владетел се преобразил от генералисимус на императора в генералисимус на Луи XIV. Дъщеря му била отведена във Франция (1697) и на единайсет години се омъжила за херцога на Бургундия, който бил на тринайсет. След като херцогът на Савоя се отметнал, също както при Неймехенския мир всеки от съюзниците се заел да преговаря. Най-напред императорът се съгласил с неутралитета на Италия: холандците предложили замъкът Рисвик край Хага за провеждане на съвещания за всеобщ мир. Понеже кралят разполагал с четири армии, нещата се развили бързо: във Фландрия Вилроа ръководел осемдесет хиляди души; маршал Дьо Шоазьол бил край Рейн с четирийсет хиляди; Катина също имал толкова в Пиемонте; херцог Дьо Вандом, който най-сетне се бил сдобил с ръководен пост, след като бил преминал през всички степени, започвайки като кралски гвардеец и волнонаемен, командвал в Каталуния, където победил в една битка и превзел Барселона (август 1697 г.). Новите усилия и успехи подсигурявали посредничеството. Римският двор отново предложил да бъде арбитър и му било отказано, както било и в Неймехен: посредник станал кралят на Швеция Карл XI. Най-накрая мирът бил постигнат — не от висотата и преимуществените позиции, както при величието на Луи XIV, но с лекота и взаимни отстъпки относно правата, които удивили и французите, и съюзниците. Дълго време битува мнението, че този мир е бил дълбоко политически подготвен (септември, октомври 1697 г.).

Смятало се, че главният въпрос за краля на Франция е — и би трябвало да е — да не попадне цялото наследство на обширната испанска монархия при страничния клон на австрийския дом. Твърдяло се, че той се надява Бурбоните да си присвоят поне нещичко от нея, а може би и цялото наследство. Отказите от права на съпругата и на майката на Луи XIV били разглеждани като маловажни подписи, които биха били пренебрегнати при нови обстоятелства. При това положение,

щом се целяло или да се разрасне Франция, или да се въздигне още родът на Бурбоните, се налагало спрямо Европа да се действа с умереност, та да не бъдат стряскани подозрителните велики сили. Мирът създавал възможност да се спечелят нови съюзници, да се потегнат финансите, да бъдат увещани необходимите лица, а в държавата да се набере ново опълчение. Трябвало в нещо да се отстъпи, за да бъде постигнато нещо много по-голямо.

Тъкмо така се разсъждавало за тайните подбуди на Рисвикския мир, който действително постъпателно довел до испанския престол внука на Луи XIV. Тази тъй правдоподобна представа е нереална: нито Луи XIV, нито неговият съвет имал подобни замисли, изглеждащи вероятни. Става дума за един забележителен пример на съчетания от превратности в света, увличащи хората, които ги направляват само привидно. Ясният интерес скоро да бъде придобита Испания или поне част от тази монархия изобщо не е повлиял на Рисвикския мир: маркиз Дьо Торси го удостоверява в ръкописните си спомени. Мирът бива сключен поради изтощението от войната, която при това се е вихрела почти залудо; най-малкото от страна на съюзниците тя просто се е ръководела от смътното намерение да бъде принижено величието на Луи XIV, а що се отнася до самия монарх, е била следствие на същото това несломимо величие. Крал Уилям въвлича в своята кауза императора, Империята, Испания, Съединените провинции и Савоя. Луи XIV пък е бил стигнал твърде далеч, за да отстъпва. Най-прелестната част на Европа била разорена, понеже кралят на Франция се възползвал твърде надменно от предимствата си подир Неймехенския мир: лигата се образува против него лично, а не толкова против Франция. Кралят смятал, че е подсигурен в своята слава посредством оръжията, този път пожелал да си спечели славата на умереността; финансовите преразходи с лекота го подтикнали към тази умереност.

Политическите въпроси се разглеждали от съвета; там се взимали и решенията: маркиз Дьо Торси, който бил още млад, бил натоварен само да ги изпълнява. Целият съвет искал да бъде постигнат мир: херцог Дьо Бовилие изтъкнал особено народната нищета; госпожа Дьо Ментьонон се трогнала; кралят също се разчувствал. Нищетата правела още по-силно впечатление, тъй като до нея се било стигнало от цветущото състояние, до което министърът Колбер бил довел

кралството. Огромните учреждения от всякакъв вид излезли безбожно скъпи, а икономите не можели да попълнят получените се липси. Тези вътрешни беди били учудващи, тъй като до тях не се било стигало, откакто Луи XIV управлявал самолично. Тъкмо тук са основанията за Рисвикския мир: той е породен от добродетелни чувства. Онези, които смятат, че кралете и техните министри непрестанно и без мярка жертват всичко заради честолюбието си, се лъжат също тъй дълбоко, както онези, които си въобразяват, че те жертват всичко заради всеобщото щастие.

И тъй, кралят върнал на испанския австрийски клон всички земи при Пиренеите, които бил завзел, както и завзетите във Фландрия през време на войната земи: Люксембург, Моне, Ат, Куртре; той признал за законен крал на Англия крал Уилям, наричан дотогава принц Д'Оранж, узурпатор и тиранин, обещал също да не помага на неговите неприятели. Крал Джеймс, чието име не се споменавало в договора, си останал в Сен Жермен със самоцелното си кралско звание и с пенсиите от Луи XIV — той вече само съчинявал манифести, покровителят му го бил пожертвал поради необходимост, а в Европа го били забравили напълно.

Съдебните решения, издадени от правните институти в Брисак^[1] и в Мец в ущърб на толкова владетели, събранията в Елзас — все символи на едно опасно могъщество, съчетано с гордост — били анулирани; юридически иззетите доходи били върнати на законните им притежатели.

Освен тези отстъпления на Империята били върнати Фрайбург, Брисак, Кехл, Филипсбург; примирено били премахнати страсбургските крепости по Рейн, Форт Луи, Трарбак, Монроаял, все фортификации, в които Вобан бил вложил умения, а кралят — средства. В Европа се изненадали, а във Франция недоволствали, задето Луи XIV приемал мира едва ли не като победен. Барле, Креси и Калиер, които били подписали мирния договор, не смеели да се появят нито в двора, нито из града; всички ги укорявали и им се присмивали, сякаш не били постъпили според изискванията на правителството. Дворът на Луи XIV ги обвинявал, че са предали честта на Франция; по-нататък пък ги хвалели, че с този договор са подготвили наследяването на испанската монархия; всъщност те не заслужавали нито критика, нито хвалби.

Най-сетне с този мирен договор Франция върнала Лотарингия на рода, чието владение тя била от седемстотин години. Херцог Карл V, опора на Империята и победител над турците, бил вече мъртъв; с Рисвикския договор синът му Леополд си възстановил владетелската титла, макар и без реални права, тъй като на херцога не се разрешавало да издига укрепления в столицата си: същевременно обаче не му било отнето едно далеч по-приятно право — да подобрява съществуването на своите поданици, право, което едва ли друг владетел е използвал по-добре от него.

Има смисъл да се удостовери пред по-сетнешните поколения, че един от най-незначителните владетели в Европа е направил най-големи добрини за своя народ. Той заварил Лотарингия съсипана и пуста: населил я, обогатил я. Неизменно ѝ осигурявал мир, докато останалата част на Европа се раздирала от военни действия. Предпазливо винаги е поддържал разбирателство с Франция и добронамереност от страна на Империята; умело се е придържал към една златна среда, която е почти неосъществима за владетел без власт между две велики сили. Той дарил на своя народ изобилие, невиджано отдавна. Благородниците, докарани до пълна нищета, познали охолство благодарение на неговите добри дела. Видел ли дом на издънка на стар род да се руши, възстановявал го за своя сметка; плащал дълговете им, омъжвал дъщерите им; раздавал блага с едно умение, което надхвърля добродетелта; влагал в даренията си блясъка на владетел и учтивостта на приятел. Уважавани в неговата малка провинция, изкуствата водели до ново оживление, от което държавите забогатяват. Дворът му бил подобен на френския; сякаш нищо не се променяло при прехода от Версай към Люневил. По примера на Луи XIV той поощрявал литературата. Създал в Люневил нещо като университет, лишен от педантизъм, в който младите германски аристократи отивали да получат образование. В школите се усвоявали практически знания, а физиката се изучавала от наблюдаването на възхитителни механизми. Той търсел таланти из дюкянчетата и из горите, за да ги изкара на светло и да ги насърчи. Изобщо през цялото си управление вложил усилия, за да може неговата нация да се радва на спокойствие, богатство, познания и наслади. Сам казвал: „Бих се оттеглил веднага от властта, ако не можех да върша добро.“ Затова и вкусил щастието да бъде обичан; дълго подир неговата смърт съм виждал поданиците му да ронят сълзи, произнасяйки името

му. При смъртта си той е оставил един пример, достоен за подражание от страна на най-великите крале, и до голяма степен подготвя своя син^[2] за пътя към имперския трон.

Докато Луи XIV се занимава с установяването на Рисвикския мир, който ще му докара испанското наследство, полският престол опустява. Там тогава е единствената кралска корона, която се дава с избор: за нея могат да претендират и граждани, и чужденци; за да се добере човек до нея, е необходимо доста внушително достойнство, при това поддържано от интриги, за да спечели гласове, както се случва с последния крал Ян Собески — или пък са нужни големи средства, за да бъде откупено това кралство, което почти винаги става с наддаване.

Абат Дьо Полиняк, впоследствие кардинал, първоначално ловко привлича гласове в полза на принц Дьо Конти, известен с подвизите си при Стеенкерк и Нервенд. Той никога не бил ръководил големи корпуси; не бил включен и в кралския съвет. Във военно отношение Великия херцог бил известен колкото него; господин Дьо Вандом — дори повече; и все пак отношението към него обезличавало другите имена, тъй като умеел действително да се харесва, да се изявява като никой друг. Полиняк пък го бивало да убеждава и отначало настроенията били в негова полза: той успявал с красноречие и обещания да компенсира парите, раздавани от Август, избирателя на Саксония. Луи Франсоа, принц Дьо Конти, бил избран за крал от повечето представители (27 юни 1697 г.) и провъзгласен за такъв от примаса на кралството. Август бил избран два часа по-късно от много по-малко представителство, но бил суверенен и могъщ владетел; имал и готови войски по границите на Полша. Принц Дьо Конти не присъствал, нямал войски, нямал и власт; в негова полза говорили единствено неговата слава и кардинал Дьо Полиняк. Налагало се или Луи XIV да го възпре и той да не получи короната, или да му даде необходимото, за да надвие своя съперник. Получило се тъй, че френското правителство прекалило с кандидатурата на принц Дьо Конти и се изложило, изпращайки го само с една слаба ескадра и с няколко полици за изплащане до залива при Данциг. Изглеждало тъй, сякаш се води хлабава политика и уж нещо се почва, пък не се довършва. Принц Дьо Конти изобщо не бил посрещнат в Данциг; отказали и полиците му. Интригите на папата и на императора, парите и войските на Саксония вече били осигурили короната на неговия

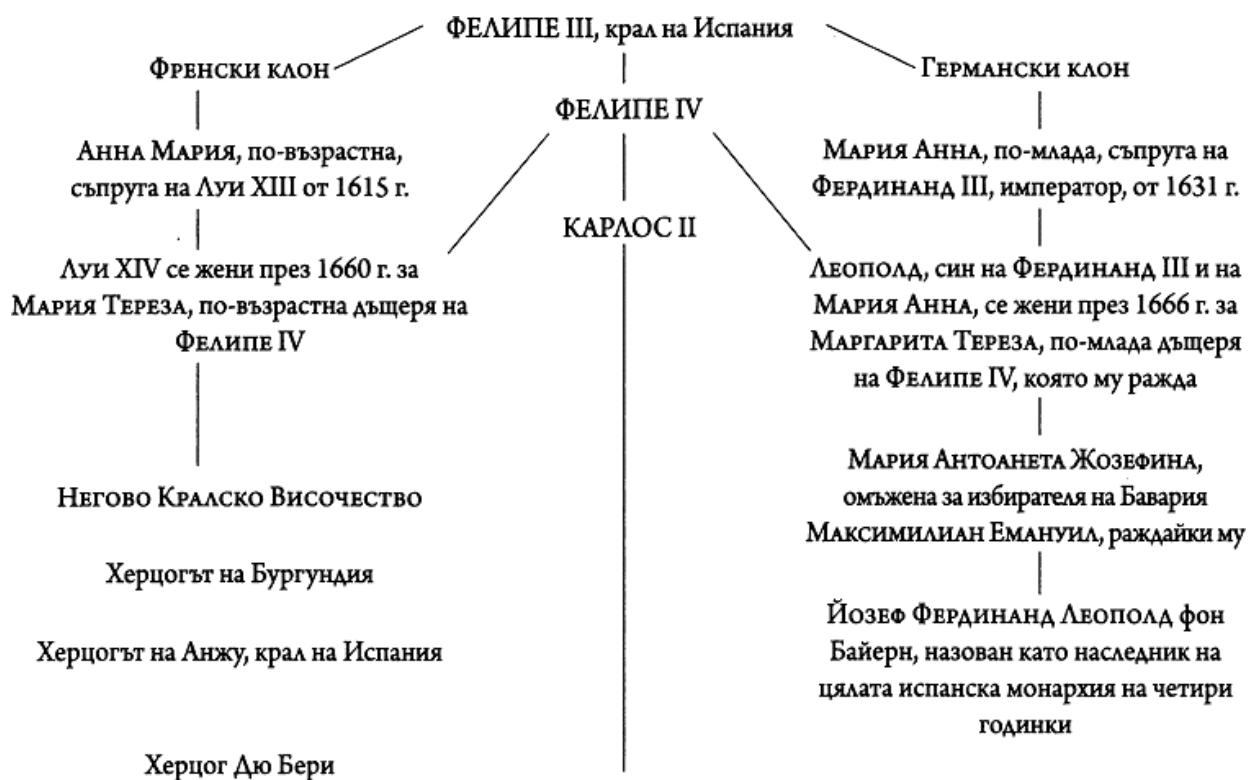
съперник. Той се завърнал единствено със славата, че е бил избран. За Франция останало унижението, че не са й достигнали сили, за да издигне крал на Полша.

Неуспехът на принц Дьо Конти не накърнил мира между християните на Север. Европейският Юг се успокоил твърде скоро подир Рисвикския мир. Останали само военните действия на турците срещу Германия, Полша, Венеция и Русия. Макар и зле ръководени и разделени помежду си, християните печелели преимуществото в тези войни. Битката при Цанта^[3] (1 септември 1697 г.), при която принц Ойген разбил самия султан, станала известна със смъртта на един велик везир, седемнайсет паши и над два̀сет хиляди турци, принизила отоманската гордост и довела до мира при Карловиц^[4], където турците били оцетени. Венецианците получили Морея; московците взели Азов; поляците получили Каминек; императорът — Трансилвания. За християнския свят настъпили спокойствие и щастие; вече не се споменавало за войни нито в Азия, нито в Африка. Цялата земя била мирна към двете последни години на седемнайсети век, ала това траяло твърде кратко.

Скоро отново станало тежко за народите. Северът бил смутен още през 1700 г. от двама мъже измежду най-забележителните, живели на света: единият бил царят Петър Алексеевич, император на Русия, а другият — младият Карл XII, крал на Швеция. Цар Петър бил надраснал своето време и своята нация и с гения си, със своите трудове се проявил като реформатор или по-скоро като основател на своята империя. Карл XII бил по-смел, ала не тъй полезен за своите поданици, бил годен да командва войски, а не народи и се оказал един от големите герои на своето време: умира обаче със славата на непредпазлив крал. Разрухата на Север поради продължилата осемнайсет години война настъпила вследствие на честолюбивата политика на царя, на краля на Дания и на краля на Полша, решили да се възползват от младежката възраст на Карл XII, за да му отмъкнат част от владенията (1700). Едва шестнайсетгодишният^[5] Карл ги побеждава и тримата. Той се превръща в ужаса на Севера и бива смятан за велик човек на възраст, в която други мъже не са приключили със своето обучение. В продължение на девет години става най-страшният крал на света, а през следващите девет е най-нещастният.

Смутите в Южна Европа се дължат на други основания. Въпросът бил да се поемат нещата след краля на Испания, чиято смърт приближавала. Великите сили, които мислено вече предвкусвали това огромно наследство, вършели това, което често съзираме при боледуването на бездетен богат старец. Жена му, роднините, свещениците, пълномощниците, овластени да приемат последната воля на умиращите, се тълпят отвсякъде, за да изтръгнат от него блага дума, отделни наследници се споразумяват за имуществата, други се канят да се борят за тях.

Луи XIV и император Леополд се оказват в еднаква позиция: и двамата са потомци по женска линия на Фелипе III; само че Луи е син на по-възрастната. Дофинът имал още по-голямо предимство пред децата на императора, тъй като се явявал внук на Фелипе IV, от когото децата на Леополд не произхождали — изобщо всички природни права се падали на френския род. Достатъчно е само да погледнем долната таблица.

Родът на императора обаче разчитал при предявяването на своите претенции преди всичко на автентичните, приподписани и от Луи XIII и от Луи XIV откази от короната на Испания; също и на австрийското

име, на кръвта на Максимилиан, с която били свързани Леополд и Карлос II, на почти неотменимия съюз между двата австрийски клона, на не по-малко неотменимата ненавист на двата клона към Бурбоните, на отвращението, което испанската нация изпитвала към френската нация и най-сетне на политическите възможности да влияе сериозно върху испанското управление.

Тогава надали можело да има нещо по-естествено от безкрайното прехвърляне на испанския трон все у австрийския дом. Преди мира от Рисвик цяла Европа очаквала това, ала от 1696 г. насам неяснотите относно слабостта на Карлос II били пообъркали наследствената традиция и австрийското име тайно било жертвано. Кралят на Испания имал за роднина син на племенница и на избирателя на Бавария Максимилиан Мария. Майката на краля, все още жива, била прабаба на младия баварски принц, който тогава бил на четири години, но макар кралицата майка да била от австрийския дом в качеството си на дъщеря на император Фердинанд III, убедила своя син да обезнаследи императорския род. Била сърдита на виенския двор и обърнала взор към едва излезлия от пелените баварски принц, та той да оглави монархията на Испания и Новия свят. Карлос II, тогава под нейно влияние^[6], написал тайно завещание в полза на княза избирател на Бавария през 1696 г. Впоследствие майката на Карлос починала и той станал подвластен на своята съпруга, Мария Анна фон Байерн-Нойбург. Тази баварска княгиня, снаха на император Леополд, била привързана към австрийския дом тъй, както кралицата майка с австрийско потекло клоняла към баварската кръв. В цялата история естественият ход на нещата непрестанно се променял, а ставало дума за най-обширната монархия на света. Мария Анна фон Байерн издействала завещанието в полза на невръстния баварец относно наследяването да бъде скъсано, а кралят обещал на жена си, че никога няма да допусне друг наследник, освен син на император Леополд и няма да разори австрийския дом. Когато настъпил Рисвикският мир, нещата били стигнали дотам. Френската и австрийската държавни фамилии се опасявали една от друга и се наблюдавали взаимно, опасявайки се от Европа. Тогава Англия и Холандия били могъщи и интересът им повелявал да има баланс между владетелите, така че една глава да не се окаже под короната на Испания едновременно с короната на Империята или на Франция.

Най-странното било, че кралят на Португалия Педру II се включил помежду претендентите. Било съвсем нелепо: правата му се коренели само откъм някой си Жоау I, извънбрачен син на Педру Справедливи от петнайсети век; ала в дъното на претенцията стоял граф Оропеса от рода Браганса. Той бил член на съвета и се осмелил да отвори дума за това; изпаднал в немилост и бил напъден.

За Луи XIV било непоносимо син на императора да грабне наследството, а нямало как да го поиска той. Не се знае със сигурност кой първи се е сетил да се извърши предварителна, нечувана делба на испанската монархия приживе на Карлос II. Много е вероятно да е бил министърът Торси; тъкмо той се свързва по този повод с граф Портланд-Бентинг, посланик на Уилям III при Луи XIV^[7].

Октомври 1698 г. Крал Уилям се включва с готовност в този нов проект: той обсъжда в Хага с граф Дьо Талар испанското наследство. На невръстния баварски принц се дават Испания и Западна Индия, без да има яснота, че Карлос II вече е завещал всичките си владения. Дофинът, син на Луи XIV, трябва да получи Неапол, Сицилия, провинцията Гипускоа и няколко града. На ерцхерцог Карл, втори син на император Леополд, се оставя само миланската област; нищо не се полага на ерцхерцог Йозеф, най-големия син на Леополд, наследника на Империята.

След като съдбата на част от Европа и на половината Америка бива определена по този начин, Луи обещава и договаря покрай делбата да се откаже от пълното наследяване на Испания: дофинът обещава и подписва същото. Франция смята, че ще спечели владения; Англия и Холандия предполагат, че укрепват спокойствието в част от Европа: всички тия политически кроежи си остават напразни. Когато умирацията бавно краля научава, че още докато е жив разкъсват неговата монархия, той е възмутен. Очакването е при тази новина той да обяви за свой наследник или император Леополд, или някой син на императора, че ще го възнагради, задето не е взел участие във въпросната делба, че заради величието и интересите на австрийския дом ще остави завещание. Действително той оставя такова; само че за втори път обявява същия баварски принц за единствен наследник на всички владения (ноември 1698 г.). Испанската нация, опасяваща се единствено от разпада на монархията, приема възторжено разпореждането; като че ли в резултат трябва да настъпи мир. Тази

надежда е също тъй напразна, както и договорът за делбата: баварският принц^[8], посочен за крал, умира в Брюксел (6 февруари 1699 г.).

За тази преждевременна смърт несправедливо бива обвинен австрийският дом единствено поради предубеждението, че престъпленията се извършват от онези, които имат полза от тях. Отново се завъртат интриги в двора в Мадрид, както и във Виена, във Версай, Лондон, Хага и Рим.

Луи XIV, крал Уилям и генералните щати отново правят предполагаемо разпределение на испанската монархия (март 1700 г.). Те предлагат на ерцхерцог Карл, по-малкия син на императора, частта, подготвена преди това за наскоро умрялото дете. Синът на Луи XIV трябва да получи Неапол и Сицилия, както и всичко, обещано му при първото споразумение.

Миланската област се дава на херцога на Лотарингия; самата Лотарингия, тъй често завладявана и връщана обратно от Франция, трябвало да бъде присъединена към нея завинаги. Този договор, който предизвиква политически ходове от страна на всички владетели както за да бъде подкрепен, така и за да му бъде попречено, се оказва също тъй безполезен, както и първият. Европа отново бива излъгана в своите очаквания, както се случва почти винаги.

Императорът, комуто е предложено да подпише въпросния договор за делба, не се съгласява с него, понеже се надява да грабне цялото наследство. Кралят на Франция е нетърпелив той да бъде подписан и очаква развитието на събитията в състояние на несигурност. Когато това ново оскърбление става известно в мадридския двор, кралят за малко не издъхва от огорчение, неговата съпруга кралицата изпада в такъв яростен гняв, че разбива мебелите в покоите си, най-вече огледалата и другите украшения, доставени от Франция: до такава степен страстите са неизменни във всички съсловия! Тези въображаеми делби, тези интриги, тези караници крият единствено лични интереси: нищо не зависи от испанската нация; никой не се допитва до нея; изобщо не става дума да се узнае какъв крал би желала тя. Предложено е събрание на *las cortes*, генералните щати — ала Карлос потръпва само при споменаването за тях.

Тогава този злощастен владетел, комуто било писано да умре в цветуща възраст, решава да остави всичките си владения на ерцхерцог Карл, племенник на съпругата му, втори син на император Леополд. Не

се осмелява да ги остави на по-големия син, до такава степен всички умове се стремят да постигнат някакво равновесие, до такава степен си е представял как цяла Европа ще се надигне с оръжие от страх, че Испания, Мексико, Перу, огромните индийски области, Империята, Унгария, Ломбардия ще се озоват в едни и същи ръце! Той замолил император Леополд да изпрати своя втори син Карл в Мадрид начело на десетхилядна войска, ала нито Франция, нито Англия, нито Холандия, нито Италия са били склонни да понесат това: всички желяели да има делба. Императорът не искал да праща сам своя син да се оправя с испанското правителство и нямало как да изпрати там десет хиляди души: решил просто да пораздвижи войски от Италия, за да си подсигури тази част от владенията на испанската монархия. Вследствие на сблъсъка на интереси при двамата велики крале се случило онова, което се случва всекидневно при частни лица заради дребни поводи: кавга, изпадане в ярост; германската гордост възмутила кастилската надменност. Графиня Фон Перлипц, която била най-влиятелна пред съпругата на смъртноболния крал, отблъсквала лицата в Мадрид, които трябвало да привлича, а виенското правителство още повече ги отвращавало с надменността си.

Младият ерцхерцог, станал впоследствие император Карл VI, винаги наричал испанците с едно оскърбително прозвище: тогава научил защо високопоставените хора трябва да си мерят приказките. Един епископ от Лерида, пратеник на Мадрид във Виена, недоволен от германците, дочул за тази работа, раздул я в посланията си и сам написал още по-оскърбителни неща за австрийските управници, сравнено с епитетите на ерцхерцога за испанците. Той казвал: „Министрите на Леополд разсъждават с умове като рогата на козите из моя край: нищожни, корави и гърчави.“ Съдържанието на писмото се разчуло. Епископът от Лерида бил отзован; при завръщането си в Мадрид той още повече увеличил омерзението на испанците спрямо германците.

Австрийските ръководители възмущавали мадридския двор, докато маркиз Д'Аркур, впоследствие херцог, тогава посланик на Франция, печелел всички сърца с блясъка си, с компетентността си и с огромното умение да се харесва. Отначало той бил посрещнат твърде зле от мадридския двор, но изтърпял лошите обноски, без да се оплаква: изминали три месеца, докато го допуснали на аудиенция при

краля^[9]; той използвал това време, за да печели симпатии. Тъкмо той най-напред преобърнал в положително отношение неприязънта, която испанската нация изпитвала спрямо френската още от времето на Фернандо Католически; сдържаността му подготвила времената, в които Франция и Испания достигнали отново до онази взаимовръзка, която ги обединявала преди въпросния Фернандо: „от корона към корона, от народ към народ, от човек към човек“. Той убедил испанския двор да обикне френския дом, а управниците — да не наблягат на отказите на Мария Тереза и Анна Австрийска, както и самия Карлос II да търси сближаващото между неговия род и рода на Бурбоните. Така се превърнал в първи фактор за голямата промяна в тамошното правителство и в умовете — ала този обрат настъпил по-после.

Императорът умолявал и заплашвал; кралят на Франция изтъквал своите права, но не се осмелявал да поиска цялото наследство за някой от своите внуци — само ласкаел болника. Маврите били обсадили Сеута: маркиз Д'Аркур мигновено предложил на Карлос кораби и войски, от което той несъмнено бил трогнат; неговата съпруга кралицата обаче се стреснала, изплашила се да не би мъжът ѝ да бъде прекадено признателен и нелюбезно отхвърлила помощта.

Мадридският съвет все още не бил взел никакво решение, а Карлос II вече го зовял гробът и все тъй нямал изградено ясно мнение. Император Леополд се засегнал и отзовал своя посланик, граф Фон Харах; скоро обаче пак го изпратил в Мадрид и надеждите на австрийския дом нараснали отново. Кралят на Испания писал на императора, че ще избере за свой наследник ерцхерцога. Кралят на Франция на свой ред отправил заплаха — събрал войски по границата с Испания, а самият посланик маркиз Д'Аркур бил отзован и назначен да я командва. В Мадрид останал само един пехотен офицер, бивш секретар в посолството, и той бил натоварен с важните въпроси, както обяснява маркиз Дьо Торси. Под последователните заплахи на претендентите за наследството му смъртноболният владетел виждал как кончината му ще доведе до война, как земите му ще бъдат разпокъсани и краят му приближавал без утеха, без яснота, сред несекващи вълнения.

При тази жестока криза кардинал Портокареро, архиепископ на Толедо, граф Де Монтерей и други испански грандове решили да спасят страната. Те се събрали, за да предотвратят разпада на монархията. Държавният интерес в мислите им бил пробуден от омразата към

германските управници и се оказал в услуга на Франция, без тя дори да има представа за това. Те убедили Карлос II да предпочете внук на Луи XIV вместо някакъв далечен принц, който нямало да разполага със сили, за да ги защити. Така не се отивало против тържествените откази на майката и на съпругата на Луи XIV от испанската корона, тъй като те били предизвикани от нежеланието най-възрастните им потомци да съберат при своето властване двете кралства, а така не се избирал най-възрастен потомък: същевременно се въздавала правда на правото по кръвна линия; това означавало испанската монархия да оцелее, без да бъде поделена. Кралят грижливо се допитал до богослови, които подкрепили мнението на съвета; макар да бил болен, писал собственооръчно до папа Инокентий XII да го осветли по въпроса. Папата, който възприемал отслабването на австрийския дом като възможна свобода за Италия, писал на краля, че „испанските закони и добруването на християнството изискват да се отдаде предпочитание на френския дом“. Писмото на папата било датирано от 16 юли 1700 г. Той се отнесъл към въпроса на съвестта на владетеля като към държавен въпрос, докато кралят на Испания бил превърнал животрептящия за държавата въпрос във въпрос на своята съвест.

Луи XIV бил уведомен за гореизложеното от кардинал Де Янсон, който тогава живеел в Рим: в това се изразявало цялото участие на версайския кабинет спрямо събитието. Половин година била изминала, откакто нямало френски посланик в Мадрид: това може би било грешка, ала може би тъкмо тази грешка довела испанската монархия до решението да бъде предадена на френския дом. Кралят на Испания съставил трето завещание, което дълго минавало за единствено, и предоставил всичките си владения на херцог Д'Анжу^[10]. За полагаването на подписа бил използван момент, в който съпругата му не била при него. Така приключила цялата интрига.

Европа сметнала, че това завещание на Карлос II е било продиктувано от Версай. Умиращият крал се бил съобразил единствено с интересите на кралството си, с желанията на своите поданици, та дори и с техните опасения; кралят на Франция бил придвижил войски към границата, за да си осигури част от наследството, а ето че изправеният пред смъртта монарх взимал решение да му остави всичко. Истина си е, че славата на Луи XIV и представата за могъществото му се оказали единствените сили, спомогнали за тази превратност.

След като дал подписа си за провала на своя род и за чест на френския, Карлос Австрийски страдал още месец и си отишъл най-сетне на трийсет и девет години (1 ноември 1700 г.); така приключил тягостният му престой на трона. За да осветлим човешката природа, не е ненужно да споменем, че няколко месеца преди своята смърт този владетел разпоредил да бъдат отворени гробниците на баща му, на майка му и на първата му съпруга Мари Луиз Д'Орлеан в Ескориала, тъй като имало опасения, че и те, и той са били отровени. Целунал останките от телата им — било поради примера на някогашните испански крале, било защото е искал да свикне с ужаса на смъртта, било защото тайно суеверие го е подтиквало да смята, че като отвори тези гробове, ще забави часа, когато ще трябва да го отнесат в неговия гроб.

Този монарх бил и телесно, и умствено слаб — слабостта му се била разпространила и върху владенията му. Такава е съдбата на монархиите — благополучието им зависи от характера на един-единствен човек. Карлос бил отгледан в такова пълно невежество, че когато французите били обсадили Моне, смятал, че населеното място принадлежи на английския крал. Той нямал и представа къде е Фландрия, нито пък какво във Фландрия е негово. Кралят оставил на херцог Д'Анжу, внук на Луи XIV, всичките си владения, без да е наясно какво му оставя.

Завещанието му било толкова тайно, та граф Фон Харах, посланик на императора, продължавал да си мисли, че ерцхерцогът е признат за наследник. Той дълго чакал да приключи заседанието на разширения състав на съвета, проведено незабавно след смъртта на краля. Херцог Де Абрантес се приближил до него с разтворени обятия; посланикът в този миг не се съмнявал, че ерцхерцогът е станал крал, а ето че херцог Де Абрантес го целунал с думите: *Vengo a despedirme de la casa de Austria* („Дошъл съм да се сбогувам с австрийския дом.“).

Така подир двеста години, прекарани във войни и преговори относно отделни граници с испанските владения, френският дом отведнъж получил с едно драсване на перо цялата монархия без договори, без интриги, без дори да е имало надежда за такова наследство. Сметнахме, че е наш дълг да изложим простата истина за един факт, досега замъглявана от множество министри и историци, подведени от своите предразсъдъци, а и от привидността, която нередко

заблуждава. Всички приказки в безброй томове относно пръснатите от маршал Д'Аркур пари, относно подкупването на испански министри, за да бъде подписано завещанието, представляват политически лъжи и популярни недомислици. Избирайки за свой наследник внука на един крал, тъй дълго оказвал се негов неприятел, владетелят на Испания непрестанно е мислел за последствията при представата за едно общоприето равновесие. Херцог Д'Анжу, внук на Луи XIV, бива призван да поеме Испания единствено защото не би могъл да владее Франция; и предното завещание, пренебрегнало непреките потомци с кръвта на Луи XIV, което посочвало ерцхерцог Карл, станал впоследствие император Карл VI, изрично упоменавало, че в никакъв случай Империята и Испания не бива да бъдат едновременно подвластни на един-единствен владетел.

Луи XIV можел и тепърва да се придържа към договора за делбата, който бил добър за Франция; можел и да се съгласи със завещанието, което давало предимство на неговия род. Със сигурност казусът бил разискван на извънредно заседание на съвета. Канцлерът Дьо Поншартрен и херцог Дьо Бовилие изразили мнението, че следва да се спази договорът; те имали предвид опасността от бъдеща нова война — Луи също я виждал, но по навик не се стряскал. Той приел завещанието. На излизане от съвета срещнал принцесите Дьо Конти и госпожа херцогинята. Попитал с усмивка: „Е, какво бихте решили?“ Не дочакал отговора, а добавил: „Каквото и да реша аз, зная, че ще понеса упреци.“^[11]

Колкото и ласкателства да се отправят към кралете, те винаги биват подлагани и на критика — дори кралят на Англия бил укоряван от своя парламент, а и министрите му били преследвани заради договора за делба. Англичаните, макар да са най-разсъдливи измежду народите, губят своята разсъдливост в яростта на предубежденията — те роптаели и срещу Уилям, задето бил участвал в договора, и срещу Луи XIV, който не го спазил.

Отначало Европа сякаш се вцепенила от изненада и безсилие, съзирайки испанската монархия подчинена на Франция, след като от триста години двете страни си съперничели. Луи XIV сякаш бил най-щастливият и най-могъщият монарх на земята: на шейсет и две години имал многобройно потомство, а един от внуците му щял да управлява под неговите заповеди Испания, Америка, половин Италия и

Нидерландия. Първоначално императорът се осмелил само да изрази неодобрение.

Петдесет и две годишният крал Уилям, който вече бил болнав и изнемощял, сякаш не бил опасен враг: за да поведе война, трябвало да получи съгласието на своя парламент, а Луи XIV бил изпратил в Англия пари и се надявал с тях да предразположи доста парламентарни представители. Уилям и Холандия не били достатъчно силни, за да се възпротивят, и писали на Филип (Фелипе) V^[12], все едно вече бил законен крал на Испания (февруари 1701 г.). Луи XIV разчитал на избирателя на Бавария, баща на младия, покоен вече княз, посочен преди за крал. Въпросният избирател, който бил губернатор на Нидерландия от името на последния крал Карлос II, внезапно подсигурил на Фелипе V влиянието над Фландрия, а през своето княжество — и път към Виена за френските войски, ако императорът си позволи да обяви война. Избирателят на Кьолн, брат на избирателя на Бавария, бил не по-малко силно обвързан от брат си с Франция; двамата владетели явно имали право, тъй като Бурбоните изглеждали несравнимо по-силни. Херцогът на Савоя, който вече бил тъст на принца на Бургундия, щял да стане тъст и на краля на Испания: нему се падало да ръководи френските войски в Италия. Няколко опасения, че бащата на херцогинята на Бургундия и на кралицата на Испания ще вземе да обявява война на двамата си зетъве.

Херцогът на Мантуа, чийто първи министър се бил продал на Франция, също се продал и приел в Мантуа френски гарнизон. От Милано признали безусловно внука на Луи XIV. Дори Португалия, вечният враг на Испания, първоначално застанала на нейна страна. Изобщо от Гибралтар до Антверпен, от Дунав до Неапол сякаш всичко принадлежало на Бурбоните. Кралят бил толкова горд от това благополучие, че заявил на херцог Дьо Ларошфуко във връзка с направените от императора предложения дословно следното: „Те ще ви се сторят дори по-нагли, отколкото са ви ги описвали.“^[13]

Септември 1701 г. Крал Уилям, до гроб враг на величието на Луи XIV, обещал на императора, да вдигне заради него на оръжие Англия и Холандия; въвлякъл в своите интереси и Дания; най-накрая подписал в Хага споразумението за съюз против френския дом. Кралят не се удивил кой знае колко; той разчитал на разделението, което пръснатите от него пари трябвало да предизвикат в английския парламент, както и

на обединените сили на Франция и на Испания, и явно не се опасявал от враговете си.

Тогава Джеймс умрял в Сен Жермен (16 септември 1701 г.). От благоразположение и поради политически съображения Луи можел да не бърза да признава Уелския принц за крал на Англия, Шотландия и Ирландия, след като бил признал Уилям с Рисвикския договор. Чисто великодушие го подтиквало веднага да утеши сина на крал Джеймс с чест и титла, каквито клетият му баща бил имал до смъртта си и които въпросният Рисвикски договор не му бил отнел. Всички в съвета били против: особено херцог Дьо Бовилие красноречиво и силно изтъкнал какви военни бедствия могат да настъпят заради това опасно великодушие. Той отговарял за възпитанието на херцога на Бургундия и във всичко бил на мнението на наставника на принца, известния архиепископ на Камбре^[14], тъй прочут с човечността, която проповядвал спрямо принципите на управлението и с предпочитанието, което отдавал на интересите на народа за сметка на величието на кралете. Маркиз Дьо Торси добавил политически наставления към онова, което херцог Дьо Бовилие бил заявил като гражданин: той отбелязал, че не бива английската нация да бъде дразнена с прибързана постъпка. Луи възприел единодушното мнение на своя съвет и било взето решение синът на Джеймс II да не бъде признаван за крал.

Същия ден вдовицата на Джеймс Мария ди Модена се явила в покоите на госпожа Дьо Ментьонон, за да разговаря с Луи XIV. През сълзи тя го убеждавала да не оскърбява нейния син, нея и паметта на един закрилян от него крал, като отказва една титла — единствена останка от отлетялото величие: на нейния син винаги били отдавани почести като на Уелски принц, следователно подир смъртта на баща му трябвало да се отнасят с него като с крал; крал Уилям нямало да се ядоса, стига да го оставят да упражнява своето узурпаторство. Тя подсилила своите разсъждения, позовавайки се на славата на Луи XIV: независимо дали щял да признае сина на Джеймс II, англичаните пак щели да бъдат против Франция и щяло да му остане само мъчителното чувство, че е пожелвал великодушието си заради напразни съображения. Мнението и сълзите предизвикали подкрепата на госпожа Дьо Ментьонон. Кралят се поддал на първоначалното си убеждение — да подкрепя според силите си низвергнатите владетели: така Джеймс III

бил признат в деня, когато съветът взел решение, че няма да бъде признат.

Маркиз Дьо Торси често е споменавал този забележителен анекдот. Не го излага в ръкописните си спомени, тъй като — според собствените му думи — смятал, че не е много почетно за неговия господар как две жени са го накарали да промени положение, прието от собствения му съвет. Някои англичани^[15] са ми казвали, че може би без тази постъпка парламентът е нямало да избира между Бурбоните и австрийците, ала признаването за техен крал на един принц в изгнание е било възприето като оскърбление към нацията и като опит за деспотизъм спрямо цяла Европа. Напътствията, които лондонското кметство дава на своите представители, са резки:

„Кралят на Франция си назначил вицекрал, давайки титла като на наш владетел на някакъв самозван уелски принц: твърде жалко би било нашето положение, ако бихме били управлявани по волята на владетел, използвал желязо, огън и галери, за да унищожи протестантите в своите владения; дали той ще е по-човечен спрямо нас, отколкото спрямо собствените си поданици?“

Уилям се изказва също силно пред парламента. Новият крал Джеймс бива обявен за държавен предател: срещу него е формулирана призовка като за *attainder* — сиреч той е осъден на смърт като своя дядо; въз основа на тази призовка за главата му впоследствие е обявена награда. Такава е била съдбата на този несретен род, който още имало да търпи нещастия. Трябва да се признае, че така против великодушието на краля на Франция е подхотено варварски.

Твърде правдоподобно е, че Англия във всички случаи е щяла да се опълчи срещу Луи XIV — дори той да бе отказал на сина на Джеймс II пустословната кралска титла. Попадането на испанската монархия под волята на неговия внук почти сигурно би настроило против него морските сили. Неколцината подкупени членове на парламента е нямало да успеят да спрат народната буря. Остава си неясно дали госпожа Дьо Ментьонон не е била по-права от целия съвет и дали Луи XIV не е действал основателно в съответствие с извисеността и чувствителността на своята душа.

Начало на войната дал император Леополд още през пролетта на 1701 г. в Италия. Италия винаги е била ценена най-високо от императорите. Там е най-лесно да се действа с оръжие откъм Тирол и

през Венеция; макар и привидно неутрална, Венеция била по-скоро на страната на австрийския дом, а не на Франция. Впрочем тя била задължена от договори да пропуска германски войски и нямало причини да не спазва тези договори.

За да нападне Луи XIV откъм Германия, императорът чакал германските владения да се раздвижат в негова полза. Той разполагал със свои хора и с привърженици в самата Испания, но нямало как те да се задействат, ако някой от синовете на Леополд не отидел там да ги оглави — а синът на императора можел да отиде там единствено с помощта на флотите на Англия и на Холандия. Крал Уилям настоявал да се побърза. Умът му бил насочен към действия повече от всякога, макар тялото да било безсилно и почти безжизнено — бил неуморен не толкова, за да служи на австрийския дом, колкото, за да принизи Луи XIV.

В началото на 1702 г. той трябвало да застане начело на войските си, ала смъртта го застигнала, без да може да изпълни своя замисъл. Паднал от кон и това допълнително накърнило немошните му органи — починал от лека треска. Умрял, без да отговори нищо на английските свещеници, които стоели до ложето му и прославяли своята религия, и единственото му безпокойство било заради събитията в Европа.

Подир него останала славата на голям политик, макар да не бил особено популярен, и на опасен пълководец, макар да бил изгубил много битки. Той винаги спазвал умереност в поведението си, възбуждал се само при сражение и управлявал спокойно Англия единствено защото не пожелал абсолютна власт. Знае се — наричали го щатхалтер на англичаните и крал на холандците. Знаел всички европейски езици, без да говори приятно нито един от тях, като разумът му бил насочен към разсъждения, а не към въображение. По характер във всичко бил противоположност на Луи XIV^[16]: мрачен, затворен, строг, сдържан и мълчалив — докато Луи е бил приветлив. Мразел жените, докато Луи ги обичал. Луи водел войните като крал, а Уилям — като войник. Бил се сражавал с великия Конде и с Люксембург, като при Сенеф победата не била нито на негова страна, нито на страната на Конде, успял да пообърне пораженията при Стеенкерк и Нервенд; бил не по-малко горд от Луи XIV, ала гордостта му била някак тъжна и меланхолична, повече отблъскваща, отколкото внушителна. Изящните изкуства процъфтели във Франция благодарение на нейния крал, а в

Англия били пренебрегнати, там политиката била твърда и напрегната, съобразно с гения на владетеля.

Онези, които смятат достойнството да защитаваш отечеството си и предимството да придобиеш кралство без ни най-малко естествено право, да се задържиш в него, без да бъдеш обичан, да управляваш Холандия като суверен, без да я поробваш, да си бил олицетворение на устрема и водач на половин Европа, да си се проявил като пълководец и да имаш качествата на войник, да не си преследвал никого заради неговата религия, да си презирал всички човешки суеверия, да си бил с прости чък, скромен нрав — те със сигурност биха нарекли „Велики“ Уилям, а не Луи. Онези, които биват възхитени от удоволствията и сиянието на един блестящ двор, от великолепието, от закрилата на изкуствата, от старанието за общественото добруване, от пристрастеността към славата, от управленската дарба, които остават поразени от високомерието, позволило на министри и пълководци да добавят провинции към Франция само по изречената заповед на своя крал, които се удивляват как една-едничка страна се е опълчвала срещу толкова велики сили, които уважават повече един крал на Франция, съумял да предаде Испания на своя внук, вместо зетя, свалил от престола своя тъст, и най-сетне, които се възхищават повече на закрилника, а не на гонителя на крал Джеймс — те ще предпочетат Луи XIV.

---

[1] Джаноне, твърде известен със своята „История на Неапол“ твърди, че тези камари се намирили в Турне. Той често се заблуждава относно дела, несвързани с неговата страна. Казва например че в Неймехен Луи XIV бил сключил мир с Швеция. Тъкмо напротив — Швеция е била негов съюзник. — Б.а. ↑

[2] Франц I, съпругът на Мария Терезия. — Б.фр.изд. ↑

[3] Остров Закинтос. — Б.пр. ↑

[4] Карловци (днес във Войводина). — Б.пр. ↑

[5] Бил е на осемнайсет; Волтер сам го пише в своята „История на Карл XII“. — Б.фр.изд. ↑

[6] Вж. „Мемоари на Торси“, том I, стр.52. — Б.а. ↑

[7] Авторът на „Векът на Луи XIV“ бе вече описал тези подробности, които бяха нови и интересни, дълго преди да излязат наяве мемоарите на маркиз Дьо Торси; въпросните спомени най-сетне

напълно потвърдиха всички факти, изложени в настоящия труд. — Б.а.

↑

[8] Йозеф Фердинанд Леополд, роден на 27 октомври 1692 г. Ужасните слухове, разпространявани относно смъртта на княза избирател на Бавария, днес се преповтарят единствено от жалки, безсъвестни и безсрамни писачи, които не познават света, работят единствено за да преуспеят поръчителите им, било то издатели или лица, занимаващи се с политика. В т.нар. „Мемоари на госпожа Дьо Ментьонон“ том V, стр.6, четем следното: „Виенският двор, неизменно воден от макиавелистични разсъждения, е заподозрян, че посредством отровителите си поправя грешките на своето управление.“ Покрай това изречение излиза, че виенският двор винаги е разполагал с официални отровители, както например с привратници и носачи. Дълг е за всеки да отбелязва подобни непочтени твърдения и да се бори против такива клеветнически мнения. — Б.а. ↑

[9] Според Рьобуле посланикът веднага бил великолепно посрещнат. Той го хвали за одеждите му, за прекрасната позлатена каляска, а Негово Величество го бил приел ласкаво. В своите съобщения обаче маркизът признава, че изобщо не са били учтиви към него, че видял краля само за миг в извънредно тъмно помещение, осветено само от две свещи, за, да не би да забележи колко близко до смъртта е владетелят. Също и мемоарите на Торси доказват, че няма нищо вярно в казаното от Рьобуле, Лимиерс и останалите историци относно тези изключителни събития. — Б.а. ↑

[10] Според някои спомени излиза, че кардинал Портокареро заставил умиращия крал да подпише това завещание; те цитират дълга реч, с която бил предразположил монарха; виждаме обаче, че всичко е било подготвено и уредено още от месец юли. Пък и кой би могъл да знае какво е казал кардинал Портокареро на краля, докато са били насаме? — Б.а. ↑

[11] Във Франция се гледа с презрение на тъй наречените „Мемоари на госпожа Дьо Ментьонон“, но е редно да изтъкнем пред чужденците, че всичко, написано там относно завещанието, е лъжа. Според автора, когато испанският посланик съобщава на Луи XIV последната воля на Карлос II, кралят отговорил: Ще видя. Със сигурност кралят не е давал подобен странен отговор — маркиз Дьо

Торси заявява, че посланикът на Испания получил аудиенция при Луи XIV чак след заседанието на съвета, приел завещанието.

Тогавашният ни представител в Испания се наричал Блекур, а не Белкур. Изречените от краля слова пред посланик Кастел дос Риос, цитирани в „Мемоари на Ментънон“, съществуват единствено във въпросния роман. — Б.а. ↑

[12] Оттук нататък внукът на Луи XIV ще бъде наричан Фелипе V, както си остава в историята на Испания. — Б.пр. ↑

[13] Така поне се казва в ръкописните мемоари на маркиз Дьо Данжо. Те са недостоверни понякога. — Б.а. ↑

[14] Става дума за Фенелон. — Б.пр. ↑

[15] Между тях е милорд Болингброук, чиито мемоари впоследствие потвърждават изнесеното от автора на „Века“ (вж. неговите „Писма“, том II, стр.56)... Така смята и господин Дьо Торси в своите „Мемоари“. На страница 161, том I, първо издание, той казва: „Решението на краля да признае Уелския принц като крал на Англия промени желанията на голяма част от нацията, която несъмнено се стремеше да съхрани мира.“ В своите „Писма“ лорд Болингброук отбелязва, че Луи XIV признава претендента поради неуместна женска намеса. Покрай тези свидетелства виждаме колко точно авторът на „Векът на Луи XIV“ се е стремил към истината и колко откровено я е изразил. — Б.а. ↑

[16] На Уилям се приписват думите: „Кралят на Франция не би трябвало да ме мрази; аз му подражавам в много неща, боя се от него заради много неща и му се възхищавам за всичко.“ В това отношение се цитират „Мемоарите на Данжо“. Не помня да съм прочел подобни слова там: те не отговарят нито на характера, нито на стила на крал Уилям. Не са изложени в нито едни спомени относно този владетел и не е възможно той да е твърдял, че подражава на Луи XIV, след като и нравът, и вкусовете, и поведението му са били във всичко напълно противоположни спрямо този монарх. — Б.а. ↑

ГЛАВА XVIII. НЕЗАБРАВИМА ВОЙНА ЗА НАСЛЕДСТВОТО НА ИСПАНСКАТА МОНАРХИЯ. ДЕЙСТВИЯ НА МИНИСТРИТЕ И ПЪЛКОВОДЦИТЕ ДО 1703 Г.

Подир Уилям III на трона се възкачва принцеса Ан, дъщеря на крал Джеймс и на дъщерята на Хайд^[1], адвокат, станал канцлер, един от великите мъже на Англия. Тя била омъжена за датския принц, който си останал само неин пръв по значение поданик. Още щом се оказала кралица, тя възприела всички решения на Уилям, макар да била официално скарана с него. Тези решения били волята на нацията. Другаде кралете налагат своите виждания на слепи народи; в Лондон един крал е длъжен да следва вижданията на своя народ.

Целта на Англия и на Холандия да настанят, ако е възможно, на испанския престол ерцхерцог Карл, син на императора, или поне да окажат съпротива на Бурбоните, може би си заслужава внимание от страна на бъдните векове. Що се отнася до Холандия, тя можела да поддържа сто и две хиляди души войска — било то в гарнизони или за участие в кампании. Обширната испанска монархия почти в никакъв случай не можела да събере толкова при тогавашните обстоятелства. Една провинция, населена от търговци, поробена почти напълно за два месеца преди трийсет години, била по-боеспособна от господарите на Испания, Неапол, Фландрия, Перу и Мексико. Англия обещавала да прати четирийсет хиляди души, без да се брой флотата. При всички съюзи става тъй, че в крайна сметка участието е по-непълноценно от обещаното: обратно, през втората година Англия осигурила петдесет хиляди човека вместо четирийсет хиляди, а към края на войната успявала да поддържа както свои, така и съюзнически войски по

границите на Франция, в Испания, в Италия, в Ирландия, в Америка, както и във флотата, в размер на близо двеста хиляди души сухопътни и морски сили; това е почти невероятен разход, като се има предвид, че самата Англия е колкото една трета от Франция, а не е имала и половината от нейните пари в обращение; този разход обаче ще е правдоподобен за онези, които знаят какво са търговията и кредитът. Англичаните винаги са били движещата сила на този съюз: холандците неусетно намалили своя принос — в края на краищата републиката на генералните щати си е просто знаменито търговско предприятие, докато Англия е плодородна страна, пълна с умели и войнствени хора.

Императорът трябвало да изкара деветдесет хиляди човека, без да се броят имперските помощи, както и съюзниците, които се надявал да откъсне от рода на Бурбоните; и все пак внукът на Луи XIV вече мирно управлявал от Мадрид, а в началото на този век Луи бил на върха на своята мощ и слава. Ала онези, които били по-наясно с властническите среди в Европа, и особено във Франция, вече се опасявали, да не би да настъпят обрати. Отслабена при управлението на последните крале с кръвта на Карл V, Испания била още по-немоощна при първите дни на управлението на един Бурбон. Австрийският дом разполагал с привърженици в доста провинции на тази монархия; Каталуния сякаш била склонна да се опълчи срещу новото иго и да се предаде на ерцхерцог Карл. Изглеждало невъзможно Португалия да не се присъедини рано или късно към австрийския дом: явният ѝ интерес бил да поддържа при испанците, нейни непреклонни врагове, една гражданска война, от която Лисабон можел единствено да спечели. Херцогът на Савоя, едва-що станал тъст на новия крал на Испания, свързан с Бурбоните кръвно и посредством договори, като че ли бил вече недоволен от своите зетъве: петдесет хиляди екюта месечно, впоследствие нараснали до двеста хиляди франка, май не му се стрували достатъчно предимство, за да остане на тяхна страна; той вече поглеждал най-малко към мантуанската област Монферато и към част от миланската област. Високомерието, с което се обръщали към него френските пълководци, както и ръководните версайски кръгове, го изпълвали с основателни опасения, че ще се окаже съвсем незначителен за двамата си зетъве, които били отвсякъде съседи на неговите владения. Вече се бил отказал внезапно от Империята заради

Франция; възможно било при такова неуважително отношение откъм Франция да се отдели от нея при пръв удобен случай.

Колкото до двора на Луи XIV и до неговото кралство, изтънчените умове съзирали вече в тях промяна, каквато по-неизтънчените отбелязват едва с настъпването на упадъка. Кралят бил навършил шейсет години, бил по-необщителен и нямал същия усет към хората; той наблюдавал нещата твърде отдалеч, очите му не били тъй зорки, а и били навикнали на продължителното благополучие. При всичките си достойни качества госпожа Дьо Ментьонон нямала нито сили, нито смелост, нито необходимата душевна нагласа, за да поддържа величието на една държава. Тя съдействала министерството на финансите през 1699 г. и военното министерство през 1701 г. да се озоват под опеката на нейния довереник Шамияр, който бил почтен, но не особено годен за министър, и бил допаднал на краля със скромността си, докато се занимавал с просветното учреждение в Сен Сир. При цялата си външна скромност за съжаление той сметнал, че ще съумее да се справи с двойния товар, който Колбер и Лувоа едвам били успели да издържат. Разчитайки на собствения си опит, кралят вярвал, че ще може да ръководи успешно своите министри. Подир смъртта на Лувоа той бил казал на крал Джеймс: „Изгубих един добър министър, но и вашите, и моите дела няма да пострадат.“ Когато избрал Барбезийо да наследи Лувоа във военното министерство, му заявил: „Обучих вашия баща, ще обуча и вас.“ Почти същото рекъл и на Шамияр. Един крал, работил тъй дълго и тъй успешно, сякаш имал право да говори така, ала увереността в собствената му съобразителност го подвеждала.

Колкото до пълководците, които надзиравал, често ги смущавал с точни заповеди като някакви посланици, които не бивало да се отклоняват от нарежданията. Ръководел действията по кампанията с Шамияр от кабинета на госпожа Дьо Ментьонон. Ако някой пълководец искал да предприеме значителна стъпка, често трябвало да иска разрешение за това посредством куриер, който при завръщането си заварвал положението изтървано, а пълководеца — нередко победен^[2].

Докато Шамияр бил министър, непрестанно се раздавали военни постове и награди. Разрешено било на твърде много младежи да купуват полкове, след като били почти деца — при неприятелите

начело на полк се заставало подир двайсетгодишна служба. Тази разлика силно се почувствала неведнъж, когато опитен полковник можел да спести неприятностите. Кръстовете „Свети Луи“ — награда, измислена от краля през 1693 г., — които били мечта за офицерите, започнали да се продават веднага щом Шамияр станал министър. Можело да се купят във военните канцеларии срещу петдесет екюта. Военната дисциплина, основополагаща за службата и спазвана желязно при Лувоа, била пагубно отслабена: ротите оставали непопълнени, та дори местата на полковите офицери. Безредието се получавало поради леснината за договаряне с проверяващите и поради разсеяността на министъра. Оттук произтичали несъобразности, които при равнопоставени обстоятелства неизбежно водели до загуба на битки. За да бъде разтеглен фронтът, колкото при неприятеля, трябвало слаби батальони да се противопоставят на многочислени батальони. Складираните резерви вече не достигали, не били и налице в нужните срокове; качеството на оръжията спаднало. Затова онези, които имали представа с какви пълководци ще се сблъсква Франция, били изпълнени с опасения за нея дори при първите победи, уж заложили пред Франция най-големи успехи^[3].

Първият пълководец, поставил под въпрос преимуществото на Франция, бил французин; редно е да представяме като такъв принц Ойген (Йожен), макар да е внук на херцога на Савоя Карло Емануеле. Баща му, граф на Соасон, живее във Франция като армейски офицер наместник, губернатор е на Шампан и се жени за Олимпия Манчини, една от племенничките на кардинал Мазарини. От този брак, впрочем нещастен, в Париж се ражда благородникът, оказал се впоследствие тъй опасен за Луи XIV, когото бегло е познавал през младостта си. Първоначално във Франция той е кавалер Дьо Каринян. После носи бялата якичка като абат на Савоя. Твърди се, че поискал полк от краля и бил унижително смъмрен покрай отказа. Понеже не можел да преуспее при Луи XIV, отишъл да служи при императора против турците още през 1683 г. Двамата принцове Дьо Конти се присъединили към него през 1685 г. Кралят наредил на принцовете Дьо Конти и на всички, устремили се натам заедно с тях, да се завърнат; абатът на Савоя единствен не се подчинил^[4]. Вече бил заявил, че се отрича от Франция. Когато научил това, кралят казал на придворните си: „Не ви ли се струва, че за мен е голяма загуба?“

Придворните го уверили, че абатът на Савоя е с помътен разсъдък и не го бива за нищо. Съдели за това по някои негови младежки простъпки, по които не бива да съдим за хората. Презреният от френския двор принц бил роден с качества, които водят до героизъм във войната и до издигане при мир: имал точен и възвишен разум, съчетан с необходимата смелост както в армията, така и в кабинетната работа. Подобно на всеки пълководец е правил грешки; те обаче не прозират покрай многобройните му подвизи. Той разтърсва величието на Луи XIV и отоманската мощ; той е сред водачите на Империята; както при победите, така и като министър проявява пренебрежение към разкоша и богатствата. Дори има вкус към литературата и според възможностите си я покровителства във виенския двор.

Тогава е на трийсет и седем години, има опит от успехите против турците и от неуспехите на имперските сили през последните войни, когато е служил срещу Франция.

Преминава в Италия през Трентино покрай призивите от Венеция заедно с трийсет хиляди души, при пълна свобода как да ги използва. Отначало кралят на Франция забранява на маршал Дьо Катина да пресича пътя на принц Ойген, било то за да не извършва пръв враждебни действия, което е лоша политика, след като тъй или иначе е тръгнал с оръжие, било то за да щади венецианците, далеч не толкова опасни, колкото германската армия.

Тази грешка на двора довежда до други грешки на Катина. Човек рядко успява, когато следва план, който не е негов. Впрочем знаем колко трудно е в тази набраздена от реки и потоци земя да се попречи на ловък враг да се придвижи. Принц Ойген съчетавал значими намерения с бързина и живост при изпълнението. Естеството на терена по бреговете на Адидже довело до сгъстяване на вражеската армия и до прекомерно разгръщане на френската. Катина искал да удари неприятеля, ала няколко офицери наместници се възпротивили, захванали да заговорничат против него: той проявил слабост, не му се подчинили — умереността на неговия нрав го накарала да сбърка до такава степен. Ойген пробил най-напред позициите при Карпи край Канал Бианко, където отговарял Сен Фремон, който не изпълнил както трябва заповедите на главнокомандващия и бил победен. Подир този успех германската армия овладяла местността между Адидже и Ада; тя навлязла в Бресан, а Катина отстъпил оттатък река Оглио. Немалко

добри офицери одобрили това оттегляне, което им се сторило мъдро; тук трябва да се добави, че заради недоставените въпреки обещанието на министъра боеприпаси то било наложително. Придворните, особено онези, които се надявали да заемат мястото на Катина, очернили поведението му като недостойно за французин: маршал Дьо Вилроа уверил, че ще защити честта на нацията. Самочувствието, с което говорел, и хубавото отношение на краля към него подсигурили на този пълководец командния пост в Италия; въпреки победите си при Стафарда и Марсалия маршал Дьо Катина станал негов подчинен.

Маршалът херцог Дьо Вилроа, син на възпитателя на краля и израснал заедно с него, винаги се бил радвал на кралското благоразположение; бил взимал участие във всичките му кампании и във всички удоволствия: бил мъж с приятно и внушително лице, твърде храбър, твърде почтен, добър приятел, откровен в обществото, чудесен във всяко едно отношение^[5]. Неприятелите му обаче твърдели, че като пълководец се отдава най-вече на честта и удоволствието да заповядва, а не на замислите на голям главнокомандващ. Упреквали го, че си остава твърд на своето мнение и не приема съвети от никого.

Той се прехвърлил в Италия да дава нареждания на маршал Дьо Катина и да дразни херцога на Савоя. Действително бил склонен да внушава убеждението си, че един фаворит на Луи XIV, при това начело на мощна армия, стои по-високо от един владетел: наричал го „господин Савойски“, отнасял се с него като с генерал на френска заплата, а не като към управник и господар на границите, които природата е издигнала помежду Франция и Италия. Приятелството на този владетел било необходимо, ала не достатъчно ценено. Според двора го задържал единствено страхът и за верността му се разчитало на френска армия, в която били включени — под непрестанно наблюдение — шест-седем хиляди бойци от Пиемонте. Маршал Дьо Вилроа се отнасял към него като към равен във всекидневието и като негов началник при издаването на нареждания. Херцогът на Савоя носел пустословната титла генералисимус — маршал Дьо Вилроа си бил такъв. Той заповядал да нападнат принц Ойген откъм позицията му при Киари край река Оглио (11 септември 1701 г.). Висшите офицери били преценили, че е против всички военни правила да се щурмува тази позиция поради твърде сериозни причини: тя не била значима, а била непристъпно укрепена; нищо не се печелело, ако бъде

превзета, а ако бъдела изтървана, се губело предимството на успеха в кампанията. Вилроа казал на херцога на Савоя, че трябва да настъпи, и пратил адютант да предаде на маршал Дьо Катина неговата заповед за атака. Катина накарал да му повторят заповедта три пъти; после се обърнал към своите офицери и казал: „Ами хайде, господа, трябва да се подчиним.“ Поели към укрепените позиции. Херцогът на Савоя водел своите бойци и се сражавал като човек, доволен от Франция; Катина се стремял към собствената си гибел в боя и бил ранен; ала, макар да бил ранен, като видял, че кралската войска е отблъсната, а маршал Дьо Вилроа не издава заповед, се разпоредил за отстъпление; после напуснал армията и се явил във Версай да докладва за поведението си на краля, без да се оплаче от никого.

2 февруари 1702 г. Принц Ойген имал постоянно надмощие над маршал Дьо Вилроа. Най-сетне тъкмо посред зимата, когато маршалът спял спокойно в доста добре защитения град Кремона, разполагащ с грамаден гарнизон, бил събуден от изстрели на мускети. Станал бързо, метнал се на коня; озовал се срещу неприятелски ескадрон. Маршалът веднага бил пленен, изведен от града, без да си има понятие какво става в него и без да има представа защо събитията са се развили тъй странно. Принц Ойген бил вече в Кремона: един свещеник на име Бацоли, който служел в църквата „Санта Мария Нуова“, бил превел германските войници през един отточен канал; четиристотин бойци проникнали оттам в къщата на свещеника и мигновено изклали охранителите на двете порти: след като двете порти били разтворени, принц Ойген влязъл с четири хиляди души. Всичко това станало, без губернаторът испанец да се усети и преди маршал Дьо Вилроа да се събуди. Начинанието било подготвено тайно, сред пълен ред, протекло бързо и всички подробности били предвидени. Губернаторът испанец излязъл на улицата заедно с известен брой войници; бил убит с пушечен изстрел; всички висши офицери били умъртвени или пленени, с изключение на офицера заместник Ревел и на маркиз Дьо Прален. Случайността объркала плановете на принц Ойген.

Същия ден кавалер Д'Антраг трябвало да прави преглед в града на полка от Весо, който ръководел — в четири сутринта войниците вече се събирали в единия край на града точно когато принц Ойген се задавал откъм другия. Д'Антраг се спуснал по улиците с бойците: оказал съпротива, пресрещайки германците, и дал възможност на

останалата част от гарнизона да се съвземе. Офицери и войници изпълнили улиците и площадите — нестройно, зле въоръжени, почти голи, без заповеди, без ред. Биели се объркани, оттегляли се, за да се укрепят в уличките и по площадите: два ирландски полка от гарнизона успели да спрат имперските сили. Едва ли някога град е бил атакуван тъй мъдро изневиделица и отбраняван тъй смело. Гарнизонът се състоял от близо пет хиляди души; принц Ойген бил успял да вкара не повече от четири хиляди. Голям корпус от неговата армия трябвало да пристигне по моста над По; всички мерки били взети, ала друга случайност се намесила против тях. Зле охраняван от стотина френски войници, въпросният мост над По трябвало да бъде завзет от германски кирасири, получили заповед да го овладеят в мига, когато принц Ойген проникнал в града. За целта те трябвало след влизането си през южната врата в съседство с отточния канал незабавно да излязат от Кремона откъм север, през портата към По, и да преминат на бегом до моста. Поели натам; водачът им бил прострелян с пушка от един прозорец: кирасирите объркали улиците, пътят им се удължил. При настъпилото затишие ирландците се втурнали към северната порта, повели схватка и отблъснали кирасирите; маркиз Дьо Прален се възползвал от това и разрушил моста — очакваната от неприятеля помощ нямало как да дойде и градът бил спасен.

След като се сражавал цял ден, принц Ойген, без да изпуска портата, през която бил проникнал, най-сетне се оттеглил, отвеждайки маршал Дьо Вилроа и доста висши офицери, попаднали в плен, но не завладял Кремона, почти спечелена от неговата дееспособност, от разсъдливостта му, съчетани с небрежността на губернатора — и отнета му от случайността и от борбеността на французите и на ирландците.

Исключително нещастен поради възникналите обстоятелства, маршал Дьо Вилроа бил осъден във Версай от придворните с цялата строгост и горчивина, които произтичали от благоволениято към него и от характера му, чиято възвишеност вече се възприемала като суетност. Кралят се опечалил заради него и не го осъдил, бил раздразнен, че порицават неговия избор и възкликнал неволно: „Всички го топят, понеже ми е любимец.“^[6] Никога не бил използвал това определение за когото и да било, освен този път, през целия си живот. Херцог Дьо Вандом бил веднага определен за главнокомандващ в Италия.

Херцог Дьо Вандом, внук на Анри IV, бил неустрашим като него, мил, доброжелателен, нямал отношение към разкоша, не се ръководел нито от омраза, нито от завист, нито от отмъстителност. Бил горд единствено спрямо владетелите; спрямо всички останали се държал като с равни. Той бил единствен по рода си пълководец, при когото зовът на дълга и инстинктивната ярост, животинска и механична, подчиняваща се на гласа на офицера, не били в основата на боеспособността на войниците: те се сражавали за херцог Дьо Вандом; били готови да жертват живота си, за да не се озове в безпътица, както му се случвало поради склонността да прибързва. Смятало се, че не обмисля своите намерения тъй дълбоко, както принц Ойген, нито пък се грижи като него за жизнеността на армията. Той пренебрегвал прекалено подробностите; покрай него военната дисциплина отслабнала; трапезата и сънят му отнемали твърде много време — такъв бил и брат му. Тази мекушавост нееднократно го застрашавала да бъде отвлечен; ала за сметка на това, когато трябвало да се действа, той бил съобразителен и проникателен толкова повече, колкото по-голяма била опасността; а се стремял към действия — твърдяло се, че не е толкова добър в отбраната, но е също тъй годен при нападение, както и принц Ойген.

Безредието и небрежността, които внасял във войската, се проявявали удивително силно в собственото му домакинство, та и в самата му личност: толкова ненавиждал разкоша, че бил отвратително, невероятно нечистоплътен; същевременно безкористността му, една благородна добродетел, при него се превръщала в недъг, който поради необичайността си му носел повече загуби, отколкото би могъл да претърпи, осъществявайки благотворителност. Често му липсвали насъщни неща. Брат му, старши приорът, който също командвал като нисшестоящ покрай него в Италия, бил подвластен също на всички тези слабости, като при него те били още по-големи, и ги изкупвал със сходни положителни качества. Било удивително как двамата пълководци често ставали от леглата си едва в четири следобед, как двама благородници, внуци на Анри IV, били тъй небрежни към външността си, щото при подобен вид и най-изпадналите биха се засрамили.

Още по-удивителна била смесицата от дееспособност и нехайство на Вандом, повел военните действия против Ойген при

поврати, изненади, преходи, преминавания през реки, с дребни, често напълно ненужни, ала смъртоносни битки и с кървави сражения, подир, които и двете страни си приписвали победи: така станало при Лусара (15 август 1702 г.), тогава *Te Deum* била пята и във Виена, и в Париж. Вандом побеждавал винаги, когато не се сблъсквал лично с принц Ойген: случело ли се обаче той да е насреща, Франция нямала късмет.

Покрай всички тия схватки (януари 1703 г.) и покрай обсадите на замъци и на градчета във Версай била получена тайна вест, че херцогът на Савоя, внук на сестра на Луи XIII, тъст на херцога на Бургундия и на Фелипе V, се кани да обърне гръб на Бурбоните и да се спазари с императора да подкрепя него. Всички били изненадани, че се обръща едновременно против двамата си зетъове, а дори, както се смятало, и против преките си интереси. Императорът обаче му обещавал всичко, което зетъвете му били отказали: мантуанската област Монферато, Александрия, Валенсия, местностите между По и Танаро, както и повече пари, отколкото му плащала Франция. Парите трябвало да дойдат от Англия; на императора те едвам му стигали, колкото да удържа армията си. Като най-богата сред съюзниците Англия допринасяла за общата кауза повече от всички тях. Херцогът на Савоя слабо се вълнувал от законите на нациите и от природните закони, ала това бил въпрос на съвест, а тя рядко се намесва в поведението на владетелите. Самото събитие показало, че поне що се отнася до договарянето, той се съобразявал със законите на политиката; сбъркал само в едно отношение, ала твърде много — оставил войските си сред французите, докато преговарял с императора. Херцог Дьо Вандом наредил да им бъдат отнети оръжията (19 август 1703 г.). В крайна сметка те били само пет хиляди души, ала били от голямо значение за херцога на Савоя.

Едва-що Бурбоните били изгубили този съюзник — и станало известно, че и Португалия се е надигнала против тях. Педру, кралят на Португалия, признал ерцхерцог Карл за крал на Испания. От името на този ерцхерцог имперският съвет разкъсал в полза на Педру II една монархия, от която засега не притежавал и един град: с договор, който така и си останал неизпълнен, му отстъпил Виго, Байон, Алкантара, Бадахос, част от Естремадура, всички земи на запад от Рио де ла Плата

в Америка; накратко — споделяло се нещо не свое, за да се вземе нещичко от Испания.

Кралят на Португалия, принц Фон Дармщат, министърът на ерцхерцога, и неговият привърженик адмиралът на Кастилия дори се обърнали за помощ към владетеля на Мароко. Не само сключили договори с варварина, за да получат коне и жито, ами поискали и войски. Султанът на Мароко Мулай Исмаил, най-войнственият и най-обиграният в политиката тиранин сред тогавашните мохамедански нации, склонил да изпрати бойци само при едни опасни за християнството и срамни за краля на Португалия условия: поискал за заложник един син на краля, както и няколко града. Договорът не бил сключен. Християните продължили да се избиват сами, без участието на варварите. За австрийския дом африканската помощ не била толкова необходима, колкото помощта на Англия и на Холандия.

Граф Чърчил, впоследствие херцог Марлборо, назначен за пълководец на английските и холандските войски през 1702 г., се оказал най-фаталният човек за величието на Франция от векове насам. Той не бил като ония пълководци, на които някакъв министър дава писмени указания за хода на дадена кампания и които, след като са изпълнили начело на войските заповедите на кабинета, се завръщат да си измолят честта да служат и нататък. Тогава кралицата на Англия му била едва ли не подвластна поради собствената му полезност, както и покрай влиянието, което съпругата му имала над ума на владетелката: той се налагал на парламента благодарение на доверието към себе си и към управителя на хазната Годолфин, чийто син бил женен за дъщеря му. И тъй, той имал власт и над двора, и над парламента, и над бойните действия, и над финансите — бил крал повече от самия Уилям, отдаден на политиката като него, превъзхождал го значително с качествата си на пълководец и сторил повече от това, на което се били надявали съюзниците. Свърх всички военни водачи на своето време притежавал онази хладнокръвна смелост посред врявата и онова душевно спокойствие, което англичаните наричат *cold head* — студена глава. Може би тази особеност, безценен дар на природата за един главнокомандващ, е осигурила навремето предимството на англичаните над французите в полята край Поатие, край Креси и край Азенкур.

Неуморен боец през време на кампанията, Марлборо се преобразявал в действен преговарящ през зимата. Той пътувал до Хага и до всички германски дворове; убеждавал холандците да не се щадят, за да принизят Франция; подстрекавал неприязънта на избирателя на Пфалц; не пропускаше да поласкае гордостта на избирателя на Бранденбург, когато този благородник пожелал да става владетел — подавал му салфетката на масата, само и само да изтръгне от него помощта на седем-осем хиляди войници. Същевременно принц Ойген приключвал някоя поредица от битки само колкото да отскочи до Виена да подготви следващата. Знае се колко добре биват снабдявани армиите, ако пълководецът е и министър. Тия двама мъже, които командвали ту съвместно, ту поотделно, се разбирали отлично; често провеждали заседания в Хага заедно с държавния секретар Хайнзиус и с писаря Фагел, управляващи Съединените провинции също тъй прозорливо, колкото Барневелт или Де Вит, но с по-голям успех. Заедно неизменно задействали механизмите на половин Европа против рода на Бурбоните, а управляващите на Франция тогава били твърде слаби, за да устоят пред всички тези сили. Тайните на кампаниите винаги си оставали само помежду тях: те сами осъществявали своите намерения и ги споделяли единствено с онези, които трябвало непосредствено да ги доведат до изпълнение. От друга страна Шамияр не бил нито политик, нито воин, нито дори финансист, а се подвизавал като първи министър, неспособен да урежда сам нещата, който разчитал на подчинените си: често тайните му бивали разгласявани, преди още да се е накарал да съобрази какво трябва да се свърши. Маркиз Дьо Фьокиер с основание го укорява за това; в своите писма госпожа Дьо Ментьонон признава, че избраният от нея човек се е оказал некадърен министър. Това била една от главните причини за бедите на Франция.

Веднага щом поел командването на съюзническите войски във Фландрия, Марлборо доказал, че е изучил изкуството да се воюва под ръководството на Тюрен: той бил служил при него като доброволец в първите си кампании. В армията го наричали „красивия англичанин“ ала виконт Дьо Тюрен бил преценил, че красивият англичанин един ден ще стане велик човек. Като начало издигнал нисшестоящи офицери, дотогава неизвестни, чиито качества предусещал, без да се съобразява с реда на военните изисквания, който наричаме във

Франция *ordre du tableau*, или „кой къде е в картината“. Знаел, че когато чиновете се дават само за прослужени години, няма съревнование, че като е служил дълго, един офицер не е непременно по-добър: изпървом се заел да обучи хората.

1702 г. Напреднал срещу французите, без да води битки. През първия месец холандският пълководец граф Атолн се натискал той да поеме командването; още през втория започнал да му се подчинява във всичко. Кралят на Франция бил изпратил срещу него своя внук, херцога на Бургундия, разумен и справедлив принц, роден да прави хората щастливи; маршал Дьо Буфлер, храбър и неуморим мъж, командвал армията под заповедите на младия принц; ала след като видял, че са превзети множество населени места, след като бил принуден да отстъпва пред умелия ход на англичанина, херцогът на Бургундия се завърнал във Версай наред кампанията (септември и октомври 1702 г.). Буфлер останал сам срещу преуспяващия Марлборо, който превзел Венло, Роермонд, Лиеж и все тъй напредвал, без нито за миг да губи предимството си.

Завръщайки се в Лондон подир тази кампания, Марлборо получил почестите, на каквито човек може да се радва и при монархия, и при република; кралицата го направила херцог и — нещо още по-приятно — двете камари на парламента му изказали благодарност, като представителите отишли в дома му, за да го приветстват.

И все пак вече се издигал мъж, който може би щял да върне късмета на Франция: това бил маршалът херцог Дьо Вилар, тогава офицер наместник, който впоследствие стана генералисимус на армиите на Франция, Испания и Сардиния на осемдесет и две години — дързък и уверен воин. Той бил сполучил благодарение на упоритостта си да надхвърля границите на своя дълг. Неведнъж бил дразнил Луи XIV и — нещо далеч по-опасно — Лувоа, тъй като им говорел също тъй смело, както и служел. Упреквали го, че не притежава скромност, която да краси безспорните му качества, ала все пак накрая станало явно, че е гениален военен, роден да командва французите. Едва за няколко години бил издигнат, след като тъй дълго пребивавал в забвение.

Надали друг мъж е предизвиквал по-голяма завист с успеха си и надали е имало друг, спрямо когото тя да е била толкова неоснователна. Той става маршал на Франция, херцог и пер,

губернатор на провинция — ала той е спасител на държавата; други, погубили я или представлявали само придворни, получават почти същите награди. Обвинявали са го за не особено голямото му богатство, събрано посредством придобитото в неприятелски земи, дарено му от качествата и от поведението му; същевременно хора, натрупали десетократно по-големи иманета по срамен начин, им се радват сред всеобщо одобрение. Той започва да се радва на заслугите си едва когато става осемдесетгодишен. Трябвало е да надживее целия двор, за да се наслади напълно на своята слава.

От значение е да знаем каква е била причината за несправедливостта на хората: маршал Дьо Вилар е бил безхитростен човек. Не е притежавал нито умението да печели приятели с честност и остроумие, нито умението да се самоизтъква, макар да говорел за себе си тъй, както заслужавал да го величаят другите.

Един ден той казал на краля пред целия двор, когато се оттеглял, за да отиде да командва войската: „Сир, отивам да се бия с враговете на Ваше Величество и ви оставям сред моите врагове.“ Казал на придворните на херцог Д’Орлеан, регент на кралството, след като те били забогатели благодарение на сътресението на държавата, наречено „система“^[7]: „Лично аз съм печелил всякога единствено от неприятеля.“ Репликите му, в които си позволявал също такава храброст, както и в действията, унижавали прекалено другите хора, които и без това се дразнели от неговия успех.

В началните времена на войната той бил сред офицерите заместници, командвали отряди в Елзас. Принц Фон Ваден, оглавяващ имперските войски, бил превзел Ландау, удържан четири месеца от Мелак. Принцът напредвал. Имал числено и териториално превъзходство, кампанията започнала добре за него. Армията му била разположена по планините на Брайсгау, опиращи до Шварцвалд, огромната гора дележала баварските войски и френските. Катина командвал в Страсбург. Благоразумието го подтикнало да не тръгва да напада принц Фон Баден при толкова неравни възможности: френската армия щяла да бъде погубена несъмнено, а неуспехът щял да открие пътя към Елзас. Вилар, който бил решил да стане маршал на Франция или да загине, се осмелил да предприеме това, което Катина не смеел; получил разрешението на двора. Поел срещу имперските сили с по-

малобройна войска при Фридлинген и там провел сражението, известно като Фридлингенска битка.

14 октомври 1702 г. Кавалерията се сражавала в полето; френската пехота се изкачила по планината и нападнала германската пехота, която се била укрепила сред горите. Неведнъж съм чувал маршал Дьо Вилар да разправя как при спечелена битка, докато крачел начело на пехотинците си, един глас извикал: „Отрязаха ни пътя.“ При тия думи всички полкове ударили на бяг. Той изтичал към тях и извикал: „Хайде, приятели, победата е наша: да живее кралят!“ Войниците отвърнали, треперейки: „Да живее кралят!“ И пак побягнали. За пълководеца се оказало най-трудно да установи връзката между победителите. Достатъчно било два вражески полка да се появят по време на тази паника — и французите щели да бъдат победени; толкова зависими от късмета са понякога битките!

След като изгубил три хиляди човека, оръдията и пространството за водене на сражението, след като бил преследван две левги през гори и клисури, след като — още едно доказателство за поражението — фридлингенската крепост се предала, принц Фон Баден въпреки всичко пратил съобщение до Виена, че е удържал победа и така пели *Te Deum*, което било дори по-срамно за него от изгубената битка.

Французите се съзели подир пристъпа на паника и провъзгласили Вилар за маршал на Франция на бойното поле; две седмици по-късно кралят потвърдил присъденото от гласовете на войниците звание.

Август 1703 г. Най-сетне маршал Дьо Вилар стигнал до избирателя на Бавария с победоносните си бойци; оказало се, че и той е победил, че е спечелил пространство и е овладял имперския град Регенсбург, където скупчените имперски сили се молели да не се озоват победени.

Вилар имал данни да служи на държавата според своя гений, а не да действа съвместно с някакъв владетел. Той отвел — или по-скоро завлякъл — избирателя оттатък Дунава; след като преминали през реката, избирателят се затюккал, виждайки, че при най-дребното поражение земите му ще се озоват подвластни на императора. Граф Фон Щайр, водещ два̀сетхиляден корпус, се канел да се присъедини към голямата армия на принц Фон Баден при Донаувьорт. „Не бива да го допускаме — казал маршалът на принца; — трябва да връхлетим

върху Щайр и да се придвижим.“ Избирателят се колебаел: отговарял, че трябва да се посъветва със своите водещи офицери и с министрите си. Вилар му отвърнал: „Аз съм ваш министър и ваш генерал; кой, освен мен да ви даде съвет, щом става дума за сражение?“ Принцът все тъй се безпокоял за опасността, надвиснала над владенията му, и се дърпал; дори възразил сърдито на пълководеца. Вилар заявил: „Е, щом Ваша избирателска светлост не желае да се възползва от случая със своите баварци, ще поведе боя с французите.“ И дал мигновено заповед за атака. Наложило се възмутеният^[8] принц, според когото французинът бил просто дързък, да се сражава без особено желание. Това се случва в полята при Хьохщет близо до Донаувьорт (20 септември 1703 г.).

Подир първото настъпление за пореден път се вижда какво нещо е късметът при битките. И вражеската армия, и френската армия са обзети от панически ужас и побягват едновременно, а маршал Дьо Вилар се озовава за няколко минути едва ли не сам на бойното поле; той възстановява връзката между бойните части, хвърля ги отново напред и побеждава. Убити са три хиляди имперски войници; пленени са четири хиляди; неприятелят губи оръдия и снаряжение. Избирателят превзема Аугсбург. Пътят към Виена е открит: в съвета на императора обсъждат дали той да не напусне столицата.

Опасенията на императора са основателни: тогава той е победен навсякъде. Херцогът на Бургундия, на когото са подчинени маршалите Дьо Талар и Дьо Вобан, току-що е превзел стария град Брисак (6 септември 1703 г.). Талар не само пак е завоювал Ландау, ами е разбил при Шпейер принц Фон Хесен (15 ноември 1703 г.), станал впоследствие крал на Швеция, който искал да помогне на града. Ако вярваме на маркиз Дьо Фьокиер, офицер и съдник, отлично запознат с военното изкуство, но твърде строг в преценките си, маршал Дьо Талар бил спечелил тази битка поради една грешка и поради едно заблуждение. В крайна сметка обаче той пише на краля от бойното поле: „Сир, Вашата армия превзе повече стягове и знамена, отколкото са падналите жертва прости нейни войници.“

През цялата война тази операция води до най-тежки загуби поради употреба на щиковете: буйните французи имали предимство при използването на това оръжие. Впоследствие то става повече застрашително, отколкото смъртоносно, налага се поддържането на

стрелба от стройни, подменящи се редици. Германците и англичаните успяват да поддържат строя за стрелба по-редовно и по-бързо от французите. Най-напред прусаците зареждат своите пушки с железни пръчки: вторият крал на Прусия постига сред тях дисциплина, при която те с лекота стрелят по шест пъти в минута. В наши дни три редици, поддържайки стрелба и напредвайки бързо, решават изхода на сраженията; полевите оръдия също са страховити; батальоните, разтърсени от подобен обстрел, не дочакват да атакуват с щикове, а кавалерията ги доразкъсва. Затова щикът е по-скоро плащещ, отколкото убийствен, а шпагата остава съвсем излишна при пехотата: телесната сила, ловкостта, храбростта на боеца вече не служат за нищо. Батальоните са се превърнали в огромни машини, като по-добре работещата няма как да не повреди издигналата се срещу нея. Тъкмо тъй принц Ойген печели срещу турците знаменитите сражения при Тамишвар^[9] и при Белград, където турците вероятно биха надделели с по-големия си брой, ако бе настъпило това, което се нарича „меле“. Ето как изкуството на взаимното избиване става по-различно не само подир откриването на барута, ами и в сравнение с онова, което е било преди сто години.

Когато късметът на Франция проработва тъй успешно откъм Германия, надеждата е, че маршал Дьо Вилар ще го развие още повече с буйността, която обърква немската мудност: ала същият онзи характер, който го правел опасен командир, му пречел да се сработи с избирателя на Бавария. Кралят държал пълководците да бъдат горди единствено спрямо враговете — а за нещастие избирателят на Бавария настоял да бъде назначен друг маршал на Франция.

Самият Вилар, изморен от дребнавите интриги на разбушувалия се и ръководен от тесни интереси двор, от нерешителността на избирателя, а още повече от писмата на държавния министър Шамияр, изпълнен с предубеждение към него и свършено невеж, пожелал кралят да му разреши да се пенсионира. Това била единствената му награда за едни тъй майсторски проведени военни операции и за спечелената победа. Навличайки беда на Франция, Шамияр го отпратил в затънтената област Севен да усмирява някакви селски фанатици и отнел от френската армия единствения пълководец, който тогава, подобно на херцог Дьо Вандом, умее да й вдъхва непобедима храброст. За фанатиците ще разкажем в главата, посветена на

религията: тогава Луи XIV имал и по-страшни врагове, по-преуспяващи и по-несговорчиви от севенското население.

---

[1] По-известен под името лорд Кларендън. Наред с други произведения той е оставил и една „История на гражданските войни в Англия при Чарлс Г.“ — Б.фр.изд. ↑

[2] Вж. ръкописните „Мемоари на Данжо“; цитираме ги тук, понеже фактът, изложен в тях, често бива потвърден от маршал Дьо Лафьояд, зет на държавния секретар Шамияр. Луи XIV е бил едва с три години по-възрастен от Лувоа; при смъртта на Мазарини кралят е бил дващсет и три годишен; Лувоа е бил на дващсет и от години е бил заместник на своя баща, заемащ поста на военен министър. — Б.а. ↑

[3] Съставителят на „Мемоарите на Ментьонон“ твърди, че към края на предишната война маркиз Дьо Нанжи, кралски предводител на полк, му съобщил как дезертирането на войниците можело да бъде предотвратено само ако бъдат пръсвани главите на дезертърите. За отбелязване е, че маркиз Дьо Нанжи, впоследствие маршал, става предводител на полк едва през 1711 г. — Б.а. ↑

[4] От нарежданията, изтеглени от архива на външните работи, които ми бяха препратени, става ясно, че принц Ойген вече е заминал през 1683 г. и че маркиз Дьо Лафар е сгрешил в своите мемоари, твърдейки как принц Дьо Конти бил заминал заедно с принц Ойген — това довежда историците до грешка.

По онова време доста млади сеньори от дворцовите среди пишат до принц Дьо Конти неприлични писма, в които се изразяват с неуважение към краля и с неучтивост към госпожа Дьо Ментьонон, която тогава още е само фаворитка. Писмата са заловени и младежите изпадат в немилост за известно време.

Съставителят на „Мемоарите на Ментьонон“ единствен заявява, че херцог Дьо Ларошгион казал на брат си маркиз Дьо Лианкур: „Братко, ако прехванат писмото ви, ще си заслужите смъртта.“ Преди всичко човек не попада под смъртно наказание заради престъпно писмо, понеже е прехванато, а понеже го е написал; освен това няма смъртно наказание заради писани шеги. Ясно е, че сеньорите, получили отново благоволение до един, не са заслужили смърт. Всички тия приказки, които лековато се разпространяват сред обществото, а

после биват предавани от некадърни, платени драскачи, не заслужават доверие. — Б.а. ↑

[5] През младостта си авторът е имал честта да го вижда често и по право може да потвърди, че неговият характер бе такъв. Лабомел, който обругава маршалите Дьо Вилроа и Дьо Вилар, както и мнозина други в своите бележки към „Векът на Луи XIV“, пише следното за покойния маршал Дьо Вилроа на стр.102, том III от „Мемоарите на госпожа Дьо Ментьонон“: „Разсипникът Вилроа, който забавляваше жените с такава лекота и нагло питаше слугите си: «Сложихте ли злато в джобовете ми?»“ Как тъй приписва — не казвам „на един виден сеньор“, но на един възпитан човек, слова, приписвани навремето на един смешен финансист? Как може да говори тъй за толкова хора от миналия век с тон на човек, който ги е виждал? И как може изобщо да се пишат тъй нахално подобни неприлични, лъжовни глупости? — Б.а. ↑

[6] Вж. „Мемоари на Данжо“. В двора, в Париж и в армията пеели:

*Хей, Францияо, слави Белона,
избавена си от печал;
остана си за теб Кремона.*

↑
[7] Става дума за „системата“ на шотландския финансист Джон Лоу (1671–1729), който основава банка по време на Регентството след смъртта на Луи XIV, печата пари и въвежда ценните книжа във Франция: системата трае четири години (1716–1720) и се сгромолясва като финансова пирамида, пораждайки дългосрочно недоверие към финансистите и техните операции във Франция. — Б.пр. ↑

[8] Всичко това би следвало да се съдържа в ръкописните „Мемоари на маршал Дьо Вилар“; там съм прочел тези подробности. Отпечатаният първи том на тези мемоари несъмнено си е от него; другите два са писани от чужда ръка, усещат се разлики.

По кратките послания на маршала си личи колко се е измъчил с баварския двор: „Може би трябваше да се стремя да му се харесвам, а не да му служа вярно. Тия хора са такива. Баварците, чужденците,

всички онези, които са крали на хазарт, мазнили са се на императора и са си уредили нещата с него...“ и т.н. — Б.а. ↑

[9] Днес Тимишоара. — Б.пр. ↑

ГЛАВА ХІХ.

ПОРАЖЕНИЕТО В БИТКАТА ПРИ БЛЕНХАЙМ ИЛИ ХЪОХЩЕТ И ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ НЕГО

Херцог Марлборо се бил завърнал в Нидерландия в началото на 1703 г. и имал все същото поведение и все същия късмет. Бил превзел Бон, където се намирала резиденцията на избирателя на Кьолн, бил завладял Юи, Лимбург, както и цялото долно поречие на Рейн. Освободеният от плена маршал Дьо Вилроа командвал войските във Фландрия и не се справял срещу Марлборо, също както не се бил справил и срещу принц Ойген. Напразно маршал Дьо Буфлер спечелил с част от армията малко предимство в битката при Екерен против холандския пълководец Обдам: единичният успех не води до нищо.

Същевременно обаче, ако английският пълководец не отидел да помогне на императора, австрийският дом явно бил загубен. Избирателят на Бавария бил овладял Пасау; отвъд Дунав трийсет хиляди французи под заповедите на маршал Дьо Марсен, заменил Вилар, се вихрели из страната; в Австрия се били появили фракции; от една страна Виена била застрашена от французите и от баварците, от друга — от княз Ракоци, оглавил унгарците, които се борели за свободата си и разчитали на пари от Франция и от турците. Принц Ойген се втурнал натам през Италия, повел германските войски и се срещнал в Хайлброн с херцог Марлборо. Английският генерал, който нямал спънки в делата си и когото кралицата и холандците оставяли да взима сам решенията, тръгнал на помощ на централната част на Империята. Първоначално взел със себе си десетхилядна английска пехота и дващест и три ескадрона; ускорил ход; стигнал до Дунав срещу редиците на избирателя на Бавария при Донаувьорт, където около осем хиляди французи и още толкова баварци се били укрепили и пазели завладяната от тях местност. Подир двучасова битка (2 юли

1704 г.) Марлборо си пробил път начело на три английски батальона и разгонил баварците и французите. Твърди се, че е убил шест хиляди човека и сам е загубил едва ли не също толкова — ала какво значение има за един генерал числото на жертвите, ако е постигнал целта си. Превзема Донаувьорт; преминава през Дунава; налага данък на Бавария.

Маршал Дьо Вилроа, който отначало се бил опитал да тръгне подир него, го бил изгубил от погледа си и научил къде е едва когато разбрал за победата му при Донаувьорт.

Маршал Дьо Талар пристигнал по друг път с около трийсетхиляден корпус, за да се противопостави на Марлборо, и се присъединил към избирателя; същевременно принц Ойген също дошъл и се присъединил към Марлборо.

В крайна сметка двете армии се срещнали близо до въпросния Донаувьорт, из същите полета, където маршал Дьо Вилар бил удържал победа преди година. Самият Вилар бил в Севен. Известно ми е, че получил писмо от армията на Талар, писано в деня преди сражението, където му се съобщавало разположението на двете армии и как възнамерявал да поведе боя маршал Дьо Талар, а той писал на своя роднина председателя Дьо Мезон, че ако маршал Дьо Талар започне сражението от тази позиция, непременно ще бъде победен. Писмото било показано на Луи XIV; съдържанието му било разгласено.

Френската армия заедно с баварците се състояла от осемдесет и два батальона и от сто и шейсет ескадрона; общо бойците били към шейсет хиляди, тъй като частите не били запълнени. Вражеската армия била съставена от шейсет и четири батальона и сто петдесет и два ескадрона и наброявала не повече от петдесет и две хиляди човека. Армиите винаги биват изкарвани по-многочислени, отколкото са в действителност. На този кървав и решителен ден следва да обърнем по-сериозно внимание.

13 август 1704 г. Френските пълководци са обвинявани за доста грешки: първата е, че изобщо са се поставили в положение да приемат битката, вместо да оставят неприятелската армия да се изтощава поради липса на фураж и да дадат възможност на маршал Дьо Вилроа време да връхлети върху оголената Нидерландия или да напредне към Германия. В отговор на това обвинение трябва да изтъкнем, че френската армия е била малко по-силна от армията на съюзниците и е

можела да се надява, че ще надвие, а победата ще доведе до детрониране на императора. Маркиз Дьо Фьокиер изброява дванайсет главни грешки, направени от избирателя, от Марсен и от Талар преди и след сражението. Една от най-значителните е, че не са поставили в центъра по-голям пехотен корпус и са разделили войските на две. Често съм чувал лично от маршал Дьо Вилар, че това разположение е било направо непростимо.

Маршал Дьо Талар бил отдясно, а избирателят заедно с Марсен — отляво. Маршал Дьо Талар притежавал смелост, изтъкана от напълно френски плам и живост, бърз, проницателен ум, годен за всякакви обрати и решения. Той бил сключил договорите за делбата. Бил се добрал до славата и до издигането по пътя на разсъдливите и сърцатите. Битката при Шпейер му донесла много голямо признание въпреки критиката на Фьокиер: победилият пълководец според хората изобщо не е могъл да сгреши, докато победеният никога не е прав, колкото и разумни да са били стъпките му.

Маршал Дьо Талар обаче притежавал една, за жалост, опасна слабост за генерал: зрението му било толкова лошо, че не различавал предметите дори на двайсет крачки от себе си. Освен това онези, които са го познавали, са ми казвали, че жарката му храброст, противоположна на смелостта на Марлборо, се възпламенявала при бурните действия и помрачавала донейде неговата разсъдливост. Този недостатък се дължал на пълната липса на хладнокръвие. Добре известно е, че темпераментът има силно отражение върху душевните ни качества.

Дотогава маршал Дьо Марсен не бил поставян за главнокомандващ; притежавал силен дух и добра съобразителност, но според някои опитът му бил като на добър офицер, а не на пълководец.

Колкото до избирателя на Бавария, на него се гледало не толкова като на голям ръководител, а като на смел, любезен, обичан от поданиците си владетел, чийто разум бил не толкова старателен, а по-скоро великодушен.

И тъй, битката започнала между дванайсет на обед и един часа. Марлборо и неговите англичани преминали през едно поточе и направо връхлетели върху кавалерията на Талар. Малко преди това той бил отскочил до левия фланг, за да види разположението там. Достатъчна неприятност било, че армията на Талар се сражавала без

нейният водач да бъде начело. Армията на избирателя и на Марсен все още не била нападната от принц Ойген. Марлборо вече бил накърнил силно десните френски позиции цял час преди Ойген да достигне до избирателя отляво.

Мигом щом научил, че Марлборо е нападнал неговите части, маршал Дьо Талар се спуснал натам: заварил яростна схватка; френската кавалерия на три пъти установявала връзка помежду си и на три пъти била изतिकана. Той се насочил към селцето Бленхайм, където бил разположил дващест и седем батальона и дванайсет ескадрона. Това си била цяла отделна малка армия: тя стреляла непрестанно по армията на Марлборо. След като издал заповеди в селцето, той стремително се насочил към мястото, където Марлборо изтиквавал с кавалерия и батальони помежду ескадроните френската кавалерия.

Господин Дьо Фьокиер със сигурност се заблуждава, твърдейки, че маршал Дьо Талар не присъствал там и бил пленен, докато се прехвърлял от фланга на Марсен към своя. Всички сведения сочат, а и това е явната истина, че е бил там. Там бил ранен; синът му загинал до него от изстрел. Цялата му кавалерия била разпиляна в негово присъствие. От едната страна победителят Марлборо се вклинил помежду двете френски армии; от другата неговите подчинени офицери също си пробили път между въпросното село Бленхайм и армията на Талар, която била откъсната от малката войска в Бленхайм.

При това ужасно положение маршал Дьо Талар се спуснал да установи връзка между няколко ескадрона. Поради слабото си зрение сметнал един вражески ескадрон за френски и бил пленен от бойците на Хесен, на които плащали англичаните. В мига, когато пълководецът бил заловен, три пъти отстъпилият принц Ойген най-сетне спечелил предимство. Съсипията вече била пълна, корпусът на маршал Дьо Талар се спасявал със стремително бягство. Мъката и заслепението на десния фланг били тъй големи, че офицерите и войниците се хвърляли в Дунава, без да осъзнават къде се намират. Никой упълномощен офицер не бил издал заповед за отстъпление; никой и не помислял, не се и опитвал да спаси тия дващест и седем батальона, тия дванайсет ескадрона, най-добрите френски войски, жалко заточени в Бленхайм, нито пък да ги поведе на бой. Тогава маршал Дьо Марсен предприел отстъпление; граф Дьо Бур, впоследствие маршал на Франция, спасил малка част от пехотинците, като се изтеглил през тресавищата край

Хьохцет — ала нито той, нито Марсен, нито някой друг се сетил за армията, която била останала в Бленхайм и очаквала заповеди, а не получавала такива. Тя наброявала единайсет хиляди редовни бойци, измежду най-опитните. Съществуват много примери как по-немногочислени войски са побеждавали армии от по петдесет хиляди души или пък са отстъпвали по един достоен начин; ала мястото, където били поставени, определяло съдбата им. Не можели да се придвижат по тесните селски улици, за да застанат от само себе си в боен ред срещу една победоносна армия, която завчас щяла да ги срази посредством по-широката си вълна, посредством артилерията, та и посредством оръдията на победените, които вече били в ръцете на победителите. Упълномощеният да ги ръководи офицер маркиз Дьо Клараambo, син на маршал Дьо Клараambo, хукнал да дири заповеди от маршал Дьо Талар. Научил, че той е пленен; видял единствено бегълци; побягнал с тях и се удавил в Дунава.

Тогава командирът на бригада Сивиер, намиращ се във въпросното село, направил храбър опит; изкрещял на офицерите Д'Артоа и Дьо Прованс да тръгват с него: дотичали и доста офицери от другите полкове; те се спуснали върху неприятеля, както се излиза при обсада — само дето при излизането в такъв случай следва завръщане в населеното място. Един от офицерите, на име Денонвил, се завърнал на кон почти веднага в селото заедно с милорд Оркни, по име Хамилтън. „Да не ни водите пленен англичанин?“ — попитали заобиколилите го офицери. „Не, господа; самият аз съм пленен и идвам да ви кажа, че няма друго спасение за вас, освен да станете военнопленници. Това е граф Оркни, който ви предлага капитулация.“ Старите набори изтръпнали; Навар разкъсал и заровил знамената си; накрая обаче се преклонили пред неизбежното и тази войска се предала, без да е водила сражение. От милорд Оркни научих, че този корпус не е имал друг изход при неблагоприятното си положение. Европа се почудила как тъй най-добрите френски войници вкупом се изтърпели подобно падение; приписвали тяхната беда на страхливостта — ала само няколко години по-късно четиринайсет хиляди шведи се предали насред равнинно бойно поле на милостта на руснаците и така били оправдани и французите.

Това е то известната битка, наречена във Франция Хьохцетска; в Германия се нарича „битката при Плайнтхайм“, а в Англия — „при

Бленхайм“. Победителите дали близо пет хиляди убити и към осем хиляди ранени, като най-много били при принц Ойген. Френската армия била почти напълно унищожена там; от шейсет хиляди души, които тъй дълго били побеждавали, едвам се събрали дващест хиляди оцелели.

Около дванащест хиляди загинали, четиринщест хиляди били пленени, били изгубени всички оръдия, огромен брой стягове и знамена, палатките, колесниците; ръководилият армията пълководец, хиляда и двеста превъзходни офицери останали под властта на победителите — такъв бил този ден; бегълците се пръснали; към сто левги пространство били предадени за по-малко от месец. Цяла Бавария се озовала под игото на императора и била подложена на неукротимата строгост на разяреното австрийско ръководство и на хищните, варварски набези на войниците победители. Избирателят се измъкнал в Брюксел и срещнал по пътя си своя брат, избирателя на Кьолн, също като него прогонен от владенията си; те се целунали, проливайки сълзи. Дворът във Версай, привикнал на благополучие, бил вцепенен от удивление и мъка. Новината за поражението дошла посред празненствата по случай раждането на правнук на Луи XIV: никой не смеел да събщи на краля една тъй жестока истина, наложило се госпожа Дьо Ментьонон да му събщи, че вече не е непобедим.

Казано е и писано, а и всички историци го повтарят, че императорът разпоредил сред бленхаймските поля да бъде издигнат паметник в чест на този провал, и то с надпис, уязвяващ краля на Франция^[1]. Такъв паметник обаче никога не е имало; единствено Англия издига един, прославящ херцог Марлборо. Кралицата и парламентът му построяват в неговото главно имение огромен дворец, наречен „Бленхайм“; битката е представена в живописни и везани картини. Първата награда, която той получил за своята победа, били благодарностите на парламентарните камари, на големи и малки общини, както и на цяла Англия. Поемата на известния Адисън — погодна да устои на времето, отколкото палатът „Бленхайм“ — се смята от тази войнствена и учена нация за един от най-почетните дарове на признателност спрямо херцог Марлборо. Императорът го провъзгласява за принц на Империята и му дарява княжеството Минделхайм, заменено впоследствие с друго; той обаче никога не

става известен с тази си титла, името Марлборо е най-прекрасното, което му е отивало.

Разпръснатата френска армия оставя пред съюзниците възможности за действие от Дунав до Рейн. Те преминават през Рейн; навлизат в Елзас. Принц Лудвиг фон Ваден, пълководец, известен и с укрепяването, и с преходите, завладява Ландау, превзет дотогава отново от французите. Кралят на римляните Йозеф, най-възрастният син на император Леополд, отива да участва в обсадата. Ландау пада; пада и Трарбах (19 и 23 ноември 1704 г.).

Сто левги изгубени земи не водят все още до стесняване на френските граници. Луи XIV подкрепя своя внук в Испания и бележи победи в Италия. В Германия са необходими големи усилия против Марлборо и те не закъсняват. Събират се остатъците от армията; разформироваат се гарнизони; събират се опълчения. Правителството взема всевъзможни заеми. Най-сетне армията е налице; маршал Дьо Вилар е призван от Севен да я командва. Той пристига и напредва до Трир с по-малки сили от английския пълководец. И двамата са склонни да проведат ново сражение. Принц Фон Ваден обаче не се появява навреме с войските си при англичаните и на Вилар се пада поне честта да подгони Марлборо (май 1705 г.): по онова време и това е много. Оттегляйки се, херцог Марлборо, който уважавал достатъчно маршал Дьо Вилар, за да му се ще да бъде уважаван от него, му писал: „Справедливо ще е да повярвате, че отстъплението ми се дължи на принц Фон Ваден и че уважавам Вас повече, отколкото бих се разсърдил на него.“

И тъй, французите все още имали позиции в Германия. Фландрия, където командващ бил маршал Дьо Вилроа, освободен от плена, не била засегната. В Испания двамина, крал Фелипе V и ерцхерцог Карл, чакали короната: първият поради мощта на дядо си и поради добронамереността на повечето испанци; вторият — заради помощта на англичаните и заради привържениците си в Каталуния и в Арагон. Самият ерцхерцог, станал впоследствие император, а тогава — само втори син на император Леополд и притежавайки единствено тази титла, към края на 1703 г. почти без свита отишъл в Лондон да се моли за подкрепата на кралица Ан.

Тогавата се проявила английската мощ. Тази нация, напълно външна спрямо този спор, осигурила на австрийския принц двеста

транспортни кораба, трийсет бойни заедно с десет холандски, девет хиляди войници и пари, за да отиде и да завладее едно кралство. При всичкото величие, което дават властта и благоволенията, в своето писмо до кралица Ан, предадено от ерцхерцога, императорът не се обръщал към владетелката, която тъй милостиво го подкрепяла, с „Ваше Величество“: тя била наречена „Ваше Достолепие“^[2] според условностите във виенския двор, които се ръководят единствено от навиците и които впоследствие са се променяли, щом гордостта се огъне пред необходимостта.

---

[1] Рьобуле уверява, че император Леополд наредил да се издигне тази пирамида; във Франция действително му повярвали. През 1707 г. маршал Дьо Вилар изпраща петдесет майстори да я унищожат: не намерили нищо. Последователят на Тоара, който пише според изложеното в хагските вестници, само предполага какъв е надписът и предлага той да бъде променен, увековечавайки англичаните. В действителност той е измислен от бездействащи бежанци от Франция. По онова време, пък и в наши дни, често игри на въображението и хорски приказки биват предавани като непререкаеми истини. Някога историята се е съчинявала без мемоари, днес множеството мемоари й вредят. Правдивостта се дави сред океан от брошури. — Б.а. ↑

[2] Рьобуле твърди, че германското канцлерство се обръщало към кралете с титлата Сладчайили, но това е обръщението към избирателите. — Б.пр. ↑

ГЛАВА XX.

ПОРАЖЕНИЯ В ИСПАНИЯ; ПОРАЖЕНИЯ В БИТКИТЕ ПРИ РАМИЙ И ПРИ ТОРИНО И ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ТЯХ

Един от първите подвизи на тези английски бойци било превземането на Гибралтар, който с основание минавал за непревземаем. Откъм сушата дълга, стръмна скалиста верига запречва пътя; пристанище няма; издължено, несигурно, изложено на чести бури заливче оставя корабите в плен на лошото време и на артилерията, разположена в крепостта и по пирса. Дори само буржоата в този град биха могли да го отбраняват от хиляда кораба и от сто хиляди души — ала тъкмо поради своята непристъпност той бил превзет. Гарнизонът се състоял едва от сто човека; те били достатъчни, ала не изпълнявали задълженията си, смятайки ги за ненужни. Принц Фон Хесен слязъл на брега с хиляда и осемстотин души на намиращия се на север провлак, зад града: оттам стръмна скала правела града недостижим. Флотата напразно стреляла петнайсет хиляди пъти с оръдията си. Накрая някакви моряци, веселейки се, се приближили с лодки под пирса, откъдето трябвало да ги смели артилерията: тя обаче не се задействала. Те се покачили върху пирса, овладели го; натам се втурнали и войници и се наложило непревземаемият град да се предаде. Той все още принадлежи на англичаните по времето, когато пиша (1740). Испания, която отново стана велика сила при управлението на принцесата на Парма, втора съпруга на Фелипе V, като си осигури победи в Африка и в Италия, все тъй гледа с безсилна мъка Гибралтар в ръцете на една северна нация, чиито кораби само допреди два века едва-едва са прониквали в Средиземно море.

След превземането на Гибралтар английската флота, владееща моретата, нападнала при Малага графа на Тулуза, адмирал на Франция: битката в действителност не довела до промяна на

положението, но се оказала сред последните, бележещи времето на мощта на Луи XIV. Неговият извънбрачен син графът на Тулуза, адмирал на кралството, командвал петдесет бойни кораба и двацет и четири галери: той се оттеглил, без това да е безчестно и без загуби (1705). Кралят обаче изпратил допълнително тринайсет кораба, които да нападнат Гибралтар, докато маршал Дьо Тесе го обсаждал откъм сушата, и това двойно предизвикателство погубило и армията, и флотата: част от корабите се разбили при буря, други били превзети на абордаж от англичаните подир възхитителна съпротива, останалите изгорели край испанските брегове. По-нататък вече нямало значителни френски флоти нито из Океана, нито в Средиземно море; морината се озовала почти в същото положение, в каквото я бил заварил Луи XIV, подобно на други бляскави постижения, достигнали при него до възход и до заник.

Пак англичаните, превзели Гибралтар, за месец и половина завоювали кралство Валенсия и Каталуния в полза на ерцхерцог Карл; те превзели Барселона благодарение на случайност, възникнала поради дързостта на обсаждащите.

Англичаните били предвождани от един от най-необичайните мъже, родили се в тази страна, тъй богата на горди, храбри и чудновати личности: това бил граф Питърбъро, човек, подобен във всяко едно отношение на героите от толкова книги, съчинени от испанците. На петнайсет години той бил заминал от Лондон да воюва срещу маврите в Африка, на двацет години бил сред първите, включили се в Английската революция, бил се явил най-напред в Холандия при принц Д'Оранж — за да не заподозрат какви са намеренията му, тръгнал уж за Америка, а оттам отишъл в Хага с холандски кораб. Губил и дарявал, и възстановявал имуществото си неколкократно. Тогава воювал в Испания почти за своя сметка, хранил и ерцхерцога, и домакинството му. Тъкмо той обсадил Барселона заедно с принц Фон Дармщат^[1]: предложил му да нападнат внезапно убежищата на крепостта Монтжуик и на града; въпросните укрепления, където принц Фон Дармщат загинал, били превзети с шпаги в ръце. Една бомба попаднала в склада за барут на крепостта, той избухнал, крепостта била завоювана, а градът капитулирал. Вицекралят се срещнал с Питърбъро при портата на въпросния град: документите за капитулацията още не били подписани, а се чули

викове и крясъци. „Мамите ни — обърнал се вицекралят към Питърбъро, — ние капитулираме най-почтено, а вашите англичани проникват в града през стените: те колят, грабят и изнасилват.“ „Грешите — отвърнал граф Питърбъро, — трябва да са хората на принц Фон Дармщат. Само един начин има да спасите града, оставете ме веднага да вляза с моите англичани; ще успокоя нещата и ще се върна при портата, за да узаконим капитулацията.“ Той говорел тъй правдиво и внушително, че губернаторът, при възникналата опасност го послушал: оставили го да влезе. Той се спуснал напред с офицерите си и открил германци и каталунци, които съвместно с населението на града съсипвали къщите на най-заможните граждани; прогонил ги; заставил ги да предадат придобитата плячка; видял как херцогиня Ди Пополи можела да бъде озлочестена от група войници и я върнал при съпруга ѝ; най-сетне, след като въдворил мир, се върнал при портата и подписал документите за капитулацията. Испанците били поразени от човечността на англичаните, които населението смятало за безпощадни варвари, понеже се водели еретици.

Към поражението при Барселона се прибавило и унижението, че бил направен неуспешен опит градът да бъде възвърнат. Фелипе V, в полза, на когото се била обявила по-голямата част от Испания, не разполагал нито с пълководци, нито с инженери, почти нямал армия: всичко се осигурявало от Франция. Графът на Тулуза отново блокирал пристанището с останалите на Франция двайсет и пет кораба, маршал Дьо Тесе започнал обсада с трийсет и един ескадрона и трийсет и седем батальона, ала пристигнала английската флота и френската се оттеглила; маршал Дьо Тесе набързо прекратил обсадата, зарязвайки в лагера много провизии — побягнал, оставяйки хиляда и петстотин ранени на милостта на граф Питърбъро. Това били все съществени загуби: вече не се знаело дали на Франция ѝ излиза по-скъпо да спасява Испания, отколкото ѝ било струвало да я победи. И все пак внукът на Луи XIV бил подкрепен от обичта на кастилската нация, която се гордеела със своята вяроност и не отстъпвала от направения избор.

В Италия нещата се развивали добре: Луи XIV си отмъстил на херцога на Савоя. Херцог Дьо Вандом отначало славно отблъснал принц Ойген в едnodневната схватка при Касано край Ада (16 август 1705 г.), кървав сблъсък от онези, при които няма надмощие и двете

страни пеят *Te Deum*, а всъщност само се изтрепват хора, без някой да надделее. Подир битката при Касано последвала пълна победа при Касинато (19 април 1706 г.) при отсъствието на принц Ойген^[2]; когато принцът се завърнал в деня след сражението, напълно била разбита още една негова войскова част. В крайна сметка се наложило съюзниците да отстъпят цялата територия на херцог Дьо Вандом. Оставало да бъде превзет Торино — това предстояло; като че нямало начин да му се помогне. Откъм Германия маршал Дьо Вилар изтласквал принц Фон Ваден; във Фландрия Вилроа командвал осемдесетхилядна армия и се канел да спечели срещу Марлборо удовлетворение за нещастieto си при боя срещу принц Ойген. Прекомерната му самонадеяност относно собствените му способности за пореден път била извънредно пагубна за Франция.

Маршал Дьо Вилроа разположил на лагер войските си край Меен, при изворите на Гет; центърът им бил при селцето Рамийй, станало известно не по-малко от Хьохцет. Можел да избегне битката: отговорните офицери му дали този съвет, ала безумната жажда за слава го провалила (23 май 1706 г.). Твърди се, че при заетите позиции надали някой опитен човек не би предвидил поражението; по средата били наборните войници, недисциплинирани, в непълен личен състав; снаряжението било помежду линиите на армията; левият фланг бил зад някакво тресавище, сякаш нарочно, за да му се попречи да напредне срещу врага^[3].

Марлборо забелязал всички тези грешки и подредил войските си, за да се възползва от тях. Видял, че левият фланг на френската армия няма как да нападне десния му фланг; незабавно прехвърлил хора оттам, та да насочи повече сили срещу Рамийй. Господин Дьо Гасион, офицер наместник, съзрял придвижването на неприятеля и извикал на маршала: „Ако не промените бойния ред, с вас е свършено: отслабете левия фланг, за да противодействате равностойно на врага; сбийте редиците; ако се забавите дори за малко, край на всичко.“

Много офицери подкрепили този разумен съвет; маршалът не им повярвал. Марлборо ударил: имал срещу себе си врагове, подредени за битката тъй, както самият той би ги разположил, за да ги победи. Така говори цяла Франция, а историята отчасти е разказ за мнението на хората: ала нима не би следвало да кажем също, че бойците на съюзниците са били по-дисциплинирани, че увереността им поради

водача и предишните успехи им е вдъхвала повече смелост? Дали отделни френски полкове не са изменили на своя дълг? Нима потвърдите срещу стрелбата батальони не изграждат съдбините на държавите? Френската армия не се съпротивлявала дори половин час. При Хьохщет боят се водил почти осем часа и били убити осем хиляди души откъм победилата страна; при Рамийй не загинали дори и две хиляди и петстотин души — съсипията била пълна; французите изгубили двайсет хиляди човека, цвета на нацията, както и надеждата да извоюват надмощие. При Хьохщет били изгубени Бавария и Кьолн; при Рамийй отпаднала цялата испанска Фландрия: Марлборо влязъл победоносно в Антверпен, в Брюксел, превзел Остенде, Менен направо се предал.

Отчаяният маршал Дьо Вилроа не смеел да пише на краля за това поражение: пет дни не изпратил никаква вест. Най-сетне написал потвърждението на новината, която вече била хвърлила в ужас френския двор; а когато се появил отново пред краля, монархът, вместо да го укори, му казал: „Господин маршал, на нашата възраст човек няма късмет.“

Кралят незабавно изтеглил от Италия херцог Дьо Вандом, където смятал, че той не му е необходим, и го изпратил да оправи някак положението: надявал се, донякъде основателно, че превземането на Торино ще е утеха при толкова бедни. Принц Ойген нямало как да се появи, за да помогне на този град: той бил отвъд Адидже, а реката, покрай която била издигната дълга верига от укрепени позиции, изглеждала непреодолима. Големият град бил обсаден от четирийсет и шест ескадрона и от сто батальона.

Командващият херцог Дьо Лафьояд бил най-блестящият и приятен човек в кралството; макар да бил зет на министъра, общественото мнение било на негова страна. Бил син на онзи маршал Дьо Лафьояд, който издигнал на площад „Виктоар“ статуята на Луи XIV: хората го намирали също тъй смел, честлюбив и ярък, но поразсъдлив. За награда от завоюването на Торино той очаквал жезъла на маршал на Франция. Неговият тъст Шамияр, който силно го обичал, бил дал всичко, за да му осигури успех. Въображението се стряска от подробностите около подготовката за тази обсада: читателите, които надали вникват в спорове относно подобни неща, може би биха се

заинтересували да разберат колко огромни и безполезни са били приготвленията.

Били докарани сто и четирийсет оръдия; за отбелязване е, че всяко мощно оръдие със снаряжението си излиза около две хиляди екюта. Имало сто и десет хиляди гюлета, сто и шест хиляди патрона от един вид и триста хиляди от друг, двайсет и една хиляди бомби, двайсет и седем хиляди и седемстотин гранати, петнайсет хиляди чувала с пръст, трийсет хиляди инструмента за копаене, милион и двеста хиляди ливри барут. Прибавете към тези боеприпаси оловото, желязото и тенекията, въжата, снаряженията за спускане в дълбочина, сярата, селитрата и всевъзможните сечива. Със сигурност разходите около подготовката за разрушителните средства биха били достатъчни, за да се основе и да процъфти някоя многолюдна колония. Всяка обсада на голям град изисква такива огромни разходи — а когато в родината трябва да се потегне някое порутено селце, то бива пренебрегвано.

Херцог Дьо Лафьояд, пламенен и деен, изключително надарен за акции, изискващи единствено храброст, ала неспособен на дела, за които са потребни изкусност, обмисляне и време, бързал да приключи обсадата противно на всички правила. Маршал Дьо Вобан, може би единственият пълководец, който обичал държавата повече от себе си, бил предложил на херцог Дьо Лафьояд да дойде да ръководи от инженерна гледна точка обсадата и да служи във войската като доброволец; гордостта на Лафьояд обаче го накарала да заподозре скрито самодоволство под скромното предложение на Вобан; засегнал се, че най-добрият инженер в Европа желае да го съветва. В свое писмо, което съм виждал, той казва: „Възнамерявам да превзема Торино по начина на Кохърн.“ Въпросният Кохърн бил за съюзниците като Вобан, добър инженер, добър пълководец, който неведнъж бил превземал населени места, укрепени от Вобан. Подир това писмо следвало Торино да бъде превзет; само че натискът се упражнявал откъм цитаделата, където била най-силната страна, а понеже дори не бил обкръжен целият град, в него влизали и хранителни продукти, и помощ; херцогът на Савоя можел да излиза оттам — и колкото побуйно се вихрели безкрайните и безплодни атаки на Лафьояд, толкова по-мудно вървяла обсадата.

Херцогът на Савоя излязъл от града с малко кавалерия, за да подмами херцог Дьо Лафьояд. Той се откъснал от обсадата и погнал владетеля, който познавал терена по-добре от него и се измъкнал от преследването. Лафьояд изгървал херцога на Савоя и воденето на обсадата се усложнило.

Почти всички историци уверяват, че херцог Дьо Лафьояд изобщо не е искал да превзема Торино: те заявяват, че се бил заклел на госпожа херцогинята на Бургундия да не безчести столицата на нейния баща; разправят, че принцесата била убедила госпожа Дьо Ментьонон да се вземат всички мерки, предотвратили падането на града. Истина е, че почти всички офицери от онази армия дълго не са се съмнявали в това; ала става дума само за слухове, объркващи преценката на съчинителите и сквернящи историческите трудове. Впрочем би било твърде противоречиво един и същи пълководец да е искал да изгърве Торино, а да залови херцога на Савоя.

От 13 май до 20 юни херцог Дьо Вандом подкрепял воденето на обсадата от брега на Адидже; можело да се разчита, че със седемдесетте си батальона и шейсетте си ескадрона той запречвал всички пътища на принц Ойген.

На пълководеца на имперските сили не му достигали хора и пари: лондонските галантеристи му заели близо шест милиона наши ливри; най-сетне успял да свика войски от дълбините на Империята. Забавянето на тази помощ е можело да погуби Италия, ала забавянето на обсадата на Торино било още по-голямо.

Вандом вече бил назначен да оправя бедите във Фландрия; ала преди да напусне Италия, той не могъл да спре преминаването на принц Ойген през Адидже; оставил го да прекоси Канал Бианко, та дори и По — една река, доста по-широка и по-труднопреодолима от Рона. Френският пълководец напуснал бреговете на По, след като видял, че принц Ойген вече е в състояние да проникне до Торино; така той оставил в лошо състояние нещата в Италия, а във Фландрия, Германия и Испания те пък изглеждали отчайващо.

Херцог Дьо Вандом се отправил към Моне, за да поеме остатъците от армията на Вилроа; племенникът на Луи XIV херцог Д'Орлеан бил пратен да оглави бойците на херцог Дьо Вандом при По. Бойният им ред бил нарушен, все едно били разбити. Ойген бил преминал през По срещу Вандом; преминал през Танаро пред херцог

Д'Орлеан; превзел Карпи, Кореджо, Реджо; изпреварил французите; накрая се присъединил към херцога на Савоя при Лети. Единственото, което херцог Д'Орлеан можел да стори, било да се присъедини към херцог Дьо Лафьояд в лагера при Торино; принц Ойген стремително го последвал. Разкривали се две възможности: принц Ойген да бъде изчакан в изкопните линии, или да бъде пресрещнат, докато е още при Авиляно. Херцог Д'Орлеан свикал военен съвет: в него влизали маршал Дьо Марсен, същият, който претърпял поражение в битката при Хьохщет, херцог Дьо Лафьояд, Алберготи, Сен Фрьомон и други офицери наместници. „Господа — казал им херцог Д'Орлеан, — ако останем в това разположение, ще изгубим сражението: окопите ни са дълги пет левги; не можем да отбраняваме всички тези позиции. Моряшкият полк е твърде ниско; има напълно незащитени места; река Дория минава през лагера и ще попречи на бойците да си оказват бързо помощ. Когато един французин чака да го нападнат, той губи най-голямото си предимство — буйността, първите пламенни мигове, от които тъй често зависи победата в битките. Повярвайте, трябва да тръгнем срещу врага.“ Всички офицери наместници отговорили: „Трябва да тръгнем.“ Тогава маршал Дьо Марсен измъкнал от джоба си заповед на краля, според която при действие трябвало да бъде послушано неговото мнение; а според него трябвало да си останат на позициите.

Възмутеният херцог Д'Орлеан видял, че е изпратен в армията само като еднокръвен с владетеля, а не като пълководец; принуден да следва съвета на маршал Дьо Марсен, той започнал подготовката за неравната битка.

Враговете като че ли възнамерявали да нападнат на няколко места; придвижването им изпълвало с неувереност французите в техния лагер. Херцог Д'Орлеан искал едно, Марсен и Лафьояд — друго; карали се; не решавали нищо. Накрая пуснали врага да премине през Дория: редиците били осем, в дълбочина по двайсет и пет човека; трябвало мигновено да им се противопоставят батальони със съответната плътност.

Алберготи се намирал далеч от армията, на Монте дей Капучини, разполагал с двайсет хиляди човека, а насреща си имал само опълчение, което не смеело да нападне. Пратили човек да му иска дванайсет хиляди души: той отговорил, че не иска да оголва позициите

си; дал несъстоятелни обяснения, изслушали го, а времето летяло. Принц Ойген нападнал изкопните линии и подир два часа ги пробил. Раненият херцог Д'Орлеан се оттеглил, за да го превържат: тъкмо когато бил при хирурзите, му съобщили, че е дошъл краят, че враговете са завладели лагера и бъркотията е пълна. Незабавно трябвало да се спасяват с бягство: позициите, траншеите били изоставени, армията се разпръснала; всички принадлежности, провизии, боеприпаси и военната хазна се озовали в ръцете на победителите (7 септември 1706 г.).

Раненият в бедрото маршал Дьо Марсен бил пленен; един хирург на херцога на Савоя му отрязал крака и маршалът умрял почти веднага след операцията. Кавалерът Метюен, посланик на Англия при херцога на Савоя, най-щедрият, най-откровеният и най-приятният човек от оня край, натоварван с посланическа мисия, винаги се сражавал на страната на този владетел. Той видял как пленили маршал Дьо Марсен и станал свидетел на последните му мигове. Разказа ми, че Марсен му заявил дословно: „Господине, уверявам ви, изчакахме ви на позициите въпреки моята воля.“ Тези думи като че ли са в пълно противоречие със станалото по време на военния съвет, ала били самата истина: когато маршал Дьо Марсен се канел да отпътува от Версай, бил убеждавал краля, че трябва да се предприеме настъпление срещу врага, ако се реши да окаже помощ на Торино, ала притесненият от предходните поражения Шамияр настоял да се чака, а не да се хвърлят в битка; издадената във Версай заповед станала причина да бъдат разпръснати шейсет хиляди души. Французите дали не повече от две хиляди убити в сражението, ала вече знаем: изстреблението има по-слабо въздействие от уплахата. Поради невъзможността да се изхранва, та дори да би извоювала победа, след поражението войската се изтеглила към Дофине. Всичко било в такъв безпорядък, че граф Дьо Медави Грансеи, който тогава се намирал с войскови корпус в Мантова и разбил при Кастилионе (9 септември 1706 г.) имперските сили, командвани от ландграфа Фон Хесен, станал впоследствие крал на Швеция, всъщност удържал една пълна, ала безполезна победа. За кратко време били изгубени Милано, Мантова, Пиемонте, та и кралство Неапол.

---

[1] В историята на Рьобуле този принц е наречен водач на фракционерите, сякаш става дума за испанец метежник против Фелипе V. — Б.а. ↑

[2] По време на битката при Касинато командвал някой си граф Ревонтлан, роден в Дания, но и войската била само имперска.

Във връзка с това Лабомел изтъква в своите „Бележки относно «Историята на века на Луи XIV», че «датчаните не ги бива особено нито в родината им, нито другаде». Нека признаем — рядкост е да видим как такъв човек оскърбява по подобен начин всички нации. — Б.а. ↑

[3] Вж. „Мемоари на Фьокиер“. — Б.а. ↑

ГЛАВА ХХІ. ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА НЕСГОДИТЕ ЗА ФРАНЦИЯ И ЗА ИСПАНИЯ. ЛУИ ХІV ИЗПРАЩА СВОЯ ГЛАВЕН МИНИСТЪР ДА МОЛИ ЗА МИР. ИЗГУБЕНАТА БИТКА ПРИ МАЛПЛАКЕ И ПР.

Битката при Хьохцет станала причина Луи ХІV да изгуби най-внушителната част от армията и всички земи край Дунав и край Рейн; тя струвала на рода Фон Байерн цялата Бавария. Денят при Рамийи довел до отнемането на цялата Фландрия до портите на Лил. Разгромът при Торино пропъдил французите от Италия, както винаги се случвало при войните след Шарльоман. В Милано още имало войска, съществувала и победоносната малка армия на граф Дьо Медави. Все още се удържали някои населени места. Било предложено всичко да се отстъпи на императора, само и само той да допусне изтеглянето на тези бойци, които били близо петнайсет хиляди. Императорът склонил на тази капитулация; приел я и херцогът на Савоя. Така с едно драсване на перото императорът мирно и тихо станал господар на Италия; осигурени му били властта над кралствата Неапол и Сицилия: италианските васали станали негови поданици. Той удържал от Тоскана сто и петдесет хиляди пистоли, от Мангова — четирийсет хиляди. Парма, Модена, Лука, макар да били свободни, също били обложени с данък.

Императорът, спечелил тези предимства, не бил старият съперник на Луи ХІV Леополд, който под привидността на умереност и без да блести, бил извънмерно честолюбив; това бил неговият най-голям син Йозеф, жизнен, горд, гневлив, ала не тъй славен воин като своя баща. Ако е имало император, създаден, за да пороби Германия и Италия, това е Йозеф I. Той разпростира своето влияние отвъд

планините, обира папата, самоволно поставя през 1706 г. избирателите на Бавария и на Кьолн извън закона на Империята, отнема им избирателското право, задържа в затвора потомците на Фон Байерн и дори заличава името им. За баща им остава нещастната участ да се скита немил-недраг из Франция и Нидерландия: през 1712 г. Фелипе V му отстъпва цялата испанска Фландрия^[1]. Ако той бе запазил тази провинция, тя със сигурност си струва повече от Бавария и би го отървала от австрийския дом, ала му се дават само градовете Люксембург, Намюр и Шарльороа; останалото се пада на победителите.

Вече всичко сякаш заплашвало Луи XIV, застрашавал преди това цяла Европа. Херцогът на Савоя можел да навлезе във Франция; Англия и Шотландия се обединили и представлявали вече едно кралство — или по-точно Шотландия, превърнала се в провинция на Англия, допринасяла за могъществото на своята бивша съперница. Към края на 1706 и началото на 1707 г. всички врагове на Франция сякаш били придобили нови сили, а Франция вървяла към бездната: била притисната отвсякъде — и по море, и по суша. От великолепната флота, създадена от Луи XIV, оставали едва трийсет и пет кораба; откъм Германия Страсбург все още крепял границата; загубата на Ландау обаче правела Елзас уязвима. Прованс била застрашена от нашествие по суша и по море; изгърваното от Фландрия будело опасения за останалото; и все пак, въпреки негодите, самата Франция оставала незасегната; независимо от лошото развитие на войната тя била загубила само завоювани земи.

Луи XIV дал отпор навсякъде. Макар навсякъде да бил отслабен, оказвал съпротива, осигурявал закрила, нападал във всички посоки; бедите обаче се стоварвали и в Испания, и в Италия, и в Германия, и във Фландрия. Твърди се, че обсадата на Барселона била осъществена по-зле дори от обсадата на Торино.

Графът на Тулуза се вестил само колкото да върне флотата в Тулон: Барселона получила помощ, обсадата била прекратена, наполовина намалената френска армия се оттеглила без боеприпаси в Навара, малко кралство, запазено за испанците, макар нашите крале да прибавят и тази титла към френската поради навик, който май не действа в полза на тяхното величие.

Към всички провали се прибавил и още един, привидно окончателен. Съвместно с малък брой англичани португалците превзели всички населени места, до които се добрали, и напреднали чак в испанската част на Естремадура, която се отличавала от португалската част. Командвал ги един французин, станал пер на Англия, милорд Галоуей, бивш граф Дьо Рювини; същевременно англичанинът херцог Беруик, племенник на Марлборо, бил начело на френско-испанските войски, които вече не съумявали да спрат победителите.

Фелипе V бил в Памплона, без да е напълно господар на съдбата си; неговият съперник Карл разширявал своето влияние и силите си в Каталуния: бил господар на Арагон, на провинцията Валенсия, на Картагена, на част от провинцията Гранада. Англичаните си били взели Гибралтар и му били дали Менорка, Ибиса и Аликанте: пред него бил открит и пътят до самия Мадрид (юни 1706 г.); Галоуей влязъл там, без да срещне съпротива, и провъзгласил за крал ерцхерцог Карл; някаква войскова част го обявила за такъв и в Толедо.

Тогава всичко изглеждало за Фелипе V толкова безнадеждно, че маршал Дьо Вобан, най-големият инженер, най-преданият гражданин, мъж, непрестанно зает с полезни или практически неосъществими, но неизменно необичайни начинания, предложил на френския двор да изпрати Фелипе V да управлява в Америка: принцът се съгласил. Канели се да го пратят на плаване с преданите нему испанци; така Испания щяла да бъде оставена сред граждански размирици; търговията с Перу и Мексико щяла да бъде във властта на французите и при този обрат в рода на Луи XIV Франция пак щяла да бъде въздигната. Начинанието било обсъдено във Версай, ала упоритостта на кастилците и грешките на враговете опазили короната за Фелипе V. Населението одобрявало собствения си избор на Фелипе, одобрявало и съпругата му, дъщеря на херцога на Савоя, която се стараела да им се хареса, била изключително борбена като за своя пол и никак не бездействала при тия бедни. Тя лично пътувала из градовете, печелела сърцата, будела пориви, събирала дарения, отпуснати от населението: така осигурила на своя съпруг над двеста хиляди екюта за три седмици. Нито един гранд, дал клетва, не станал предател; когато Галоуей провъзгласил ерцхерцога в Мадрид, се разнесъл вик: „Да

живее Фелипе!“ В Толедо пък населението разгонило онези, които били на страната на ерцхерцога.

Дотогава испанците не били напрегнали достатъчно сили, за да подкрепят своя крал; те извършили чудеса, когато го видели повален, и проявили в този случай особена храброст, различна спрямо храбростта на други народи, които отначало полагат огромни усилия, а после отстъпват. Трудно е на една нация да бъде наложен крал против волята ѝ. Португалците, англичаните, австрийците, които били в Испания, се оказали преследвани навсякъде, започнали да не им достигат провизиите, те направили грешки, които почти винаги са неизбежни в една чужда страна, претърпели безброй дребни поражения: най-сетне, три месеца след като бил отпътувал от Мадрид като бежанец, Фелипе V влязъл в него триумфално и бил приет с толкова по-радостни възгласи, колкото по-студено и по-отвратено бил посрещнат неговият съперник (22 септември 1706 г.).

Като видял, че и испанците се стараят, Луи XIV също проявил старание; той бдял за сигурността на всички брегове на Океана и на Средиземно море, като разполагал сили на опълчението, поддържал войски във Фландрия, край Страсбург, един корпус в Навара, един в Русийон, а проводил и нови бойци на маршал Бериик в Кастилия.

25 април 1707 г. Тъкмо с тези бойци и с подкрепата на испанците Бериик победил Галоуей във важната битка при Алманса. Алманса, град, изграден от маврите, се намира на границата на Валенсия: цената на победата била тази прекрасна провинция. Нито Фелипе V, нито ерцхерцогът имали лично участие в този ден — така прочутият граф Питърбъро, който бил особен във всичко, възкликнал, че „сме наистина добряци, дето се бием заради тях“. Тъкмо това писал на маршал Дьо Тесе, а съм го чувал и от устата му: той добавяше, че само робите се бият заради един човек, че боят трябва да се води за определена нация. Херцог Д'Орлеан, който искал да участва в събитието и трябвало да стане главнокомандващ в Испания, пристигнал едва на идния ден, ала се възползвал от победата: завзел множество населени места, сред които Лерида, познал славата на великия Конде.

Същевременно маршал Дьо Вилар, върнат от Франция начело на войските единствено поради належащата необходимост от човек като него, поправял в Германия нещастните последици от деня при

Хьохщет. Пробил бойните редици на Шолхофен отвъд Рейн, разпръснал вражеските части, получил данък от области, възлизали на петдесет левги наоколо, достигнал чак до Дунав. Мимолетният успех успокоявал донейде нещата по границите с Германия, ала в Италия всичко било изгубено. Беззащитното кралство Неапол, свикнало господарите му да се сменят, паднало под игото на победителите, папата, неуспял да попречи германските бойци да преминат през неговите владения, наблюдавал, без да посмее да възрази, как императорът става негов васал без негово участие. Изключителен пример за силата на наложеното мнение и за властта на обичаите е как Неапол винаги може да бъде превзет, без да се иска съгласието на папата, а пък неизменно след това да му се отдаде почит.

Докато внукът на Луи XIV губел Неапол, дядото бил на път да изгуби Прованс и Дофине. Херцогът на Савоя и принц Ойген вече били проникнали там през прохода при Танд. Там границите не се охранявали, както във Фландрия и в Елзас — вечните бойни полета, — с безброй цитадели, издигнати там поради очакваните опасности. Към Вар нямало подобни предпазни съоръжения, нямало укрепени населени места, възпиращи врага и даващи възможност там да се струпат войски. Тази граница е пренебрегната и до наши дни и за това не може да се изтъкне друга причина, освен че хората рядко проявяват предвидливост във всяко едно отношение. Френският крал с болезнено възмущение гледал как същият този херцог на Савоя, който допреди година бил останал почти без столица, и принц Ойген, едва ли неизраснал в неговия двор, направо се канели да му откънат Тулон и Марсилия.

Август 1707 г. Тулон бил настоятелно обсаден: срещу пристанището имало мощна английска морска флота, която го бомбардирала. При малко повече бързина, старателност и организираност Тулон щял да падне; беззащитната Марсилия нямало да издържи — Франция съвсем спокойно можела да изгуби две провинции. Ала нещата невинаги остават спокойни: времето се оказало достатъчно, за да бъде изпратена помощ. Когато провинциите се оказали застрашени, били отделени бойци от армията на Вилар; били жертвани предимства в Германия, за да бъде спасена част от Франция. Местността, през която проникнали неприятелите, е суха, безплодна, осеяна с планински местности, храна липсва и мъчно се

намира подслон. Болестите, налегнали вражеската армия, се впрегнаха в помощ на Луи XIV. Обсадата на Тулон била прекратена (22 август 1707 г.) и Прованс скоро била освободена, а Дофине била въвн от опасност: тъй рядък е успехът за всяко едно нахлуване, ако силите не разполагат със силна подкрепа в страната. И Карл V се бил провалил там; в наши дни бойците на кралицата на Унгария също се провалиха^[2].

Все пак това навлизане, струвало доста на съюзниците, не струвало малко и на французите: голяма площ била разорена, а се стигнало и до разделение на силите.

Европа изобщо не очаквала, че при голямото изтощение, когато за Франция било успех, че е избягнала едно нашествие, Луи XIV ще набере мощ и възможности сам да направи опит за нахлуване във Великобритания въпреки бедственото положение на военноморските си сили, независимо от флотите на англичаните, пръснати из цялото море. Начинанието било предложено от шотландци, свързани със сина на Джеймс II. Успехът изглеждал съмнителен, ала Луи XIV бил помамен от несъмненото величие на самото намерение. Сам е заявявал, че това го е подбудило не по-малко от политическата страна на въпроса.

Да бъде пренесена войната във Великобритания, при положение че тя била тъй мъчителна на толкова други места, да се направи опит да бъде издигнат, та макар и само на шотландския престол, синът на Джеймс II, след като Фелипе V едвам се задържал на испанския трон, било славно, а и не съвсем безпочвено хрумване.

Всички шотландци, които не се били продали на лондонския двор, стенели под зависимостта от англичаните. Тайните им мечти единодушно били да призоват потомъка на някогашните им крале, прогонен още от люлката от престолите на Англия, Шотландия и Ирландия, комуто едва ли не бил направен опит да бъде отнет дори произходът. Било му обещано, че ще завари трийсет хиляди въоръжени мъже, които ще се сражават за него, стига само да пристигне в Единбург с малко помощ от Франция.

Луи XIV, който при отминалото си благополучие бил извършил толкова усилия в полза на бащата, сторил същото за сина в едно време на несгоди. Осем бойни кораба и седемдесет транспортни съда били подготвени в Дюнкерк; натоварени били шест хиляди човека (март

1708 г.). Бойците ръководел граф Дьо Гасе, впоследствие маршал Дьо Матиньон; кавалер Форбен Жансон, един от най-добрите мореплаватели, командвал флотата. Положението не изглеждало зле: в Шотландия имало само трихилядна редовна армия; Англия била разпратила далеч войниците си; те били заети във Фландрия с херцог Марлборо. Трябвало обаче да се стигне до целта, а англичаните разполагали по море с флота от близо петдесет военни кораба. Начинанието се оказало съвсем сходно с онова, което наблюдавахме през 1744 г. в полза на внука на Джеймс II. То било предотвратено от англичаните. Възникнали спънки; лондонското правителство дори успяло да прехвърли дванайсет батальона от Фландрия. Най-подозрителните лица в Единбург били арестувани. Накрая претендентът се добрал до шотландския бряг, ала уговорените сигнали не последвали и единственото, което останало на кавалера Дьо Форбен, било да го върне в Дюнкерк. Той спасил флотата, но начинанието не се състояло. Единствено Матиньон спечелил. Когато разпечатал в открито море заповедите на двора, видял, че е произведен в чин маршал на Франция — награда за онова, което искал, ала не могъл да свърши. Някои историци^[3] подозират, че кралица Ан се е била разбрала със своя брат. Би било простодушие да смятаме, че тя би поканила своя съперник да се появи, за да я смъкне от трона. Има грешка във времето: предполага се, че е искала да го поощри, понеже впоследствие тайно го възприема като свой приемник, ала кой иначе би пожелал да бъде прогонен от наследника си?

Докато положението на Франция се влошавало все повече с всеки изминал ден, кралят сметнал, че ако постави своя внук херцога на Бургундия начело на армията във Фландрия, присъствието на предполагаемия бъдещ носител на короната ще съживи дръзновението, което започвало да се губи. Решителен и неустрашим по дух, принцът бил набожен, справедлив и философ по природа. Призванието му било да ръководи мъдри хора. Като ученик на Фенелон, архиепископа на Камбре, той бил възлюбил своя дълг; обичал хората и искал те да са щастливи. Бил обучен да воюва, ала възгледите му относно тази дейност били, че тя е бич за човечеството и злостастна необходимост, а не извор на слава. Принцът философ трябвало да се противопостави на херцог Марлборо; за помощник му дали херцог Дьо Вандом. Случило се нещо, на което често ставаме свидетели; добрият военачалник не

бил послушан своевременно и често съветите на принца се противопоставяли на мнението на пълководеца; оформили се две страни, докато в армията на съюзниците имало само една — на общата кауза. Тогава принц Ойген бил край Рейн — ала всеки път, когато се озовавал заедно с Марлборо, двамата постигали съгласие.

Херцогът на Бургундия имал числено надмощие; Франция, която според Европа била вече изтощена, му осигурила почти стохилядна армия; съюзниците разполагали едва с осемдесет хиляди човека; съществувало и предимството на разбирателството с една продължително подвластна на испанците местност, поизмъчена от холандските гарнизони, в която доста граждани били привърженици на Фелипе V. Тайни връзки довели до разтварянето на портите на Гент и Ипър, ала военните действия помели ползата от политическите ходове: разделението, водещо до нерешителност на военния съвет, довело до придвижване първоначално към река Дендер, а подир два часа към Шелде край Ухенард, но било изгубено време. Заварили принц Ойген и Марлборо, които хич не си губели времето и били единни; наложило се отдръпване към Уденард: битката не била голяма, но отстъплението се оказало фатално (11 юли 1708 г.). Грешките се трупали; полковете се насочвали ту насам, ту натам, без да има точни заповеди; дори над четири хиляди души се озовали пътьом под ударите на вражеската войска на няколко мили от бойното поле.

Обезкуражената армия се оттеглила безредно към Гент, Турне и Ипър и оставила принц Ойген да овладее местността и спокойно да обсади Лил с по-немногочислена войска.

Предприемането на обсада на един тъй голям и тъй укрепен град като Лил, без да е завзет Гент, без възможност за снабдяване, освен откъм Остенде, като възможният път бил и твърде тесен, а и всеки миг можело да се попадне в клопка — за Европа това била дръзка постъпка, простима обаче поради неразбирателството и несигурността, царящи във френската армия: оправдал я и успехът. Снабдителните обози можело да бъдат прехванати, ала това не се случило; бойците, които ги охранявали, можело да бъдат победени от по-многочислени части, ала тъкмо те претърпели поражение; армията на херцога на Бургундия можела да нападне недоукрепените позиции на вражеската армия, но не ги нападнала. Лил бил покорен (23 октомври 1708 г.) за най-голямо удивление на цяла Европа, която смятала, че по-скоро

херцогът на Бургундия ще притисне Ойген и Марлборо, отколкото те да превземат Лил. Маршал Дьо Буфлер удържал града почти четири месеца.

Жителите му така били свикнали с грохота на оръдията и с всички ужаси около обсадата, че там имало представления при посещаемост, не по-малка отколкото в мирно време, а когато бомба паднала близо до залата, където се играела комедия, спектакълът дори не прекъснал.

Маршал Дьо Буфлер толкова добре бил наредил всичко, че жителите на големия град били спокойни, докато той се преуморявал: защитата му спечелила уважението на неприятелите, сърцата на гражданите и му донесла признателност от страна на краля. Историците, или по-точно холандските писатели, осмелили се да го укоряват, би трябвало да си припомнят, че за да противоречи човек на общественото мнение, трябва да е бил свидетел, и то компетентен свидетел, за да докаже твърденията си^[4].

Междувременно армията, станала свидетелка на обсаждането на Лил, се топяла постепенно; тя допуснала да бъдат превзети и Гент, и Брюге, и други позиции: малко кампании са били тъй съдбоносни. Офицерите, обвързани с херцог Дьо Вандом, приписвали всички пропуски на съветите на херцога на Бургундия; съветникът пък упреквал за всичко херцог Дьо Вандом: духовете стават язвителни в нещастията. Придворен на херцога на Бургундия^[5] казал един ден на херцог Дьо Вандом: „Така става, когато човек не ходи всеки ден на утринното богослужение; виждате до какви несгоди доживяхме.“ Херцог Дьо Вандом му отвърнал: „Да не мислите, че Марлборо ходи на богослужение по-често от мен?“ Светкавичните успехи на съюзниците били като мед за сърцето на император Йозеф: той бил деспот в Империята, владее Ландау и вече му се струвало, че поради превземането на Лил пътят към Париж е открит; някаква група холандци се осмелила да проникне през Куртре чак до Версай и отвлякла от Севърския мост интенданта на конюшните на краля, въобразявайки си, че е пленила дофина, бащата на херцога на Бургундия: Париж бил в ужас^[6].

Императорът разчитал неговият брат Карл да стане най-малкото крал на Испания също тъй, както Луи XIV възнамерявал внукът му да управлява страната. Приемничеството, което испанците се били

опитали да запазят цялостно, вече било поделено между трима: императорът бил взел за себе си Ломбардия и кралство Неапол; брат му Карл все още притежавал Каталуня и част от Арагон. Тогава императорът насилвил папа Климент XI да признае ерцхерцога за крал на Испания; папата, когото оприличавали на свети Петър, понеже все настоявал, отричал, покаявал се и плачел, неизменно бил признавал Фелипе V по примера на своя предшественик; при това бил обвързан с рода на Бурбоните. Императорът го наказал, като обявил за имперски множество феоди, които дотогава били на папите, най-вече Парма и Пиаченца, разорил някои свещенически владения и заграбил град Комачо.

В по-отдавнашни времена папата би отлъчил всеки император, отнел му и най-малкото право, а отлъчването би смъкнало императора от престола, ала мощта на небесните ключове е сведена почти до равнището, което ѝ се полага, и клонящият към Франция Климент XI за малко си позволил да посегне към меча. Вдигнал войска и скоро съжалил: убедил се, че под духовното управление римляните никак не ги бива да въртят шпаги. Прибрал войската; оставил Комачо на императора и се съгласил да пише на ерцхерцога: „До нашия прескъп син, католически крал на Испания.“ Скоро английската флота в Средиземно море и германските бойци във владенията му го заставили да напише: „До нашия прескъп син, всеиспански крал.“ Признанието на папата, без значение в германската империя, имало стойност пред народа на Испания, повярвал вече, че ерцхерцогът не е достоен да управлява, след като го закриляли еретиците, похитили Гибралтар.

Август 1708 г. Извън континента на испанската монархия ѝ оставали островите Сардиния и Сицилия; английската флота предала Сардиния на император Йозеф; англичаните желали неговият брат ерцхерцогът да получи единствено Испания — договорите за делба се шилели от техните оръжия. Те оставили завоюването на Сицилия за по-нататък и предпочели с корабите си да издирват по моретата американските галеони, като си присвоили някои от тях, вместо да предават на императора още земи.

Франция била не по-малко унижена от Рим, а и в по-опасно положение: възможностите се изчерпвали, както и кредитът; населението, обожавало краля си при благополучието, мърморело срещу преследвания от лош късмет Луи XIV.

Разни шайки, на които правителството било продало нацията, за да разполага с пари в брой поради растящите нужди, трупали облаги от нещастията на обществото и го оскърявали с показан разкош. Взетото назаем било пропиляно; ако не била храбрата изобретателност на някои търговци, особено онези от Сен Мало, които се добрали до Перу и се върнали с трийсет милиона, като услужили с половината на държавата, Луи XIV нямало да успее да плаща на бойците си: войната била разорила Франция и делови хора я спасили. Същото било и в Испания; галеоните, които не били пленени от англичаните, осигурили защитата на Фелипе, обаче издръжката стигнала за няколко месеца и набирането на войници не било никак лесно. Оглавеният министерството на финансите и военното министерство Шамияр си подал оставката през 1708 г. като министър на финансите, оставяйки ги в хаос, който се оказал непоправим при това управление; през 1709 г. напуснал и военното министерство, което било в не по-добро състояние от другото. Обвинявали го в множество грехове; народът не прощавал, защото страдал, и не му хрумвало, че при някои несгоди грешките са неизбежни^[7]. Воазен, поел подир него военните въпроси, и Демарец, натоварен с финансовите, не успели да изградят нито подобри военни планове, нито пък да подсигурят кредит.

Жестоката зима на 1709 година окончателно обезсърчила нацията. Маслинените дръвчета, от които зависи много в Южна Франция, изсъхнали; измръзнали почти всички овошки. Нямало надежда за добиви. Складираното било твърде малко; зърното, което можело с големи разходи да бъде пренесено от пристанищата в Леванта и в Африка, било под заплахата да бъде прехванато от вражеските флоти, а почти не били останали бойни кораби за борба срещу тях. Зимата била ужасна в цяла Европа, но неприятелите разполагали с повече възможности. Холандците особено, осъществявали тъй дълго съобщенията между нациите, разполагали с достатъчно складове, за да изхранят обилно цветущите армии на съюзниците, докато изнемощелите и отчаяни френски бойци едва ли не трябвало да гинат от недоимък.

Кралят продал златни съдове и прибори за четиристотин хиляди франка; най-видните сеньори изпратили сребърните си съдини в монетния двор. Няколко месеца парижани ядели само тричав хляб;

дори във Версай доста семейства се хранели с овесен хляб: госпожа Дьо Ментьонон дала пример в това отношение.

Луи XIV вече бил направил някои мирни стъпки и при тия злокобни обстоятелства не се поколебал да помоли за мир същите онези холандци, с които някога се бил отнесъл тъй зле.

Генералните щати нямали щатхалтер от времето на смъртта на крал Уилям; холандските магистрати, които вече наричали своите семейства патрициански, били като крале. Четиримата холандски комисари, отговорни за армията, се отнасяли горделиво спрямо трийсетината германски владетели, на които плащали. „Докарайте тук Холщайн“ — казвали те. Или пък: „Я кажете на Хесен да намине“^[8] Тъй се държали тия търговци, които въпреки простичките си дрехи и скромните си трапези се забавлявали да тъпчат и наетите от тях немски горделивци, и величието на един могъщ крал, който навремето ги бил победил.

През 1665 г. привързаността им към Луи XIV не била струвала скъпо; през 1672 г. били понесли нещастията и храбро били възстановили щетите; в случая искали да се възползват от своя късмет. Ни най-малко не се стремели да докажат на хората, проявявайки просто превъзходство, че величие съществува само в силата: искали тяхната държава да получи суверенитет над десет града във Фландрия, сред тях били Лил — вече в ръцете им — и Турне, който все още не бил завладян. Така холандците възнамерявали да оберат плодовете от войната не само за сметка на Франция, но и за сметка на Австрия, на чиято страна се сражавали, както Венеция някога била увеличила своята територия със земи от всичките си съседи. В крайна сметка републиканският дух си е също толкова честолюбив, колкото и монархическият.

Това се видяло подир няколко месеца; когато начатъкът на преговорите избледнял, а оръжията на съюзниците постигнали нови предимства, херцог Марлборо, който бил същински господар на своята владетелка в Англия и бил спечелен за холандската кауза, сключил през 1709 г. с генералните щати известния Хагски граничен договор (*traite de la Barriere*), според който те трябвало да имат власт над всички гранични градове във Франция, които бъдат превзети, да разполагат с гарнизони в двайсет населени места във Фландрия за сметка на самата страна, в Юи, в Лиеж и в Бон, като Горен Гелдерланд

оставал тяхна суверенна територия. Така щели да получат власт над седемнайсетте провинции в Нидерландия; щели да имат и Лиеж, и Кьолн. Възнамерявали да разширят земите си за сметка на своите съюзници. Такива били високите им изисквания, когато кралят тайно им проводил председателя Рује в опит за преговори.

Преговарящият най-напред се видял в Антверпен с двама амстердамски магистрати, Брюис и Вандердусен, които разговаряли с него като победители и разгърнали пред пратеника на най-гордия крал цялото високомерие, което ги било смазало през 1672 г. После с него се водели престорено разговори известно време в едно от селцата, които някога пълководците на Луи XIV били опожарили и потопили в кръв. След като хубаво си поиграли с него, му заявили, че кралят на Франция трябва да накара своя внук краля да се откаже от престола без никакво обезщетение, че избирателят на Бавария Франц Мария и неговият брат избирателят на Кьолн трябвало да поискат прошка — иначе договорите щели да се сключат със силата на оръжията.

Отчайващите послания на председателя Дьо Рује към съвета се нижели в периода на най-жалката нищета, до която кралството било докарано в тия пагубни времена. Зимата на 1709 г. имала ужасяващи последици; народът гинел от глад; на бойците не било платено; навсякъде царяла печал: стоновете и страховете на населението усилвали нещастieto.

Съветът бил съставен от дофина, от херцога на Бургундия и негов син, от канцлера на Франция Поншартрен, от херцог Дьо Бовилие, от маркиз Дьо Торси, от военния държавен секретар Шамияр и от главния финансов контролър Демарец. Херцог Дьо Бовилие описал най-трогателно състоянието, до което била доведена Франция, а херцогът на Бургундия направо се просълзил, както и целият съвет. Канцлерът заключил, че трябва да се договори мир на всяка цена: военният министър и министърът на финансите заявили, че възможностите са изчерпани. „Една тъй тъжна сцена — казва маркиз Дьо Торси — би била трудна за описване, дори да бе позволено да се разкрие тайната на най-затрогващото в нея.“ Тайната се състояла във всеобщия плач.

Кризата накарала маркиз Дьо Торси да предложи сам да сподели оскърбленията, нанасяни на краля в лицето на председателя Рује; ала

нима можел да се надява да постигне онова, което победителите вече били отказали? Следвало да се очакват само още по-сурови условия.

Март 1709 г. Съюзниците вече започвали военните действия. Торси отишъл в Хага под измислено име, държавният секретар Хайнзиус се зачудил, когато му съобщили, че оня, когото чужденците приемали за главен министър на Франция, се намира в неговото преддверие. Преди време Хайнзиус бил проведен във Франция от крал Уилям, за да преговаря относно правата му върху княжество Оранж; той се бил срещнал с Лувоа, държавен секретар на областта Дофине, край чиято граница е разположено княжеството. Пратеникът на Уилям говорил разпалено — не само за своя господар, но и за представителите на реформистката църква в Оранж, нима можем да си представим, че Лувоа му отвърнал, че „ще го тикне в Бастилията“^[9]? Подобни слова, дори отправени към поданик, биха прозвучали отвратително; изречени спрямо чужд пратеник, те представлявали нагло престъпване на правото на нациите. Оттук съдим какво е било дълбокото впечатление, оставено в сърцето на магистрата на един свободен народ.

Малко примери има подобна надменност да бъде последвана от толкова унижения. В Хага маркиз Дьо Торси умолявал от името на Луи XIV, обърнал се и към принц Ойген и към херцог Марлборо, след като си изгубил времето с Хайнзиус; те и тримата искали войната да продължи: за принца тя означавала величие и мъст, за херцога — слава и огромно богатство, а той ценял и двете; третият, движен от другите двама, се възприемал като спартиат, принизяващ персийския крал. Те предлагали не мир, а примирие, при което трябвало да бъдат удовлетворени исканията на всички съюзници, а нищо да не бъде дадено на съюзените с краля; условието било кралят да се присъедини към своите врагове, за да прогони от Испания собствения си внук в двумесечен срок; за да бъдат нещата необратими, той трябвало веднага да отстъпи завинаги десет градове във Фландрия на холандците, да върне Страсбург и Брисак и да се откаже от суверенитета си над Елзас. Луи XIV надали бил очаквал, когато отказал навремето полк на принц Ойген, когато Чърчил още не бил дори полковник в Англия, когато дори името на Хайнзиус му било почти неизвестно, че един ден тези трима мъже ще му налагат такива клаузи. Торси напразно се опитал да изкуши Марлборо, като му предложил четири милиона; херцогът,

който обичал и славата, и парите, ала с огромните си печалби, дължащи се на победите, доста надхвърлял четири милиона, оставил френския преговарящ с мъката от едно срамно и безсмислено предложение. Торси предал на краля заповедите на неговите врагове. Тогава Луи XIV сторил нещо, което никога не бил вършил спрямо своите поданици: той се оправдал пред тях; разпратил на губернаторите на провинциите и на градските общини циркулярно писмо, в което се отчитал пред хората за тегобите, които бил принуден да продължи да им налага, събудил тяхното възмущение, повлиял на чувството им за чест, та дори и за жалост^[10]. Политици са казвали, че Торси е отишъл да се унизи в Хага само за да изкара враговете виновни, за да оправдае Луи XIV в очите на Европа и за да настърви французите до гняв заради оскърблението, нанесено на нацията чрез неговата личност; в действителност той отива само да иска мир; председателят Руйе остава по заповед дори още няколко дни в Хага, за да се помъчи да договори не тъй сурови условия — единственият отговор на щатите бил, че Руйе трябва да си замине в срок от двайсет и четири часа.

След като твърдят отговор бива предаден на Луи XIV, той казва на заседание на съвета: „Щом ще трябва да се воюва, предпочитам да воювам с враговете си, а не с децата си.“ И се подготвя да си изпробва отново късмета във Фландрия. Гладът, измъчил селата, става подкрепа за войната: онези, които нямали хляб, станали войници; много земи останали неразорани, ала се събрала армия. Маршал Дьо Вилар, изпратен предната година в Савоя да командва бойци, чието дръзновение успял да поощри, бил призван във Фландрия като човек, на когото държавата възлагала своята надежда.

Марлборо вече бил превзел Турне (29 Юли 1709 г.), като Ойген осигурил странична подкрепа за обсадата; двамата пълководци вече се придвижвали с намерението да завоюват Моне: маршал Дьо Вилар тръгнал напред, за да ги спре. С него бил старият му познат маршал Дьо Буфлер, който бил помолил да му бъде подчинен. Буфлер действително обичал краля и отечеството; в този случай той доказал (въпреки афоризма на един духовит мъж), че и при монархическа държава, когато владетелят е свестен, съществуват добродетели. Те навярно са не по-малко, отколкото при републиките, може би не са тъй възторжени, ала притежават повече от онова, което наричаме чест^[11].

Още щом французите напреднали, за да попречат на завземането на Моне, съюзниците поели, за да ги нападнат край гората Бланжи и край село Малплаке.

Армията на съюзниците наброявала приблизително осемдесет хиляди бойци, а армията на маршал Дьо Вилар — към седемдесет хиляди. Французите теглели осемдесет оръдия, съюзниците — сто и четирийсет. Херцог Марлборо командвал десния фланг, сиреч англичаните и германските бойци, на които плащала Англия; принц Ойген бил в центъра; Тили и граф Фон Насау били отляво заедно с холандците.

Маршал Дьо Вилар поел лично левия фланг и оставил десния на маршал Дьо Буфлер. Армията укрепила набързо позициите си — едно действие, подходящо за по-малобройна и тъй дълго останала без късмет войска, която била наполовина запълнена с нови набори, подходящо и спрямо положението на Франция, която при пълно поражение щяла да изпадне в жестока безизходица. Някои историци укоряват пълководеца за това разположение. Те казват: „Той е трябвало да направи голям пробив, а не да дава възможност за такъв пред себе си.“ Колко умело съдят събитията на едно бойно поле хората, които го правят в своите кабинети!

Зная единствено, че според думите на самия маршал войниците останали без хляб цял един ден, а тогава получили такъв и го изхвърлили, за да им е по-леко да тичат в битката. През предните векове е имало твърде малко по-оспорвани и по-продължителни сражения, а нито едно не е било по-смъртоносно. Аз няма да кажа за тази битка нищо, което да не е признато от всички.

Левият фланг на враговете, където се сражавали холандците, бил почти напълно унищожен и дори преследван с щикове, надянати на пушките; вдясно Марлборо напругал сили и удържал положението; маршал Дьо Вилар пооголил малко своя център, за да противостои на Марлборо, ала центърът бил нападнат; укрепителните съоръжения били пометени; гвардейският полк, който се биел там, не могъл да окаже съпротива. Маршалът се спуснал отляво към своя център, бил ранен и сражението било загубено: по бойното поле лежали близо трийсет хиляди мъртви и смъртно ранени (11 септември 1709 г.).

Стъпвало се по скупчени трупове, особено при холандците. Франция не изгубила повече от осем хиляди мъже през този ден;

враговете дали към двайсет и една хиляди убити и ранени, ала центърът бил отнесен, двата фланга били разделени и онези, които осъществили по-голямото клане, се оказали победени.

Маршал Дьо Буфлер осъществил отстъплението при пълен ред^[12] с помощта на княз Дьо Тенгри Монморанси, впоследствие маршал Фон Люксембург, наследил храбростта на предците си. Армията се изтеглила между Кеноа и Валансиен, отнасяйки доста пленени знамена и стягове на неприятелите. Тези успехи утешили Луи XIV и честта, че издържали толкова дълго и че било изгубено единствено бойното поле, била сметната за победа. Завърналият се в двора маршал Дьо Вилар уверил краля, че ако не било раняването му, е щял да извоюва победа. Пълководецът по мое свидетелство бе убеден в това, ала съм и свидетел, че малцина му вярваха.

Може да е учудващо, че една армия, унищожила две трети от силите на врага, сиреч повече хора, отколкото е загубила, не се опитва да попречи на онези, които е трябвало да си легнат сред мъртъвци, да се прехвърлят и да обсадят Моне. Холандците се бояли от това начинание. Колебаели се. Ала представата, че една битка е изгубена, се налага на победените и ги обезсърчава. Хората никога не вършат това, което трябва да се направи, а ако на един войник се каже, че е победен, той се страхува това да не се случи пак. Затова Моне бил обсаден и превзет, и останал на холандците, както и Турне, и Лил.

---

[1] В историята на Ръобуле се казва, че това суверенно право му е дадено още през 1700 г.; тогава обаче той е още само вицекарал. — Б.а.

↑

[2] Уважението към истинността в дреболиите ни принуждава да упоменем словата, които съставителят на „Мемоарите на госпожа Дьо Ментьонон“ влага в устата на краля на Швеция Карл XII, който се бил обърнал към херцог Марлборо: „Ако Тулон е превзет, и аз ще го превзема.“ Английският пълководец не се намирал при краля през време на обсадата. Той се вижда с него в Алт Ранщат през април 1707 г., а обсадата на Тулон е прекратена през месец август. Впрочем Карл XII изобщо не се е забърквал в тази война; той неизменно отказва да се срещне с всички изпратени при него французи. В „Мемоарите на госпожа Дьо Ментьонон“ откриваме приказки, които не са били

изричани, а и не биха могли да бъдат изречени; на тази книга следва да гледаме просто като на зле предъвкан роман. — Б.а. ↑

[3] Сред тях и Рьобуле на стр. 233 във VIII том. Той основава догадките си върху догадките на кавалер Дьо Форбен. Онзи, който заля публиката с толкова лъжи, озаглавени „Мемоарите на госпожа Дьо Ментьонон“, и отпечата през 1752 г. неправомерно издание на „Векът на Луи XIV“, задава в една от бележките си въпроса кои историци са твърдели, че кралица Ан се е била разбрала с брат си. „Това са небивалици“ — обобщава той. Виждаме обаче тук ясно, че не са небивалици и че авторът на „Векът на Луи XIV“ не твърди нищо, без да има доказателство за него. Иначе не е редно да се пишат исторически трудове. — Б.а. ↑

[4] Такъв е историческият труд, който издател на име Ван Дюрен поръчал на йезуита Ла Мот, избягал в Холандия под името Ла Ход, дописан от Ламартиниер, основаващ се върху неизвестните мемоари на граф Дьо..., държавен секретар. В „Мемоарите на госпожа Дьо Ментьонон“, където има още повече лъжи, в том IV на стр. 119 пише, че обсаждащите града пращали листовки със следното съдържание: „Успокойте се, французи, онази Ментьонон няма да ви стане кралица.“ Там е добавено: „Можем да предположим, че във въодушевляването от удоволствието заради една вероятна победа Луи е предложил или обещал трона на госпожа Дьо Ментьонон.“ Бива ли във въодушевляването от наглостта хартията да бъде омърсявана с подобни измислици и долнопробни клюки? Как несмисленият съставител е достигнал дотам в безочието си, та да твърди, че херцогът на Бургундия бил предал краля, своя дядо, и е оставил Лил да бъде превзет от принц Ойген, за да не би госпожа Дьо Ментьонон да бъде провъзгласена за кралица? — Б.а. ↑

[5] Маркиз Д'О. — Б.а. ↑

[6] Дръзката постъпка била извършена от холандски офицери. Почти всички те били французи, заставени от фаталното отменяне на Нантския едикт да си потърсят друга родина; те сметнали преносимия стол на маркиз Дьо Беринген за стола на дофина, понеже бил украсен с френския герб. След като го отвлекли, го накарали да се качи на кон; той обаче бил възрастен и слабо подвижен, така че учтиво му наели пътьом пощенска кола. Това отнело време. Кралските пажове се спуснали подир тях; интендантът на конюшните бил освободен, а

пленниците го станали на свой ред пленници; било въпрос на минути да отвлекат дофина, който пътувал след Беринген само с един гвардеец за охрана. — Б.а. ↑

[7] Според историческия труд на бившия йезуит Ла Мот, съчинен от Ламартиниер, финансите били отнети на Шамияр през 1703 г., като общественото мнение било наложило с тях да се заеме маршал Д'Аркур. Чет нямат грешките на този историк. — Б.а. ↑

[8] Авторът е слушал за това от устата на поне двайсет души, които са ги чували да говорят тъй в Лил след превземането на града. Все пак възможно е тези изрази да са не просто в резултат на грубиянска надменност, а поради спазването на един лаконичен стил, какъвто се среща в армиите. — Б.а. ↑

[9] Вж. „Мемоари на Торси“, том III, стр. 2; текстът потвърждава напълно изнесеното тук. — Б.а. ↑

[10] Авторът на „Мемоари на госпожа Дьо Ментьонон“ твърди, на стр. 92 и 93 във V том, че „херцог Марлборо и принц Ойген придумали Хайнзиус“ като че ли се е налагало Хайнзиус да бъде увещаван. Той слага в устата на Луи XIV вместо прекрасната реч, произнесена от него пред съвета; низките и незначителни слова: „Тогава — като тогава.“ Той цитира автора на „Векът на Луи XIV“ и го укорява, задето твърдял, че „Луи XIV разлепил своето циркулярно писмо по улиците на Париж“. Направихме справка във всички издания на „Векът на Луи XIV“; там, няма нито дума от цитираното от този човек, дори в собственото му нелегално франкфуртско издание от 1752 г. (1756). — Б.а. ↑

[11] Тук следва да дадем пояснение. Известният автор на „За духа на законите“ (Монтескьо) казва, че честта е принципът на монархическите управления, а добродетелта е принципът на републиканските управления.

Това са неясни и смътни представи, които бяха нападнати също тъй неясно, понеже рядко се постига съгласие за стойността на понятията и разбирателството е рядкост. Честта е желанието човек да бъде почитан, уважаван: оттук иде навикът да не правим нищо, за което бихме се червили. Добродетелта е осъществяване на дълга, независимо от желанието за постигане на уважение. Затова честта е обичайна, а добродетелта — рядка.

Принципът на монархията или на републиката не е нито честта, нито добродетелта. Монархията се основава върху едноличната власт; републиката се основава върху властта, която мнозина имат, да попречат на едноличната власт. Повечето монархии са били установявани от военни водачи, а републиките — от сдружени граждани. Честта е обичайна за всички хора, а добродетелта е рядка при всяко едно управление. Самолюбието на всеки, живеещ при република, бди над самолюбието на другите; всекиму се иска да бъде господар, ала никой не става такъв; честолубието на всекиго е общовъзпиращо и цари равенство.

В една утвърдена монархия самолюбието може да бъде удовлетворено единствено ако човек се хареса на владетеля или на онези, които управляват под заповедите на владетеля. При тези зададени обстоятелства и от едната, и от другата страна няма нито чест, нито добродетел; има само интерес. Във всяка страна добродетелта възниква като следствие от възпитанието и от характера. В „За духа на законите“ се казва, че за една република е необходима повече добродетел; в известен смисъл е тъкмо обратното; много повече добродетел е необходима в един двор, за да се противопостави човек на толкова примамливи неща. Херцог Дьо Монтозие и херцог Дьо Бовилие бяха изключително въздържани и добродетелни хора. Маршал Дьо Вилроа съчетаваше по-мек нрав с не по-малко ненакърнима почтеност. Маркиз Дьо Торси бе един от най-честните хора в Европа, поставен на длъжност, при която политиката води до пропуски в нравствеността. Генералните контролори Лъопелтие и Шамияр се славеха като не особено способни, ала добродетелни.

Трябва да признаем, че в тази злостастна война Луи XIV се оказва заобиколен единствено с безупречни хора; това е съвсем правдиво и твърде важно заключение в един исторически труд, където на нравите се отделя толкова място. — Б.а. ↑

[12] В книгата, озаглавена „Мемоари на маршал Бериук“ е казано, че отстъплението било дело на маршал Бериук. Така се твърди и в други мемоари. Според „Мемоари на госпожа Дьо Ментьонон“ от Лабомел, том V, стр. 99, четем, че съюзниците упрекнули маршал Дьо Вилар, че „се е наранил сам“ че „французите го укорявали, че е отстъпил прекалено рано“. Това са смешни измами. Пълководецът бил уцелен от карабина под коляното и костта му била счупена така, че

куцаше до края на живота си. Кралят му изпратил Марешал, своя главен хирург, и благодарение на него не му отрязали крака. Това ми е известно от думите на господин маршал Дьо Вилар и на този известен хирург; това се знае и от офицерите; то се потвърждава и от писмата, които господин херцог Дьо Вилар благоволи да ми изпрати. Той изразява единствено презрение към безочливите и клеветнически глупости на Лабомел. — Б.а. ↑

ГЛАВА XXII.

ЛУИ XIV ПРОДЪЛЖАВА ДА ИСКА МИР И ДА СЕ ОТБРАНЯВА. ХЕРЦОГ ДЪО ВАНДОМ УТВЪРЖДАВА НА ПРЕСТОЛА КРАЛЯ НА ИСПАНИЯ

Неприятелите не само напредвали стъпка по стъпка от тази посока, сричайки всички прегради към Франция; те възнамерявали с помощта на херцога на Савоя да ударят изненадващо Франш Комте и да проникнат в сърцето на кралството от две страни. Пълководецът Мерси трябвало да улесни това начинание, като навлезе във високата част на Елзас през Базел, ала за щастие бил спрян при остров Нойбург на Рейн от граф Дьо Бург, впоследствие маршал (26 август 1709 г.). Нямам представа защо всички, носили името Фон Мерси, са били неизменно и злощастни, и уважавани. Там този човек бил напълно сразен. Откъм Савоя не било предприето нищо, ала опасността откъм Фландрия си оставала все тъй значителна, а във вътрешността си кралството било тъй окаяно, че кралят отново замолил за мир. Предложил да признае ерцхерцога за крал на Испания, да не праща никаква помощ на внука си, а да го остави на съдбата; да даде в залог четири населени места; да върне Страсбург и Брисак; да се откаже от суверенитета над Елзас и да задържи само префектурата; да разруши всички укрепления на населените места между Базел и Филипсбург; да премахне тъй дълго представлявалото опасност пристанище на Дюнкерк и да разруши укрепленията му; да остави на генералните щати Лил, Турне, Ипър, Менен, Вьорн, Конде, Мобьож. Това са основните клаузи на мира, за който той умолявал.

Съюзниците обаче пожелали отново да си доставят удоволствие, оспорвайки прекланянето на Луи XIV. На пълномощниците му било разрешено да се явят в началото на 1710 г., за да предадат в градчето Гертруденберг просбите на монарха: той избрал за целта маршал

Д'Юксел, хладен, мрачен човек, по-скоро мъдър, отколкото възвишен или дръзновен по дух, и абат Дьо Полиняк, впоследствие кардинал, един от най-ярките и красноречиви умове на своя век, който бил внушителен по лице и по изящество. Духовитостта, мъдростта и красноречието не вършат работа на пратениците, ако владетелят няма късмет: договорите се налагат с победи. В Гертруденберг пратениците на Луи XIV се оказали не приети, а едва ли не заточени. Разни хора идвали да чуят техните предложения и ги предавали в Хага на принц Ойген, на херцог Марлборо, на граф Фон Цинцендорф, представител на императора; предложенията винаги били приемани презрително. Оскърбявали ги с нагли бележки, все съставени от френски бежанци, които били станали по-големи врагове на славата на Луи XIV от Марлборо и Ойген.

Френските пълномощници достигнали дотам в унижението си, че обещали кралят да даде пари, за да бъде детрониран Фелипе V, ала и това не било чуто. Противниците настоявали като начало Луи XIV сам да прогони внука си от Испания за два месеца, и то с оръжие. Тази нелепа безчовечност, по-уязвяваща и от отказ, била вдъхновена от нови успехи.

Докато съюзниците се обръщали към принизения в гордостта и величието си Луи XIV като раздразнени господари, те превзели и град Дуе. Скоро след това завоювали Бетюн, Ер и Сен Вьонан; лорд Стеър предложил да бъдат изпратени войскови части към Париж.

Същевременно армията на ерцхерцога в Испания под командването на Гвидо фон Щархемберг, немския пълководец с най-добра слава след принц Ойген, удържала при Сарагоса пълна победа (20 август 1710 г.) над войската, на която привържениците на Фелипе V възлагали надежди и която водел злочастният маркиз Де Бай. Пак било забелязано, че и двамата благородници, които си оспорвали властта над Испания и се намирали близо до своите армии, не взели участие в сражението. Измежду всички владетели, заради които тогава се водели битки в Европа, тогава единствено херцогът на Савоя воювал лично. Тъжно било, че печелел тази слава в сражения срещу двете си дъщери, едната, от които искал да детронира, за да получи малко земи в Ломбардия, като император Йозеф вече му създавал спънки и при пръв удобен случай те щели да му бъдат отнети.

Императорът имал късмет навсякъде, никъде той не му изневерявал дори за малко. Самолично бил раздробил Бавария, раздавайки феоделите ѝ на свои роднини и довереници. В Италия ограбил младия херцог Дела Мирандола; владетелите от Империята поддържали негова армия край Рейн, без да се замислят, че укрепяват една опасна за тях власт — старата омраза към името на Луи XIV владеела умовете тъй силно, че замъглявала всеки друг интерес. Късметът на Йозеф му помогнал да се справи с размирниците в Унгария. Франция била изпречила насреща му княз Ракоци, който воювал за нейните интереси и за свободата на своята страна. Ракоци бил разбит, градовете му — превзети, привържениците му — разорени. Така Луи XIV търпял несгоди и извън страната, и в нея, и по море, и по суша, и в откритите преговори, и в тайните интриги.

Тогавя цяла Европа вярвала, че ерцхерцог Карл, братът на късметлията Йозеф, ще оглави Испания без съперничество. Европа била заплашена от мощ, по-голяма от мощта на Карл V; а тъкмо Англия, тъй дълго враждувала с австрийско-испанския род, и разбунтувалата се негова робиня Холандия изтощавали своите сили, за да я заякчат. Скрилият се в Мадрид Фелипе V отново го напуснал и се оттеглил във Валядолид, а ерцхерцог Карл влязъл в столицата като победител.

Кралят на Франция вече не можел да помогне на своя внук; бил принуден частично да направи това, което искали враговете му в Гертруденберг — да изостави Фелипе, да изкара за своя собствена защита от Испания малкото останали там войски. Самият той вече трудно удържал положението откъм Савоя, откъм Рейн, а особено откъм Фландрия, където се сипели най-тежките удари.

Испания била за оплакване повече и от Франция. Почти всички провинции били опустошени от неприятелите и от защитниците си. Португалия я била нападнала. Търговията западала. Гладът бил всеобщ; ала той бил по-тежък за победителите, отколкото за победените, тъй като в обширни части на страната поради настроенията си населението отказвало всичко на австрийците, а давало всичко на Фелипе. Монархът вече не разполагал нито с войски, нито с пълководец от Франция. Херцог Д'Орлеан, благодарение на когото късметът донякъде се бил възвърнал подир провалите, вече не само не командвал армията му, ами бил възприеман тогава като негов

враг. Със сигурност въпреки обичта на града Мадрид към Фелипе, въпреки верността на множество грандове и на цялата Кастилия, в Испания имало много хора, настроени против Фелипе V. Всички каталунци — една войнствена и упорита нация — били твърдо на страната на неговия съперник. Половината Арагон също. Част от населението очаквала какво ще се случи; друга мразела ерцхерцога, без да харесва особено Фелипе. Херцог Д'Орлеан, който също се казвал Филип, който не одобрявал нито испанските министри, нито управляващата княгиня Дез Юрсен, по някое време сметнал, че може да спечели за себе си страната, която бил дошъл да защитава; когато Луи XIV сам предложил да изостави внука си, а в Испания вече се говорело за абдикация, херцог Д'Орлеан си въобразил, че е достоен да запълни мястото, което Фелипе V като че ли трябвало да напусне. Той имал спрямо тази корона права, които покойният испански крал бил пренебрегнал и които баща му бил потвърдил с възражение.

Посредством своите агенти той се съюзил с някои испански грандове, те се зарекли да го издигнат на престола, ако Фелипе V бъде смъкнат: тогава щял да намери доста испанци, готови да се наредят под знамената на един владетел, умеещ да воюва. Ако това начинание се увенчаело с успех, можело и да допадне на морските велики сили — така поне нямало да се боят, че Испания и Франция са заедно в едни ръце, и щели да приемат мира, без да се противят толкова. Проектът бил разкрит в Мадрид в началото на 1709 г., когато херцог Д'Орлеан бил във Версай. Неговите агенти в Испания били арестувани. Фелипе V не простил на своя роднина, задето сметнал за възможна неговата абдикация и помислил дали да не го замести. Франция изразила възмущението си от херцог Д'Орлеан. Негово Кралско Височество като баща на Фелипе V заявил в съвета, че е редно сметнатият за виновен да бъде съден, ала кралят предпочел тайният и не напълно достоен за отхвърляне проект да бъде отменат мълчаливо, а не да наказва своя племенник във време, когато внукът му като че се бил провалил.

Най-сетне едновременно с битката при Сарагоса съветът на испанския крал и повечето грандове, виждайки, че не разполагат с пълководец, когото да противопоставят на Щархемберг, възприеман като равен на Ойген, единодушно се обърнали към Луи XIV да им изпрати херцог Дьо Вандом. Въпросният благородник, който се бил

оттеглил в Ане, се отзовал и присъствието му се оказало равностойно на цяла армия. След като си бил спечелил голяма слава в Италия, която не помръкнала въпреки злощастната кампания при Лил, испанците му се доверявали. Популярността му, щедростта му, граничеща с разточителство, откровеността, любовта му към войниците печелели всички сърца. Още щом стъпил в Испания, с него се случило онова, което се било случило някога с Бертран Дюгеклен: с името си привлякъл тълпи от доброволци. Няма налице пари: градските, селските и духовните общности му дали. Нацията била обхваната от ентузиазъм; оцелелите от битката при Сарагоса се присъединили към неговите части при Валядолид (август 1710 г.); отвред прииждали нови хора. Херцог Дьо Вандом използвал напълно тази пламенност, подгонил победителите и върнал краля в Мадрид; враговете били принудени да се изтеглят към Португалия; той ги последвал, преплувал Тахо; в Бриуега пленил Стенхоуп (9 декември 1710 г.) заедно с пет хиляди англичани; добрал се до военачалника Щархемберг и на следващия ден се сражавал с него при Вилявисиоза. Макар да не бил командвал дотогава с другите пълководци, Фелипе V бил привлечен от духа на херцог Дьо Вандом и оглавил десния фланг. Пълководецът повел левия; победата им била пълна; само за четири месеца херцогът, пристигнал при безнадеждни обстоятелства, поправил всичко и завинаги укрепил испанската корона на главата на Фелипе^[1].

Внезапният обрат смаял съюзниците, ала друг, по-тих и също тъй решаващ обрат се подготвял в Англия. С безразсъдното си поведение една германка била отнела от австрийския дом цялото наследство на Карл V и се оказала първопричина за войната; с приумиците си една англичанка довела до мир. Херцогинята на Марлборо Сара Дженингс направлявала действията на кралица Ан, а херцогът ръководел държавата. В лицето на великия ковчезник Годолфин, тъст на една от дъщерите му, разполагал с финансите; държавният секретар Съндърланд, негов зет, му осигурявал пълна подкрепа от страна на кабинета. Целият дом на кралицата, командван от жена му, се подчинявал на неговите заповеди. Бил господар на армията и раздавал длъжностите в нея. Англия се делила на две партии, виги и тори, той оглавявал вигите и те вършели всичко, за да го възвеличат; торите били заставени да му се възхищават и да мълчат. Няма да е недостойно за

този исторически труд, ако добавим, че херцогът и херцогинята били най-красивите личности на своето време, а това предимство все още допада на мнозинството люде, особено когато е обвързано с достойнства и слава.

В Хага му се доверявали повече, отколкото на тамошния държавен секретар, имал силно влияние в Германия. И като преговарящ, и като пълководец бил имал неизменен късмет, никое частно лице не се било радвало на такава мощ и на такава слава. Можел да усилва властта си и посредством огромното си богатство, добито покрай командването. Чувал съм от неговата вдовица, че подир делбата помежду четирите му деца му останали, и то без щедра намеса от страна на двора, седемдесет хиляди лири доход, което прави над милион и петстотин и петдесет хиляди от нашите днешни ливри. Ако не бил, наравно с величието си, и донейде скъперник, е можел да има своя партия, която кралица Ан би била неспособна да разбие; ако съпругата му била проявила по-голяма любезност, кралицата нямало да разкъса оковите си; херцогът обаче така и не се наситил на богатства, а херцогинята често сменяла настроението си. Кралицата я била възлюбила с обич, граничеща с покорство и пълен отказ от собствена воля.

При подобни връзки обикновено неприязънта, капризите, високомерието, прекомерната авторитарност се падат на владетелите: тъкмо те налагат иго — а в случая то било наложено от страна на херцогиня Марлборо. Кралица Ан имала нужда от фаворитка и изборът ѝ паднал върху отговорната за тоалета ѝ дама милейди Машъм: ревността на херцогинята не закъсняла. Тя отказала няколко превъзходни чифта ръкавици, подарък от кралицата; изпуснала в нейно присъствие легенче с вода, уж поради немарливост, върху роклята на госпожа Машъм — и Европа се променила. Отношенията се изострили: братът на новата фаворитка поискал полк от херцога; херцогът отказал, кралицата удовлетворила искането. Торите се възползвали от обстоятелствата, за да изведат кралицата от приетото робство, да принизят мощта на херцог Марлборо, да сменят правителството, да сключат мир и да се заемат по възможност да върнат рода Стюарт на английския престол. Ако херцогинята била проявила известна гъвкавост, можела да продължи да управлява. Двете с кралицата имали навика да си пишат всеки ден под псевдоними:

потайността, близостта им допускала напълно възможността за помирение; херцогинята обаче се възползвала от тях само за да развали всичко. Писала настъпателно; писмото ѝ гласяло: „Въздайте ми справедливост, не ми отговаряйте.“ После се покаяла; отишла да иска прошка, плакала, ала кралицата ѝ отвърнала единствено следното: „Наредихте ми да не ви отговарям и аз няма да ви отговоря.“ Раздялата била безвъзвратна; херцогинята повече не се появила в двора; скоро след това отнели министерския пост на зетя на Марлборо Съндърланд, после сменили и Годолфин, и самия херцог. При други държави това се нарича изпадане в немилост; в Англия това е направо смяна на курса, а обратът все още бил твърде затруднителен за извършване.

Торите вече имали власт над кралицата, но не и над кралството; наложило им се да прибегнат до съдействието на религията: във Великобритания тя съществува дотолкова, че да отличава гледните точки. Вигите проявявали склонност към презвитерианството: това била гледната точка, заради която бил детрониран Джеймс II, преследван Чарлс II и убит Чарлс I. Торите били за епископалната църква, привърженици на рода Стюарт, желаели да се възстанови пълното подчинение спрямо кралете, тъй като епископите се надявали на повече послушание към самите себе си. Те подтикнали един проповедник да заговори в катедралата „Сейнт Пол“ за тази гледна точка, да се изрази злостно спрямо управлението на Марлборо и спрямо фракцията, дала короната на крал Уилям^[2]; кралицата, която одобрявала духовника, не успяла да се наложи и той не бил допускан в продължение на три години в двете камари на залата в Уестминстър, а проповедта му била изгорена. Тя усетила още по-дълбоко слабостта си — независимо от тайното предпочитание към собствената ѝ кръв, нямало как да доведе до престола брат си, чийто път към него бил препречен от партията на витите. Писателите, твърдящи, че Марлборо и неговата партия паднали, когато секнало благоволенieto на кралицата към тях, не познават Англия. Кралицата вече копнеела за мир, ала дори не посмяла да отнеме от Марлборо военното командване; през пролетта на 1711 г. Марлборо все тъй притискал Франция, макар дворът да не бил вече на негова страна.

В края на януари през същата тази 1711 г. във Версай пристигнал един непознат свещеник, абат Готие, който бил служил при изповедника на маршал Дьо Талар през време на неговото

пратеничество при крал Уилям: оттогава си бил останал все в Лондон, където единственото му задължение било да отслужва литургии в частния параклис на граф Фон Галас, посланик на императора в Англия. По случайност се сблизил с един лорд, близък към новото правителство, което не одобрявало херцог Марлборо. Непознатият отишъл при маркиз Дьо Торси и направо му казал: „Искате ли мир, господине? Дошъл съм да ви предложа начин да го постигнете.“ Според господин Дьо Торси това било все едно да бъде попитан един умиращ дали желае да оздравее.

Скоро започнали тайни преговори с граф Оксфорд, велик ковчезник на Англия, и Сейнт Джон, държавен секретар, впоследствие лорд Болингброук. И двамата мъже имали интерес да сключат мир с Франция, за да отнемат на херцог Марлборо военното командване и да изградят своето бъдеще върху развалините на неговото. Това била опасна стъпка: ставало дума за измяна на общата кауза на съюзниците, за отказ от всички обещания, като щели да се изложат без никакъв повод на омразата на по-голямата част от нацията, както и на разследване от страна на парламента, което можело да им струва главите. Съмнително било, че ще успеят, ала непредвидено събитие улеснило грандиозния замисъл. Император Йозеф I умрял (17 април 1711 г.) и оставил владенията на австрийския дом, Германската империя и претенциите спрямо Испания и Америка на милостта на своя брат Карл, който само подир няколко месеца бил избран за император.^[3]

Още щом се разчуло за тази смърт, предубежденията, ръководили толкова нации, започнали да избледняват в Англия покрай старанието на новото правителство. Целта била да се попречи на Луи XIV да управлява Испания, Америка, Ломбардия, неаполското кралство и сицилианското кралство от името на своя внук: кому обаче било нужно толкова държави да бъдат обединени под властта на Карл VI? За какво пилеела средствата си английската нация? Тя плащала повече, отколкото Германия и Холандия, взети заедно: разходите през последната година възлизали на седем милиона лири стерлинги. Нима било потребно тя да се разорява заради една напълно чужда кауза, за да предостави част от Франция на Съединените провинции, които ѝ съперничели в търговията? Всички тия разсъждения укрепвали волята на кралицата, очите на голяма част от нацията се отворили; бил свикан

нов парламент и кралицата получила възможността да подготви мира в Европа.

Подготвяйки го тайно обаче, тя все още не можела явно да се раздели със своите съюзници; докато правителството преговаряло, Марлборо воювал. Той все така напредвал във Фландрия; бил пробил линиите, подредени от маршал Дьо Вилар между Монтръой и Валансиен; превзел Бушен; напредвал към Кеноа, а съответно и към Париж (август и септември 1711 г.): можела да го спре една-единствена крепост.

В това злокобно време известният Дюге Труен, подтикнат от храбростта си и от парите на неколцина търговци, без все още да има чин в морината, по свое собствено усмотрение съоръжил малка флота и превзел един от основните градове на Бразилия: Сан Себастиан Рио де Жанейро (септември и октомври 1711 г.). Експедицията му се завърнала с огромни богатства, а португалците изгубили доста повече, отколкото спечелил той. Но злото, причинено на Бразилия, не облекчавало Франция.

---

[1] Твърди се, че подир битката за Фелипе V нямало легло и херцог Дьо Вандом му казал: „Ще ви дам най-хубавото легло, на което някога е спал крал.“ И заръчал да постелят пленените вражески стягове и знамена. — Б.а. ↑

[2] В своите мемоари маркиз Дьо Торси го нарича „преподобен проповедник“ но се заблуждава — така биват наричани презвитерианските свещеници. Хенри Сейчверъл, за когото става дума, бил доктор в Оксфорд, член на епископалната партия. Проповядвал в катедралата „Сейнт Пол“ пълно подчинение спрямо кралете и нетърпимост. И двете неща били осъдени от парламента; ругателствата му спрямо привържениците на Марлборо обаче били възприети още по-отрицателно. — Б.а. ↑

[3] В своите „Писма“ лорд Болингброук съобщава, че тогава в двора на Луи XIV витаели страшни заговори; в том II, стр. 244, изразява увереност, че „в двора назрявали странни проекти въз основа на частни амбиции“. Заявява го, тъй като впоследствие по време на вечеря херцозите Дьо Лафьояд и Дьо Мортюмар го запитали: „Можехте да ни смажете, защо не го сторихте?“ Въпреки просветеността и философската си нагласа Болингброук изпада тук в

слабостта на някои министри, които вярват, че всичко, което им бива казано, означава нещо. Известно ни е в какво състояние е бил френският двор, както и положението на двамата херцози; знаем, че по времето на Утрехтския мир не е имало нито намерения, нито фракции, нито един човек не е можел да предприеме каквото и да било. — Б.а. ↑

ГЛАВА XXIII.

ПОБЕДА НА МАРШАЛ ДЪО ВИЛАР ПРИ ДЕНЕН. ПОЛОЖЕНИЕТО СЕ ВЪЗСТАНОВЯВА. ОБЩ МИР

Преговорите, които най-сетне започнали в Лондон открито, се оказали значително по-благодотворни. Кралицата проводила граф Страфорд, посланик в Холандия, да съобщи предложенията на Луи XIV. Вече нищо не зависело от милостта на Марлборо. Граф Страфорд заставил холандците да назначат пълномощници и да приемат пратениците на Франция.

Трима души все тъй се противопоставяли на този мир. Марлборо, принц Ойген и Хайнзиус настоявали Луи XIV да бъде съсипан. Ала когато английският пълководец се завърнал в Лондон в края на 1711 г., му били отнети всички длъжности; долната камара вече била съвсем различна, не разполагал с мнозинство и в горната. Кралицата била удостоила нови перове, била отслабила привържениците на херцога и била засилила привържениците на короната. Също като Сципион и той бил обвинен в злоупотреби: все пак успял да се измъкне по сходен начин благодарение на славата си, излизайки в пенсия.

И в немилост си оставал могъщ. Принц Ойген не се поколебал да отскочи до Лондон, за да подкрепи неговата фракция; принцът бил посрещнат в съответствие с ранга и репутацията му, но предложенията му били отклонени. Дворът надделял; принц Ойген трябвало да се завърне и да приключи сам войната, а за него това било допълнителна подбуда, тъй като се надявал на нови победи, за които нямало да споделя с друг почестите.

Вече се било оформило събранието в Утрехт (29 януари 1712 г.), френските пълномощници, тъй мацкани в Гертруденберг, се канели да преговарят при относителна равнопоставеност, а маршал Дьо Вилар се

бил оттеглил зад укрепени линии и защитавал Арас и Камбре. Принц Ойген превзел град Кеноа (6 юли 1712 г.) и разгърнал наоколо близо стохилядна армия. Холандците също били положили усилия — дотогава не били подsigурявали сумите, които били задължени да дадат за войната, а през тази година надхвърляли очакванията. Кралица Ан все още не можела открито да се измъкне; била добавила към армията на принц Ойген дванайсет хиляди англичани с херцог Ормънд начело и плащала на значителен брой германски бойци. Принц Ойген изгорил предградието на Арас и напреднал срещу френската армия; той предложил на херцог Ормънд да влязат в битка. Английският военачалник бил изпратен, за да не се сражава. Преговорите между Англия и Франция напредвали; между двете монархии било обявено примирие. Луи XIV предал на англичаните град Дюнкерк като гаранция за обещанията си (19 юли 1712 г.). Херцог Ормънд се оттеглил към Гент. Искал да отведе, освен бойците на своята нация и онези, на които плащала неговата кралица, ала успял да откъсне само четири ескадрона от Холщайн и един полк от Лиеж. Частите от Бранденбург, Пфалц, Саксония, Хесен и Дания останали под знамената на принц Ойген — холандците поели издръжката им. Хановерският избирател, който щял да стане приемник на кралица Ан, въпреки волята ѝ предоставил своите бойци на съюзниците и подсказал, че макар родът му да очаква английската корона, не разчита за нея на благоволенieto на кралица Ан.

Без англичаните принц Ойген пак разполагал с двайсет хиляди души повече от френската армия; по-добра била и позицията му, превъзхождал ги и с отличната складова част, и с деветте години непрестанни победи.

Маршал Дьо Вилар не могъл да му попречи да обсади Ландрьоси. Неспособна да събере още хора и пари, Франция била в ужас; никой не се надявал особено на преговорите в Утрехт, тъй като успехите на принц Ойген можели да им сложат край: значителни отряди вече опосквали частично Шампан и били достигнали до портите на Реймс.

И Версай, както и цялото кралство пребивавали в силна тревога. Преди година бил умрял единственият син на краля; херцогът на Бургундия, херцогинята на Бургундия и големият им син (февруари 1712 г.) си били отишли само преди месеци и били положени в общ

гроб; най-малкото им дете било на смъртния си одър: семейните нещастия в съчетание с общите, с народната нищета карали всички да възприемат края на управлението на Луи XIV като време, белязано от бедствията; очаквало се страшни тегоби да сподирят някогашното величие и слава.

11 юни 1712 г. Тъкмо тогава в Испания умрял херцог Дьо Вандом. Духът на отчаянието, обзел Франция отвсякъде, който аз си спомням твърде добре, будел опасения да не би крепената от херцог Дьо Вандом Испания да рухне заради неговата кончина.

Ландрьоси не можел да издържи дълго: във Версай обмисляли дали кралят да не се оттегли в Шамбор, по поречието на Лоара. Той казал на маршал Д'Аркур, че ако настъпи нова беда, ще свика всички благородници от кралството и ще ги поведе срещу врага, макар да бил вече на седемдесет и четири години — канел се да загине като техен водач.

Притесненията на краля и на Франция отпаднали заради една грешка на принц Ойген. Говори се, че фронтът му бил прекалено разтеглен, че складовата част, разквартирувана в Маршиен, била твърде далеч, че пълководецът Албемарл, заел Денен между Маршиен и лагера на принца нямало как да бъде подпомогнат своевременно, ако го нападнат. Уверявали са ме, че една доста красива италианка, която срещнах подир известно време в Хага, издържана тогава от принц Ойген, била в Маршиен и тъкмо заради нея мястото било избрано за складовата част: не би било справедливо спрямо принц Ойген да предположим, че една жена е могла да повлияе на военните му разпоредби.

Онези, на които е известно как един свещеник и един общински съветник от Дуе на име Льофевр д'Орвал, разхождайки се заедно из онези квартали, първи се досетили колко лесно би било да бъдат нападнати Денен и Маршиен, доста по-основателно биха доказали какви дребни тайни и случки стават основополагащи за големите събития на този свят. Льофевр споделил вижданията си с интенданта на провинцията; той пък се обърнал към маршал Дьо Монтескю, който бил подчинен на маршал Дьо Вилар; пълководецът одобрил идеята и я приложил. Действието било спасително за Франция дори повече от сключения с Англия мир. Маршал Дьо Вилар измамил принц Ойген: един драгунски корпус напреднал право срещу вражеския лагер, все

едно започвала атака; докато драгуните се оттегляли към Гиз, маршалът се насочил към Денен с цялата си армия, подредена в пет колони (24 юли 1712 г.). Позициите на пълководеца Албемарл били пометени, макар да наброявали седемнайсет батальона; всички били избити или пленени; пълководецът се предал заедно с двама князе от рода Насау, един принц Фон Холщайн, един принц Фон Анхалт, както и всички офицери. Принц Ойген се спуснал натам с толкова хора, с колкото разполагал, ала всичко било свършило; понечил да нападне един мост към Денен, овладян от французите; изгубил доста хора и се върнал в лагера си, след като станал свидетел на поражението.

Всички позиции към Маршиен покрай река Скарп бързо били разбити (30 юли 1712 г.). Последвал напор към Маршиен, защитен от четири хиляди души; обсадата била проведена тъй бойко, че само подир три дена те били пленници и били завладени всички боеприпаси и хранителни запаси на врага, предвидени за кампанията. Вече всички предимства били на страната на маршал Дьо Вилар: разколебани, враговете се отказали от обсадата на Ландрьоси, а Дуге, Кеноа и Бушен били възвърнати (септември и октомври 1712 г.); границите били подсигурени; армията на принц Ойген се оттеглила с близо петдесет батальона по-малко, като четирийсет били пленени между битката за Денен и края на кампанията. И най-забележителна победа не би довела до такива големи предимства.

Ако маршал Дьо Вилар се бе радвал на популярността на някои други пълководци, биха го кръстили гръмогласно „възстановителя на Франция“ ала всъщност заслугите му едвам се признавали; дори при всеобщата радост около немислимия успех преобладавала завистта^[1].

Всеки напредък на маршал Дьо Вилар ускорявал Утрехтския мир. Правителството на кралица Ан, отговорно и спрямо отечеството си, и спрямо Европа, не пренебрегнало нито интересите на Англия, нито интересите на съюзниците, нито сигурността на всички: първоначално то настояло укрепилите се в Испания Фелипе V да се откаже от правата си върху короната на Франция, които той бил запазил; херцог Дьо Бери, неговият брат, предполагаем наследник на френския престол подир единствения правнук на Луи XIV, който бил все още жив, също трябвало да се откаже от короната на Испания, за да не би да стане крал на Франция. Издействано било и херцог Д'Орлеан да даде същия отказ. Дванайсетгодишната война била

доказала колко незначителни са подобни декларации от страна на хората — все тъй няма признат закон, задължаващ потомците да отхвърлят правото да управляват кралства, както са го сторили бащите им.

Тези откази имат стойност само когато всеобщият интерес съвпада напълно с тях. За момента обаче те укротявали една дванайсетгодишна буря; възможно било един ден цели нации да подкрепят отказите, станали основа за равновесието и спокойствието на Европа.

Договорът осигурявал на херцога на Савоя остров Сицилия и съответното кралско звание, а на континента — Фенестреле, Ексилес и долината на Праджелато; за да му се угоди, му давали земи на рода на Бурбоните.

Холандците получавали внушителна гранична област, за каквато винаги били мечтали; действително френски владения отивали при херцога на Савоя, но пък холандците били удовлетворени със земи на австрийския дом — така за негова сметка те присвоявали под свое господство най-добре укрепените градове на Фландрия. Интересите на Холандия, както и интересите на Португалия в търговията били защитени.

За императора бил предвиден суверенитетът на осем и половина провинции на испанска Фландрия, както и полезни гранични домени и градове; нему се падали кралствата Неапол и Сардиния, оставало му всичко, което заемал в Ломбардия, както и четирите пристанища на тосканския бряг — виенският съвет обаче сметнал, че е силно ощетен и не се съгласил с тези условия.

Колкото до Англия, славата и интересите ѝ се удовлетворявали: тя получила правото да наблюдава разрушаването и запълнянето на пристанището на Дюнкерк, породило толкова зависти; Испания ѝ оставяла Гибралтар и остров Менорка; Франция ѝ отстъпвала залива Хъдсън, Нюфаундленд и Акадия; тя получила спрямо търговията с Америка права, отказани на французите, които издигнали Фелипе V на престола. Измежду точките, отстоявани от английското правителство, ще отбележим славната клауза, заставяща Луи XIV да пусне на свобода поданиците си, задържани заради тяхната религия: така то диктувало закони, ала те били достойни за уважение.

Най-сетне кралица Ан жертвала заради родината си своето кръвно право, както и тайните повели на сърцето си, като потвърдила и удостоверила приемничеството ѝ да бъде поето от рода Хановер.

Колкото до избирателите на Бавария и на Кьолн, херцог Фон Байерн задържал херцогство Люксембург и графство Намюр, докато двамата с брат му не бъдат възстановени в своите владения; Испания била отстъпила на рода Байерн двете суверенни територии като обезщетение за неговите загуби, а съюзниците не били превзели нито Намюр, нито Люксембург.

Колкото до Франция, покрай разрушаването на Дюнкерк и изоставянето на толкова населени места във Фландрия, завоювани порано с оръжие и под сигурени с договорите от Неймехен и Рисвик, връщали ѝ Лил, Ер, Бетюн и Сен Вьонан.

Изглеждало тъй, сякаш английското правителство въздавало справедливост на всички велики сили, ала вигите не били съгласни; скоро половината нация охулила паметта на кралица Ан, задето сторила повече добрини, отколкото който и да е владетел, осигурявайки отдых за толкова нации: упреквали я, че е можела да разкъса Франция, а не го е направила^[2].

Договорите били подписани един подир друг през 1713 г. Дали поради заинатеността на принц Ойген или поради слаба политика на съвета на императора — монархът не взел изобщо участие в тези преговори. Ако би възприел подхода на кралица Ан, той със сигурност е щял да получи Ландау, а може би и Страсбург; той обаче воювал упорито и не получил нищо. След като обезопасил останалите френски земи във Фландрия, маршал Дьо Вилар се насочил към Рейн; овладял Шпейер, Вормс и околностите, превзел Ландау, който императорът би могъл да запази, сключвайки мир (22 август 1713 г.), помел позициите на принц Ойген при Брайсгау и победил маршал Вобон (20 септември), обсадил и превзел Фрайбург, столицата на някогашна Австрия (30 октомври).

Съветът във Виена се мъчел да докара помощ от всички страни на империята, а помощ все не идвала. Тогава станало ясно, че без Англия и Холандия императорът няма как да надвие Франция и той решил твърде късно да сключи мир.

След като завършил тъй войната, маршал Дьо Вилар се прославил допълнително, подписвайки въпросния мир в Ращат с

принц Ойген. Може би за първи път двама доскоро противодействащи си пълководци подир кампания се договаряли от името на своите владетели: и двамата проявили откровеността си. Чувал съм маршал Дьо Вилар да разправя, че едно от първите неща, които казал на принц Ойген, било: „Господине, ние не сме врагове; вашите врагове са във Виена, а моите — във Версай.“ Действително и единият, и другият неизменно трябвало да се справят със заговори в съответните дворцови среди.

В договора не станало дума за правата, които императорът все тъй предявявал спрямо испанската монархия, нито за пустословната титла „католически крал“, която Карл VI си бил присвоил, докато Фелипе V оставал владетел на кралството. Луи XIV задържал Страсбург и Ландау, след като по-рано ги бил предложил, също и Юненг и нови Брисак, макар преди да възнамерявал да го срине; останал му и суверенитетът над Елзас, от който бил на път да се откаже; ала най-почетно било, че възстановил владенията и ранговете на избирателите на Бавария и на Кьолн.

Забележително е как Франция при всички свои договори с императорите неизменно защитава правата на владетелите и на държавите от империята. Тя полага основите на германската свобода в Мюнстер, изисква осми избирателски пост за рода Байерн; договорът от Неймехен потвърждава Вестфалския; при Рисвикския договор тя връща всичко на кардинал Фон Фюрстенберг; най-сетне с Утрехтския мир възстановява двама избиратели. Редно е да бъде признато, че при преговорите, последвали подир продължителния сблъсък, Франция изпълнява волята на Англия, а империята изпълнява нейната воля.

В историческите спомени от онова време, въз основа на които са съставени толкова трудове относно Луи XIV, е разказано, че след като съвещанията приключили, принц Ойген помолил херцог Дьо Вилар да целуне от негово име коленете на Луи XIV и да изрази пред монарха най-дълбоко уважение на „поданик спрямо неговия суверен“. Преди всичко няма как един принц, внук на суверен, да бъде поданик на друг владетел, задето се е родил в неговата държава; освен това изобщо не би било истина принц Ойген, върховен управител на империята, да се представи за поданик на краля на Франция.

Впрочем всички държави осъществили своите придобити права: херцогът на Савоя уредил да бъде признат в Сицилия, без да се допита

до императора, който напразно възразявал; Луи XIV изпратил бойци, които били приети в Лил; холандците си взели граничните градове, а Фландрия неизменно им плащала по милион и двеста и петдесет хиляди флорина годишно, след като станали нейни господари. Луи XIV засипал с пръст пристанището на Дюнкерк, разрушил цитаделата и съборил всички фортификации откъм морето под наблюдението на английски комисар. Дюнкеркчани видели, че цялата им търговия ще замре, и проводили пратеничество до Лондон, за да молят за милост кралица Ан. За Луи XIV било тъжно негови поданици да се стремят към благоволенieto на една кралица на Англия, ала за тях било още по-тъжно, че тя била принудена да им откаже.

Скоро след това кралят разширил Мардикския канал; посредством шлюзове било изградено пристанище, което се прочуло като равно на дюнкеркското. Посланикът на Англия граф Стеър възразил остро на монарха. В една от най-добрите книги, с които разполагаме, се казва, че Луи XIV отговорил на лорд Стеър следното: „Господин посланик, аз винаги съм бил господар в моите владения, а понякога и в чужди; не ми припомняйте това.“ Със сигурност знаей, че Луи XIV никога не е давал такъв нетактичен отговор. Той никога не е бил господар при англичаните, напротив; бил е господар в своите владения; същевременно същественото е било дали има право да не спазва един договор, на който е дължал спокойствието си, а може би й голяма част от своето кралство^[3].

Според клаузата на договора, уговаряща разрушаването на пристанището на Дюнкерк и на шлюзовете, не е упоменато, че няма да се гради пристанище при Мардик: някои се осмелиха да отпечатаат твърдението, че лорд Болингброук, съставил договора, е направил този пропуск срещу подарък от един милион. Тази подла клевета се съдържа в „История на Луи XIV“ под името на Ламартиниер; не само тя е срам за цялото произведение. Луи XIV сякаш би имал право да се възползва от небрежността на английските министри и да се придържа буквално към договора; той обаче предпочита да се съобразява с неговия дух, за да има мир; той не само не е казал на лорд Стеър, „да не му припомня как някога е бил господар и в чужди владения“, а е възприел неговите забележки, срещу които е можел да се възпротиви. Той спира работата в Мардик през месец април на 1714 г.: скоро след

това, през време на регентството построеното бива развалено и договорот бива спазен във всяко едно отношение.

Подир Утрехтския и Ращатския мир Фелипе V не овладява все още цяла Испания: налага му се да покори и Каталуния, както и островите Майорка и Ибиса.

Трябва да споменем, че император Карл VI е оставил съпругата си в Барселона, без да може да поддържа войната в Испания, а не се отказва от правата си и не приема Утрехтския мир, ала се договаря с кралица Ан императрицата и нейната войска, вече напълно излишно пребиваващи в Каталуния, да бъдат изведени с английски кораби. Каталуния бива изоставена; при заминаването си Щархемберг се отказва от титлата вицекрал. Все пак оставя кълновете на гражданската война, както и надеждата за бърза помощ от страна на императора, та и от страна на Англия. Изтъкнати лица от тази провинция заявяват, че биха могли да основат република под чужда закрила, а кралят на Испания не би имал силата да ги покори. Тогава разгръщат своя нрав, описан тъй отдавна от Тацит с думите: „Неустрашим народ, за който животът не струва нищо, ако не преминава в сражения.“

Каталуния е една от най-плодородните и хубаво разположени страни на земята; през нея минават прекрасни реки, потоци и ручей, каквито липсват в стара и нова Кастилия, там никне всичко нужно за човека, което би могло да събуди охота у него: дървета, зърнени храни, плодове и зеленчуци от всички видове. Барселона е едно от най-красивите пристанища в Европа и околностите изобилстват с всичко, необходимо за съоръжаването на кораби; планините са пълни с рудници, в които има мрамор, яспис, планински кристал; там се намират също дори и много скъпоценни камъни. Богато се добиват желязо, калай, олово, стипца, сярна киселина; по източния бряг се намират корали. Изобщо Каталуния може да се оправя напълно без останалия свят, а съседите ѝ не могат да се оправят без нея.

Благодатта и насладите не са размекнали обитателите ѝ, те винаги са били воинствени, а планинците дори са вършили зверства; ала въпреки качествата си и изключителната любов към свободата неизменно са търпели игото на римляни, готи, вандали и сарацини, които са ги владели.

Те отхвърлят игото на сарацините и приемат покровителството на Шарльоман; принадлежат на арагонския, а по-сетне и на австрийския дом.

Знаем как при Фелипе IV са тласнати към крайност от главата на правителството херцог Оливарес и през 1640 г. потърсват закрилата на Луи XIII.^[4] Запазени са всичките им привилегии; те са закриляни, а не поданици. През 1652 г. попадат под австрийското господство, а във войната за наследството заемат страната на ерцхерцог Карл срещу Фелипе V. Упоритата им съпротива доказва, че макар и вече без съперник, Фелипе V не може да ги подчини сам. След като през време на войната срещу Карл не е успял да изпрати на своя правнук нито войници, нито кораби, Луи IV му проважда помощ заради разбунтуваните поданици. Френска ескадра блокира пристанището на Барселона, а маршал Бериук я обсажда по суша.

Кралицата на Англия, стремейки се по-скоро да бъде вярна на договорите, а не на интересите на страната си, не оказва помощ на града. Англичаните били възмутени; самоупреквали се подобно на римляните, допуснали Сагунт да бъде унищожен. Германският император обещал, но не изпратил помощ. Обсадените се борили храбро, подтиквани и от фанатизъм: свещеници и монаси грабнали оръжия и отбранявали стените, все едно ставало дума за религиозна война. Представата за някаква свобода заглушавала всички предложения на господаря им. Над петстотин духовни лица загинали с оръжие в ръце при обсадата. Можем да си представим колко силни са били речите и примерът им в очите на населението.

Развели на стената черно знаме и удържали много пристъпи. Най-сетне обсаждащите успели да влязат, а обсадените се биели по улиците; оттеглили се в новата част на града, когато старата била превзета, а при капитулацията настояли да им запазят всички привилегии, но само дето им бил съхранен животът, както и имотите (12 септември 1714 г.). Повечето привилегии им били отнети; измежду монасите, настървили народа и сражавали се срещу своя крал, били наказани едва шейсетима; дори ги осъдили само да бъдат гребци на галери. През време на войната Фелипе V се отнесъл по-сурово с градеца Хатива: той бил разрушен до основи^[5], та да послужи за пример; ала, макар да е лесно да бъде съборен един маловажен градец,

за голям град това е невъзможно, пък и поддържането му е полезно за държавата.

Яростта на каталунците, не проявена през време на пребиваването на Карл VI сред тях, обзела ги в състояние на безпомощност, била последният пламък на пожара, тъй дълго терзал най-красивата част на Европа заради завещанието на испанския крал Карлос II.

---

[1] Маршал Дьо Вилар бил настанен във Версай в част от покоите, отредени преди за Негово Кралско Височество, и кралят отишъл при него. Авторът на „Мемоари на Ментьонон“, който все бърка времето на случките, казва в том V на стр. 119 от тези мемоари, че маршал Дьо Вилар пристигнал в градините на Марли, че кралят му казал, че е „много доволен от него“, а маршалът се бил обърнал към придворните и им заявил: „Господа, чухте.“ Тази измислица във връзка с подобни обстоятелства би била неловка за човек с такива големи заслуги. Не в мигове на слава се изтъква пред придворните колко доволен е кралят. Видоизмененият анекдот е от 1711 г. Кралят му бил наредил да не напада херцог Марлборо. Англичаните превземат Бушен. За маршал Дьо Вилар се разпространявали нелицеприятни слухове. Тъкмо подир кампанията от 1711 г. кралят му казал, че е доволен; тогава е било подобаващо един пълководец да наложи мълчание вместо упреци от страна на придворните, като им заяви, че суверенът е удовлетворен от поведението му, макар това да не било напълно основателно. — Б.а. ↑

[2] През август кралица Ан проводила своя държавен секретар виконт Болингброук да удостовери преговорите. Маркиз Дьо Торси хвали много този министър и разказва, че Луи XIV го посрещнал както подобава. Действително той бил приет в двора като миротворец; когато посетил Операта, всички се изправили, за да го почетат; отвратителна клевета е, че в „Мемоари на госпожа Дьо Ментьонон“ на стр. 115 в том V е казано: „презрението, проявено от Луи XIV спрямо милорд Болингброук е доказателство, че той не е получил пенсия от него.“ Забавно е как една жена може да се изразява така за подобни велики мъже. — Б.а. ↑

[3] Лорд Стеър винаги е разговарял с краля в присъствието на държавния секретар Торси, а според него подобни неуместни приказки

никога не са се чували. Изявлението би било твърде унижително за Луи XIV, който прекратява разработването на Мардик. — Б.а. ↑

[4] Вж. „Опит за нравите...“, глава CLXXVII. — Б.фр.изд. ↑

[5] Градът Хатива е бил унищожен през 1707 г. след битката при Алманса. Върху развалините Фелипе V накарал да построят друг град, наричан Сан Фелипе. — Б.фр.изд. ↑

ГЛАВА XXIV.

ОПИСАНИЕ НА ЕВРОПА ПОДИР УТРЕХТСКИЯ МИР ДО СМЪРТТА НА ЛУИ XIV

Осмелявам се да нарека и тази дълга война гражданска. Херцогът на Савоя вдига оръжие срещу двете си дъщери; принц Дьо Водемон, заел страната на ерцхерцог Карл, насмалко да плени в Ломбардия собствения си баща, обявил се за Фелипе V; Испания бива действително разделена; цели полкове френски калвинисти служат срещу отечеството си. Най-сетне всеобщата война започва заради наследство между роднини; можем да добавим как кралицата на Англия лишава от престола своя брат, закрилян от Луи XIV и е принудена да го осъди на изгнание. Надеждите и човешката разсъдливост биват излъгани в тази война, както се случва винаги. Двукратно признатият в Мадрид Карл VI бива прогонен от Испания; Луи XIV, който е на ръба на пълното поражение, се съвзема благодарение на непредвидени караници в Англия. Съветът на Испания, призовал на трона херцога на Анжу единствено с цел монархията да не се разпадне, доживява доста части от нея да бъдат отделени: Ломбардия и Фландрия^[1] остават за австрийския дом; пруският дом получава частица от същата тази Фландрия, холандците прибират друга, четвърта частица остава за Франция. Така наследството на бургундския дом остава поделено между четири велики сили, а онази от тях, която сякаш има най-големи права, не взема дори и един чифлик. Сардиния, ненужна за императора, остава негова за известно време; няколко години той се облажда от Неапол, големия феодал на Рим, който тъй често и лесно бива грабнат, а после прехвърлен. Херцогът на Савоя се радва на Сицилия четири години, получавайки я въпреки странното, но стародавно право на папата да

бъде папа на този остров, сиреч в догматичен план да е абсолютен суверен в духовната област.

Суетата на политиката проличава дори по-силно след Утрехтския мир, отколкото през време на войната. Безспорно новото правителство на кралица Ан тайно е искало да подготви възкачването на сина на Джеймс II на трона; самата кралица Ан вече се е вслушвала и в зова на природата, и в призивите на своите министри; възнамерявала да постави за свой приемник своя брат, за чиято глава по неволя била обявила награда.

Разнежена от разговорите с госпожа Машъм, нейната фаворитка, притисната от присъствието на висшите духовници тори около себе си, тя се е самоупреждала за това неприродосъобразно изгнаничество. Установих лично как херцогиня Марлборо е убедена, че кралицата тайно е извикала при себе си своя брат, че го е целунала и че ако той се откажел от римското вероизповедание, което и в Англия, и от всички протестанти се смята за олицетворение на тиранията, е щяла да посочи него за свой приемник. Неприязънта ѝ към хановерския род допълнително подклаждала влечението към кръвта на Стюардите. Твърди се, че малко преди да умре, извикала няколко пъти: „Ах, братко мой! Скъпи мой братко!“ Тя умира от апоплексия на четирийсет и девет години на 12 август 1714 г.

Привържениците ѝ, както и враговете ѝ я смятат за твърде посредствена; и все пак подир Едуард III и Хенри V надали е имало по-славно управление — с големи пълководци по суша и по море, с внушителни министри, с просветен парламент, с красноречиви оратори.

Смъртта слага край на намеренията ѝ: хановерският род, тъй чужд и неприятен за нея, я заменя, нейните министри биват преследвани.

Виконт Болингброук, дошъл да предложи мир на Луи XIV и велик не по-малко от монарха, бива принуден да подири убежище във Франция и да се моли за това; херцог Ормънд, водач на партията на претендента, също намира приют там. Харли, граф Оксфорд, проявява повече смелост, а и злобата е насочена срещу него; той гордо остава в отечеството си; приема да бъде затворник, макар да го заплашва и смърт. Той е душевно спокоен, не познава завистта, не е възлюбил богатството, не се бои от мъченията; самата му храброст го спасява и

враговете му в парламента изпитват към него такова уважение, че не произнасят присъда против него.

Иде краят на Луи XIV. Трудно е да си представим как при неговата седемдесет и седем годишна възраст, при окаяното положение на кралството той се осмелява да даде повод за нова война с Англия, като благосклонно признава за крал претендента, наричан тогава кавалер Сейнт Джордж; фактът обаче е налице. Редно е да заявим, че Луи постига неизменно с душата си висини, които го насочват към всевъзможни велики постъпки. Посланикът на Англия граф Стеър проявил неуважение към него. По-рано бил принуден да отстрани от Франция Джеймс II, както в младостта му били прокудени Чарлс II и неговият брат; принцът се криел в Лотарингия, в Комерси. Херцог Ормънд и виконт Болингброук станали подтик за прослава на краля на Франция; те му внушили, че в Англия, а особено в Шотландия ще се надигне бунт против Джордж I: достатъчно било претендентът да се появи; искали се кораб, неколцина офицери и малко пари. Корабът и офицерите били осигурени безусловно; нямало как да бъде военен кораб, договорите не допусkali това; известният корабовладелец Л'Епин д'Аникан осигурил товарен кораб, оръдия и оръжия. Колкото до пари, кралят не разполагал с такива: искали се само четиристотин хиляди екюта, но не се намерили. Луи XIV писал собственоръчно на краля на Испания и негов внук Фелипе V, който му ги дал назаем. Благодарение на тази помощ претендентът тайно бил прехвърлен в Шотландия; действително там намерил значителен брой привърженици, ала те били наскоро победени от английската армия на крал Джордж.

Луи починал; претендентът отново се предал на съдбата да се крие в Комерси и такава била по-нататъшната му съдба, докато кръвта на подкрепящите го се леела по ешафодите в Англия.

В главите относно личния живот и анекдотите ще видим как умира Луи XIV — сред отвратителните козни на своя изповедник и най-достойните за презрение богословски пререкания, тормозили някога невежите и неспокойни умове; тук иде реч за положението, в което той оставя Европа.

На север мощта на Русия се затвърждава с всеки изминал ден, а наличието на един нов народ, на една нова империя все още бива твърде пренебрегвано от Франция, Италия и Испания.

Швеция, някогашната съюзница на Франция, по-преди също и огромна заплаха за австрийския дом, не успява да се защити вече от руснаците и на Карл XII му остава единствено славата.

Обикновено изборителско владение на Германия започва да се превръща във внушителна сила: вторият крал на Прусия и изборител на Бранденбург полага основите на нечувана дотогава мощ посредством икономиката и армията.

Холандия все още се радва на уважението, което си е спечелила покрай последната война срещу Луи XIV, ала тежестта ѝ във везните непрестанно намалява. Англия, разтърсена от безредици през първоначалното управление на един хановерски изборител, съхранява силата и влиянието си напълно. При Карл VI владенията на австрийския дом не са в особено добро състояние, ала повечето имперски държавни глави постигат разцвет в своите страни. Испания си поема дъх при Фелипе V, който дължи своя трон на Луи XIV. Италия остава спокойна до 1717 г. В Европа няма духовен сблъсък, който да даде възможност на папата да предяви своите претенции или пък да го лиши от стародавните му предимства. Единствено янсенизмът внася смут във Франция, ала не се стига до схизма, нито до гражданска война.

---

[1] Обикновено Фландрия наричат провинциите на Нидерландия, които принадлежат на австрийския дом, а седемте Съединени провинции биват наричани Холандия. — Б.а. ↑

ГЛАВА XXV. ОСОБЕНОСТИ И АНЕКДОТИ ОТ ВЛАСТВАНЕТО НА ЛУИ XIV

Анекдотите представляват особена и неголяма нива, в която се ровим подир внушителната жътва на истинската история; това са дълго прикривани дребни подробности, затова и биват наричани анекдоти: те интересуват публиката, доколкото засягат знаменити личности.

При Плутарх животописите на великите хора представляват по-приятни сбирки от анекдоти от други: та как да има сериозни мемоари за частния живот на Тезей и на Ликург? В повечето разсъждения, които той влага в устата на своите герои, е наличен повече стремеж към поука, отколкото към историческа правда.

Тайната история на Юстиниан от Прокопий представлява сатира, продиктувана от воля за мъст; макар за отмъщение да може да се изкажат истини, тази сатира, противоречаща на официалната история на Прокопий, невинаги звучи правдиво.

Днес не е редно да постъпваме като Плутарх, а още по-малко — като Прокопий. Приемаме за историческа истина единствено онова, което е потвърдено. Щом хора от едно и също време като кардинал Дьо Рец и херцог Дьо Ларошфуко, враждуващи помежду си, потвърждават един и същи факт в своите мемоари, този факт е безспорен; ако си противоречат, следва да се съмняваме: на неправдоподобното не бива да се вярва, освен ако неколцина достойни и убедителни съвременници го изтъкват единодушно.

Най-полезни и най-ценни анекдоти са тайните записки, които ни оставят великите владетели, когато душите им чистосърдечно свидетелстват в подобни паметници; тъкмо такива са онези, които привеждам за Луи XIV в глава XXVIII на тази история.

Личните подробности са само любопитни и забавни; единствено на злонамереността допадат изнесените слабости, освен ако те са

поучителни или последвани от бедни, или пък овъзмездени с добродетели.

Тайните мемоари на съвременниците могат да бъдат подозрително пристрастни: онези, които пишат подир едно или две поколения, трябва да бъдат извънредно предпазливи, да не се подвеждат по лековатото, да ограничават прекомерното, да се борят против сатирата.

В своя двор и в своето управление Луи XIV внася такъв блясък и великолепиe, че и най-дребните подробности от живота му няма как да не интересуват потомците — та нали са будели любопитство и във всички европейски дворцови среди, у всички съвременници. Сиянието на неговото властване се простира и в най-дребните му действия. Особено във Франция всички жадуват да знаят за особеностите на неговия двор повече, отколкото за превратностите в други страни. Това е то следствието от голямата слава; по ни е драго да знаем какво се е случвало в работната стая или в двора на Август, отколкото да научим подробности за завоеванията на Атила или на Тамерлан.

Ето защо никой историк не пропуска да обнародва как Луи XIV проявява първите си склонности спрямо баронеса Дьо Бове, спрямо госпожица Д'Аржанкур, спрямо племенницата на кардинал Мазарини, която се омъжва за граф Дьо Соасон, бащата на принц Ойген, а най-вече към нейната сестра Мария Манчини, която после сключва брак с конетабъла Колон.

Той още не е управлявал, когато тия забавления са го развличали сред безделието, в което го е оставял да тъне деспотично управляващият кардинал Мазарини. Единствено привързаността към Мария Манчини се оказва сериозна работа, тъй като той я обиква дотам, че да се изкуши да се ожени за нея, ала се овладява и успява да се откъсне. Победата, удържана над страстта, е първият признак, че е роден със забележителна душа. По-значима и по-трудна е победата над себе си, че оставя кардинал Мазарини да бъде абсолютен господар: признателността не допуска да отърси игото, което вече му натежава. Много известен анекдот в двора са неговите думи, изречени подир смъртта на кардинала: „Не знам какво щях да направя, ако бе живял по-дълго.“^[1]

В свободното си време той се занимавал, четейки развлекателни книги: четял най-вече заедно с конетабъла Колон, който бил духовит,

както и сестрите му. Допадали му стихове и романи, които с обрисуваните в тях галантност и величие тайно ласкаели неговия характер. Четял трагедиите на Корней и изграждал своя вкус, който представлява следствие на един верен усет и непосредствено чувство на добре устроения дух. Разговорите с майка му и с дамите от нейното обкръжение също доста развили у него вкуса към духовното и го приучили към особената учтивост, която още тогава започвала да се налага в двора. Анна Австрийска била внесла една благородна и горда галантност, отличаваща испанския гений в онова време, а към нея се прибавяли и изяществото, мекотата и положителната свобода, които са си само френски. Кралят напреднал повече в тази благоприятна среда между осемнайсетата и двайсетата си година, отколкото в науките благодарение на своя наставник абат Дьо Бомон, впоследствие архиепископ на Париж. Не бил научил почти нищо: би било редно поне малко да го осведомят за историята, особено за новата история; ала наличното по онова време било твърде зле написано; тъжно е как единствено успешни са били ненужните романи, а тъкмо необходимото е било противно. От негово име отпечатали един превод на коментарите на Цезар, както и един на Флор под името на брат му: участието на принцовете обаче било дотам, че да развият като теми някои места от текстовете на авторите.

Възпитанието на краля било ръководено от човек учен и приятен, какъвто бил гуверньорът му при първия маршал Дьо Вилроа, ала гражданските войни му вредели, а кардинал Мазарини нямал нищо против кралят да не става много просветен. Когато той се привързал към Мария Манчини, лесно научил италиански заради нея; при своя брак не възприел чак тъй пълно испанския език. Обучението му било занемарено от неговите наставници, подир детството изпитвал свенливост, за, да не би да се изложи, кардинал Мазарини поддържал невежеството му и така целият двор смятал, че ще се поддава на влияние също като баща си Луи XIII.

Само при един случай умеещите да съдят предварително предвидили какво ще стане всъщност; през 1655 г., подир прекратяването на гражданските сблъсъци, подир първата му кампания и коронацията парламентът пожелава да се събере отново заради няколко едикта; кралят тръгва от Венсен в ловно облекло заедно с целия двор, влиза в парламента с грубите ботуши и бича в ръка и

изрича дословно следното: „Знае се до какви беди водят вашите събрания; заповядвам да бъдат прекратени започнатите обсъждания на моите едикти. Господин първопредседателю, забранявам да водите събрания, както и на всички вас да насрочвате такива.“

Осанката му е вече внушителна, чертите му са благородни, той говори с тон и вид на господар и така се налага дори повече, отколкото със своя ранг, който дотогава не е особено уважаван^[2]. Ала първите признаци на величието сякаш почти веднага се изгубват и плодовете им се появяват едва подир смъртта на кардинала.

След триумфалното завръщане на Мазарини дворът бива развличан с игри, балети и комедии, които, едва-що зародили се във Франция, все още не представляват изкуство, както и с трагедии, превърнали се във възвишено изкуство благодарение на Пиер Корней. Един католически свещеник от Сен Жермен л'Оксьороа с наклонности, близки до строгите предписания на янсенистите, често пишел до кралицата отрицателни послания за тези представления още през първите години на регентството. Той твърдял, че дори присъствието на тях заслужава проклятие; даже издействал анатемни подписи от седем доктори от Сорбоната; ала абат Дьо Бомон, наставникът на краля, събрал повече одобрителни гласове от осъдителните, принесени от строгия свещеник. Така съвестта на кралицата била спокойна; когато станал архиепископ на Париж, той потвърдил преценката, която бил отстоявал като абат. Можете да откриете този факт в мемоарите на откровената госпожа Дьо Мотвил.

Редно е да отбележим, че кардинал Дьо Ришельо бил учредил в двора редовни спектакли, най-сетне превърнали Париж в съперник на Атина, като не само имало отредени места за академията, в която служели немало духовници, но се предвиждали места и за епископите.

През 1646 и през 1654 г. кардинал Мазарини уредил в театрите към „Пале Роаял“ и „Пти Бурбон“ до Лувъра да бъдат представени италиански опери с гласовити изпълнители от самата Италия. Въпросните нови спектакли се били зародили отскоро във Флоренция, една местност, белязана и от късмета, освен че била с хубава природа, на която дължим възпроизвеждането на множество изкуства, залинели през вековете, а и създаването на някои. Противенето по повод

представянето на подобни изкуства било белег на остатъчното варварство във Франция.

Янсенистите, които кардиналите Ришельо и Мазарини се стремели да потискат, си откъщавали върху тези удоволствия, с които двамата министри се стремели да радват нацията. Лутераните и калвинистите били постъпвали по същия начин по времето на папа Лъв Х: впрочем новаторството нерядко се изразява в нетърпимост. Същите духове, които са готови да объркат цели държави, за да наложат едно нерядко нелепо мнение, анатемосват невинни развлечения, необходими за всеки голям град, и изкуства, допринасящи за великолепието на всяка нация. Премахването на представленията би било мярка, по-достойна за века на Атила, отколкото за века на Луи XIV.

Танцът, който също може да се смята за изкуство^[3], тъй като е подчинен на правила и придава изящество на тялото, бил едно от главните развлечения на двора. Луи XIII бил танцувал в балет само веднъж, през 1625 г.; въпросният балет бил толкова просташки, че изобщо не личало докъде ще стигнат изкуствата във Франция подир трийсет години. Луи XIV бил майстор в бавните танци, които подхождали на внушителния му вид и не накърнявали внушителния му ранг. Състезанията по мятане на кръжила, каквито се провеждали някога и при които се разгръщало голямо великолепие, блестящо изтъквали неговата сръчност в различни дейности. Всичко било обгърнато в удоволствия и разкош, каквито били познати тогава, ала това било нищо в сравнение с проявите, когато кралят започнал да управлява самолично; и все пак това били чудеса подир ужасите на гражданската война и подир скръбното, мрачно и затворено царуване на Луи XIII. Този владетел, болен и печален, никога не бил нито обслужван, нито живял и бил обзаведен като крал; скъпоценните камъни, собственост на короната, не били дори на стойност сто хиляди екюта — кардинал Мазарини оставил такива на стойност милион и двеста хиляди, а днес те възлизат на двайсет милиона ливри.

1660 При сватбата на Луи XIV били проявени значителни великолепия и вкус, които нараснали впоследствие. Когато той се появил със своята съпруга кралицата, Париж с възторжено уважение и разнеженост съзрял младата кралица, действително красива, покачена на прелестна колесница, изработена по нов начин; кралят яздел до нея

и бил разкрасен с всичко, което можело да подчертае мъжествената му и героична красота, привличаща всички погледи.

В края на Венсенската алея била издигната триумфална арка върху каменна основа; времето обаче не позволило тя да бъде довършена с трайни средства: оформили я от гипс, а впоследствие била напълно съборена; моделът бил рисуван от Клод Перо. Пак за тази церемония била обновена портата „Сент Антоан“; тя представлявала не тъй възхитителен паметник, но била украсена с нелоши скулптурни елементи. Всички, които през деня на битката при „Сент Антоан“ били виждали как през тази порта, тогава зарешетена, се внасяли толкова мъртви тела или умиращи граждани, а сега наблюдавали това тъй различно шествие, благославяли небето и въздавали благодарност за една толкова радостна промяна.

За да бъде по-празнична сватбата, кардинал Мазарини уредил в Лувъра да бъде представена италианската опера *Ercole amante* („Влюбеният Херакъл“). Тя не се харесала на французите: за тях било приятно единствено когато танцували кралят и кралицата. Кардиналът пожелал да се изтъкне и със спектакъл, който допадал повече на вкуса на нацията: държавният секретар Лион се заел да поръча композирането на своеобразна алегорична трагедия, подобна на „Европа“, около която бил положил усилия кардинал Ришельо. Голямо щастие било за великия Корней, че не бил избран да пише по тази отвратителна канава. Историята била за Лисид и Хесперия: Лисид представлявал Франция, а Хесперия — Испания. Работата била поверена на Кино; той се бил прославил твърде с пиесата „Мнимият Тиберин“ която, макар и лоша, имала голям успех. Това не се повторило с „Лисид“; представили я в Лувъра и единственото хубаво нещо били сценичните механизми. Маркиз Дьо Сурдиак, по име Рийо, на когото се дължи по-късното утвърждаване на операта във Франция, по същото време със свои средства и в своя замък в Ньобург представил „Златното руно“ на Пиер Корней със сценични механизми. Кино, който бил млад и с приятно лице, бил спечелил двора; Корней разполагал със своето име и с Франция. Тъй или иначе, във Франция дължим операта и комедията на двама кардинали.

Подир сватбата на краля безкрайно се редели празненства, удоволствия, галантни истории: те станали още повече, след като Негово Височество, братът на краля, се бракосъчетал с Хенриета

Английска, сестра на Чарлс II, и били прекъснати единствено през 1661 г. поради смъртта на кардинал Мазарини.

Няколко месеца след смъртта на министъра се случило безпримерно събитие; не по-малко странно е, че всички историци го пропускат. При съвършена тайна в замъка на остров Сент Маргьорит в морето край Прованс бил изпратен незнаен затворник с ръст, по-висок от обичайния, млад, с красиво и благородно лице. По пътя си затворникът носел маска, чийто подбрадник бил снабден със стоманени пружини, които му позволявали да се храни с маската на лицето: ако се откриел, имало заповед да бъде убит. Той останал на острова, докато един доверен офицер на име Сен Марс, губернатор на Пинероло, не станал управител на Бастилията през 1690 г., като тогава отишъл да го вземе от остров Сент Маргьорит и го отвел все тъй маскиран в Бастилията. Преди прехвърлянето с него отишъл да се види на острова маркиз Дьо Лувоа, който разговарял с него прав и с уважение, граничещо с дълбока почит. Непознатият бил откаран в Бастилията, а там го настанили почти също тъй добре, все едно бил в замък: каквото поискал, не му се отказвало; особено силно държал на извънредно финото бельо и на дантелите; свирел на китара. Хранели го отлично, а управителят рядко си позволявал да седи пред него. Един стар лекар на Бастилията, който често се бил занимавал със заболяванията на този особен мъж, е казвал, че никога не е виждал лицето му, макар често да е гледал езика му и останалите части от тялото му. Бил възхитително добре сложен — така разправял лекарят; кожата му била възмургава; дори самото звучене на гласа му било любопитно, никога не се оплаквал от положението си и изобщо не допускал да се предположи кой е.

Непознатият умрял през 1703 г.^[4] и бил погребан през нощта при енорийската църква „Сен Пол“. Двойно по-удивително е, че когато той бива изпратен на остров Сент Маргьорит, в Европа не изчезва нито един значителен човек. Затворникът несъмнено е бил такъв; ето какво се случва през първите дни на заточението му на острова. Управителят лично му поднасял блюдата на масата и се оттеглял, като го заключвал. Един ден затворникът написал с нож нещо върху сребърна паница и я изхвърлил през прозореца към лодка, плаваща край брега, почти под кулата; един рибар, комуто принадлежала лодката, взел чинията и я отнесъл на управителя. Той се встрещил и попитал рибаря: „Прочетохте

ли написаното върху чинията, някой видя ли я в ръцете ви?“ Рибарят отвърнал: „Не умея да чета; ей сега я намерих, никой не я е виждал.“ Селянинът бил задържан, докато управителят се осведомил, че е напълно неграмотен и че чинията не е била видяна от никого. Той му казал: „Вървете, хубаво за вас, че не можете да четете.“ Сред хората, осведомени за този факт, има и едно лице, достойно за доверие, което е още живо (1760)^[5]. Господин Дьо Шамияр се оказва последният ръководител на кабинет, опазил странната тайна: неговият зет, вторият маршал Лафьояд, ми разправи как преди смъртта на неговия тъст на колене го молел да му разкрие какъв е бил този човек, известен неизменно само с името човекът с желязната маска; Шамияр му отвърнал, че това било държавна тайна и бил дал клетва никога да не я разкрива. Впрочем остават все още доста мои съвременници, удостоверяващи правдивостта на изнесеното от мен, а не съм бил запознан с друг по-необичаен и по-добре засвидетелстван факт.

И тъй, Луи XIV делеял времето си помежду развлечения, подобаващи за неговата възраст, и дела, съответстващи на неговия дълг. Всеки ден свиквал съвета, а после работел тайно с Колбер. Тяхната тайна дейност породила бедата на известния Фуке, при която пострадали държавният секретар Генего, Пелисон, Гурвил и още доста хора. Сгромолясването на този министър, към когото имало основание да се отправят далеч по-малко упреци, отколкото към кардинал Мазарини, доказало, че не всеки има право да извършва сходни грешки: погубването му било вече утвърдено, когато кралят приел да посети великолепното тържество, подготвено за него от министъра в дома му във Во. Палатът и градините били стрували осемнайсет милиона, като днес можем да ги приравним към трийсет и пет^[6]: той престроявал палата два пъти и изкупил три селца, като землищата им били обхванати от грамадните градини, частично залесени от Лъонотр и смятани тогава за най-красивите в Европа. Шадраваните във Во, които впоследствие изглеждали твърде посредствени пред фонтаните във Версай, Марли и Сен Клу, тогава били направо чудо; ала колкото и прекрасен да е бил домът, харчът от осемнайсет милиона, за който все още се пазят сметките, доказва, че устройването му е било прекомерно разточително, а разточителството не е устройвало и самия крал, спрямо когото също се е прилагало. Действително Сен Жермен и Фонтенбло, единствените празнични постройки, обитавани от краля,

изобщо не можели да се сравняват с Во: Луи XIV е усетил това и се е вбесил. Навсякъде из сградата личат гербът и девизът на Фуке: катерица със словата *Quo non ascendant?* („Къде не бих се покачил?“). Кралят пожелал превод; честолюбието на девиза не го настроило по-миролюбиво. Придворните отбелязали, че катерицата навсякъде била нарисувана преследвана от смок, какъвто имало в герба на Колбер. Тържеството надхвърляло някогашните празненства на кардинал Мазарини и по великолепието, и по вкус: за пръв път било дадено представление на „Неприятните“ на Молиер; прологът бил от Пелисон и всички му се възхитили. Общите развлечения твърде често прикриват или пораждат частни неволи във всеки двор и ако не била кралицата майка, главният интендант и Пелисон щели да бъдат арестувани във Во в деня на увеселението. Неприязънта на краля нараствала, понеже госпожица Дьо Лавалиер, към която владетелят вече изпитвал истинско привличане, била известна с мимолетната си връзка с главния интендант, който не пропускал подобно задоволяване на страстите си: той бил предложил на госпожица Дьо Лавалиер двеста хиляди ливри; предложението било прието с възмущение още преди тя да имала някакви кроежи спрямо сърцето на краля. След като подразбрал какъв могъщ съперник има, главният интендант се опитал да стане душеприказчик на онази, която не бил успял да притежава, и с това бил още по-дразнещ.

В първоначалното си възмущение кралят се изкушавал да нареди да арестуват главния интендант наред тържеството, уредено за самия него, но по-нататък постъпил с излишна прикритост; това можело да се изтълкува като деяние на вече всемогъщия монарх, издаващо боязън пред привържениците, които Фуке си бил спечелил.

Той бил главен прокурор на парламента и покрай тази длъжност имал привилегията да бъде съден от камарите; ала след като толкова принцове, маршали и херцози били съдени от комисари, спокойно можело към тях да бъде присъединен и един магистрат, след като трябвало да бъде използван един от тези порядки, които, макар да не са несправедливи, неизменно лъхат леко на несправедливост.

С не особено достойна уловка Колбер му внушил да продаде длъжността си: за нея му предложили близо милион и осемстотин хиляди ливри, които в наши дни биха представлявали три милиона и половина; поради недоразумение той я продал едва за милион и

четиристотин хиляди ливри. Прекомерната цена на местата в парламента, тъй намаляла оттогава, доказва до каква степен това учреждение било съхранило някакво уважение при всичкото си принизяване. Херцог Дьо Гиз, велик шамбелан на краля, бил продал тази длъжност, зависима от короната, едва за осемстотин хиляди ливри.

Фрондата и военните действия в Париж били вдигнали цената на длъжностите от юстицията. Голяма слабост и голямо нещастие на едно тъй дълго обременено управление било, че Франция била едничката страна на земята, където съдийските места били платени, това била все маята на бунта, своеобразно надругаване над трона — място на кралски прокурор да струва по-скъпо от първите достойнства, обкръжаващи короната.

Макар да бил пилял държавните финанси и да ги бил използвал едва ли не като свои, Фуке все пак имал възвишена душа; злоупотребите му се изразявали само в разхищения и прекомерна щедрост. Той внесъл в държавния резерв цената на длъжността си, ала хубавият жест не го спасил (1661). Човек, който можело да бъде арестуван в Париж от някое отговорно лице и от двама гвардейци, бил ловко насочен да отиде в Нант, а кралят дори го поласкал, преди да изпадне в немилост. Не зная защо повечето владетели обикновено се отнасят с престомена добронамереност към онези свои поданици, които искат да погубят: в подобни случаи прикритостта не е величава; тя всъщност никога не е добродетел и може да прерасне в достойна дарба единствено когато е свършено необходима. Луи XIV сякаш изневерил на своя характер; било му обаче съобщено, че Фуке издигал големи фортификации в Бел Ил и можело да разполага с внушителни връзки извън кралството и в самото него. Когато той бил арестуван и отведен в Бастилията и във Венсен, проличало, че негови привърженици са само неколцина алчни придворни и няколко жени, които получавали от него пенсии и които го забравили мигновено, след като вече не бил в състояние да ги изплаща. Отделни лица си останали негови приятели, а това доказва, че го е заслужавал. Знаменитата госпожа Дьо Севине, Пелисон, Гурвил, госпожица Скюдери, доста литератори гласно заявили, че го подкрепят, и се отнесли към него с такава топлина, че му спасили живота.

Знаем стиховете на Ено, преводача на Лукреций, насочени против Колбер, мъчителя на Фуке:

*Министър стиснат, роб, подложил плахо гръб,
на обществото под товара си натикан,
все жертва пишеш се на важна политика,
почитан призрак на един сан твърде скъп;*

*ти движиш се и днес на славата по ръб;
съсипваш ти Фуке, за тебе той е никой,
ала съдбата му и тебе ще повика,
и ще познаеш ти дори по-горка скръб.*

*Падението му и тебе ще събори,
не вярвай ти на пост, на лаври и на двора;
невинни няма там, сред тези висини.*

*Безмилостен сега, ти утре сам ще бъдеш
пред своя господар, ще дириш добрини,
а може той тогаз и тебе да осъди.*

Споменали на господин Колбер за този оскърбителен сонет, а той попитал дали в него има заяждане с краля. Отвърнали му отрицателно, а министърът заявил: „Значи няма и с мен.“

Никога не бива да се подлъгваме по подобни премислени отговори и по публични изявления, които не идат от дън сърце. Колбер изглеждал умерен, ала се стремял настървено да доведе Фуке до смърт. Човек може да бъде добър министър и да таи злоба: жалко, че не е бил великодушен в същата степен, в която е бил бдителен.

Един от хората, настроени най-безпоощадно срещу него, бил Мишел Лютелие, тогавашният държавен секретар и изявен негов съперник: впоследствие тъкмо той става канцлер. Когато четем неговото надгробно слово и го сравняваме с неговото поведение, нима не бихме сметнали, че надгробните слова са просто празни приказки? Впрочем канцлерът Сегие, председател на комисията, бил сред най-

върлите привърженици на умъртвяването на Фуке и се отнесъл към него най-сурово.

Истината е, че изправянето пред съд на главния интендант е било и обвинение към паметта на кардинал Мазарини. Най-големите финансови злоупотреби били негово дело: той бил присвоил като господар немалко приходи на държавата; бил преговарял еднолично, в своя полза, относно боеприпасите за армията. Фуке заявява в защитните си изявления: „Той изискваше със запечатани писма допълнителни суми от общностите; това винаги е било вършено единствено от него и заради самия него, а се наказва със смърт според наредбите.“ Така кардиналът бил натрупал огромни богатства, недостижими за него.

Чувал съм покойния господин Дьо Комартен, интендант на финансите, да разправя как през младостта си, няколко години след смъртта на кардинала, отишъл до палата на Мазарини, обитаван от неговия наследник херцога и от херцогиня Ортанс; там видял грамаден шкаф, отрупан с инкрустации и твърде дълбок, който изцяло заемал далечната стена на един кабинет. Ключовете били изгубени отдавна и чекмеджетата не били отворени. Увивен от подобно нехайство, господин Дьо Комартен казал на херцогиня Мазарини, че в шкафа може да има любопитни неща. Отворили го: целият бил претърпан с двойни дублони, жетони и златни медали. Госпожа Мазарини хвърляла над осем дни през прозорците шепи от тях на народа^[7].

Злоупотребяването на кардинал Мазарини с деспотичното му могъщество не оправдава главния интендант, ала несъобразността на предприетата против него процедура, продължителността на процеса, проявената от канцлера Сегие отвратителна злост, времето, изтощило общественото мнение и довело до онова особено съчувствие към нещастниците, най-сетне и все по-уверените прошения в полза на клетника, притиснат от причинени настоятелно несгоди — всичко това му спасило живота. Краят на процеса се състоял едва подир три години, през 1664 г.^[8]; от произнесените се дващест и двама съдии едва деветима поискали смърт; тринайсетте останали, сред които имало и такива, на които Гурвил бил поднесъл подаръци, отсъдили в полза на вечното изгнание^[9]. Кралят утежнил присъдата: строгостта му не подобавала нито на старите закони на кралството, нито на човечността. Гражданството се възмутило най-вече от това как канцлерът пратил в

изгнание одного от съдиите, по име Роксант, който при тайното заседание най-силно настоявал за пощада^[10]. Фуке бил затворен в замъка Пинероло. Според всички историци умира там през 1680 г.; Гурвил обаче твърди в своите мемоари, че бил излязъл от затвора малко преди смъртта си: снаха му графиня Дьо Во вече ми бе удостоверила този факт; въпреки това в рода смятат, че не е било така. Просто не се знае къде е умрял този клетник, чиито дори най-незначителни деяния били бляскави, когато бил могъщ^[11].

Държавният секретар Генего, който продава своята длъжност на Колбер, независимо от това е съдебно преследван и по-голямата част от богатството му е отнето. Най-странно сред решенията на този състав е, че епископът на Авранш е осъден да плати дванайсет хиляди франка глоба; името му било Болев; бил брат на един от замесените в подкупи.

Сент Еврьомон, който служел при главния интендант, пострадал от изпадането в немилост. Колбер търсел навсякъде доказателства против оня, когото бил решил да погуби, наредил конфискацията на книжа, поверени на госпожа Дюплеси Белиевр, а сред тях се намерило собственоръчно писмо на Сент Еврьомон относно Пиренейския договор; прочели насмешките на краля и ги представили за престъпление против държавата. Колбер не държал да си отмъщава на безличния Ено, ала в лицето на Сент Еврьомон преследвал приятеля на омразния Фуке и един опасен за него духовит ум. Кралят наказал извънредно строго една невинна закачка, насочена твърде отдавна срещу кардинал Мазарини, за когото не съжалявал, когото целият двор бил оскърбявал, клеветил и подлагал безнаказано на изгнание години наред. Сред хилядите писания, насочени срещу този министър, било наказано най-малко хапливото, и то след смъртта му.

Оттеглилият се в Англия Сент Еврьомон живял и умрял като свободен човек и като философ. Неговият приятел маркиз Дьо Мирмон ми е казал в Лондон, че имало и друга причина той да изпадне в немилост, ала Сент Еврьомон така и не пожелал да му я разкрие. Когато Луи XIV позволил на Сент Еврьомон да се завърне в отечеството в края на дните си, философът не възприел това разрешение като милост; доказал, че отечеството е там, където човек живее щастлив, а за него това бил Лондон.

Новият финансов министър, получил простото звание главен контролър, оправдал строгите преследвания, като възстановил реда, който предшествениците му били объркали, и работел неуморно за величието на държавата.

Дворът се превърнал в център на удоволствията и в образец за другите дворове: кралят се стремял да урежда празненства, около които да бъдат забравени тържествата във Во.

Като че ли природата се забавлявала тогава да създава във Франция най-велики хора във всички изкуства и да събира в двора най-прекрасните, най-добре сложените мъже и жени. Кралят се откроявал измежду всички придворни с внушителния си ръст и с величествената красота на своите черти; благородното и затрогващо звучене на гласа му печелело сърцата, притеснени от неговото присъствие; той се отличавал с осанка, която му приличала извънмерно, включително заради неговия ранг, и която можела да се окаже смешна у другиго; смущението, изпитвано от разговарящите с него, тайно ласкаело самомнението, което той проявявал във връзка със своите предимства. Един възрастен офицер, който запелтечил развълнувано, молейки го за някаква милост, не съумявал да довърши речта си и изрекъл: „Сир, аз не треперя тъй пред вашите неприятели.“ С лекота получил исканото.

Общественият дух все още не бил достигнал съвършенство в двора. Кралицата майка Анна Австрийска вече била склонна да се уединява; пълноправната кралица знаела слабо френски и единственото ѝ достойнство била добротата. Английската принцеса, снаха на краля, внасяла в двора благото на милия, оживен разговор, постепенно укрепен с четене на добри произведения и с уверен, тънък вкус; тя достигнала до съвършенство в знанието на езика, след като при сватбата си все още пишела твърде зле; вдъхнала нови духовни стремления, въвела в двора учтивост и изящество, за каквито останалата част на Европа дори и не помисляла. Нейно Височество притежавала духа на своя брат Чарлс II, украсен от очарованието на нейния пол, от дарбата и желанието да се харесва. Дворът на Луи XIV излъчвал галантност, която била още по-забележителна поради почтеността; галантността в двора на Чарлс II била по-натрапчива, а грубоватостта разваляла удоволствията.

Отначало между Нейно Височество и краля виреели душевна закачливост и негласно взаимно разбирателство, които се налагали при

твърде честите дребни празненства. Кралят ѝ изпращал стихове; тя му отговаряла. Станало тъй, че един мъж станал душеприказчик и на краля, и на Нейно Височество в тези мисловни взаимодействия: това бил маркиз Дьо Данжо. Кралят го натоварвал да пише от негово име, а принцесата му възлагала да отговаря на краля; така той услужвал и на двамата, без да допусне те да заподозрат, че посредници тъй при общуването им, и това станало едно от основанията за неговия успех.

Тази взаимна връзка породила съмнения в кралското семейство: кралят свел блясъка на посланията до едно дълбоко и чисто приятелско уважение, което никога не намаляло. Когато Нейно Височество впоследствие натоварила Расин и Корней да работят над трагедията „Береника“, си представяла не само скъсването на краля с конетабъла Колон, а и удържането при самата нея на назрялото увлечение, което можело да стане опасно. Луи XIV е изцяло видим в тия два стиха на „Береника“ на Расин:

*Дори в безвестен мрак пръв ден да бе видял,
пак за свой господар светът го би признал.*

Тези забавления били последвани от доста по-сериозната и продължителна страст, изпитана от него спрямо госпожица Дьо Лавалиер, придворна дама на Нейно Височество. С нея той се насладил на рядкото щастие да бъде любен заради самия себе си. В продължение на две години тя била негласна вдъхновителка за всички галантни развлечения, за всички празненства, които устройвал кралят: един млад камериер на краля на име Белок съставил немалко повести, прекъсвани от танци, и те ставали повод за срещи ту при кралицата, ту при Нейно Височество; повестите скрито изразявали тайната на сърцата им, която скоро престанала да бъде тайна.

Обществените развлечения, уреждани от краля, също представлявали знаци на почит към неговата любовница. През 1662 г. се провел кръгообразен конен парад при двореца Тюилери^[12] на широка оградена площадка, която е запазила името: площад „Карусел“. Ездачите били разпределени на пет групи: кралят оглавявал „римляните“; брат му — „персийците“; принц Дьо Конде — „турците“; неговият син херцог Д’Анжен — „индианците“; херцог Дьо Гиз —

„американците“. Въпросният херцог Дьо Гиз бил внук на „Белязания“: бил известен сред обществеността с неуспешната безразсъдност, с която се опитал да завладее Неапол. Пребиваването в плен, дуелите, романтичните му любовни връзки, разточителството му и приключенията му го правели знаменит; той сякаш бил от друг век; когато двамата с великия Конде излизали, за него казвали тъй: „Ето един исторически и един баснословен герой.“

Тогава на зрелището под един балдахин присъствали кралицата майка, кралицата владетелка и кралицата на Англия и вдовица на Чарлс I, която в случая била забравила за бедите си. Граф Дьо Со, син на херцог Дьо Лестигиер, бил обявен за достоен за наградата и я получил от ръцете на кралицата майка. Тези празненства повече от всякога съживили вкуса към девизите и гербовете, излезли на мода някога заради рицарските турнири и останали си след тях.

Тогава един антиквар на име Уврие измислил за Луи XIV емблема, представляваща слънце, насочило лъчите си към земно кълбо, със следните думи: *Nec pluribus impar* („Не отстъпващ и пред мнозина“). Идеята била донякъде взета от испански девиз на Фелипе II и по-подходяща за този крал, владял най-хубавата част на новия свят и доста държави в стария, отколкото за твърде младия френски крал, на когото все още се възлагали само надежди. Девизът имал удивителен успех; с него били украсени кралският герб, мебелите на короната, гоблени и скулптури; кралят никога не го носил при конни тържества. Луи XIV несправедливо бива укоряван за внушителността на този девиз, като че ли си го е избрал самият той; по-справедливи са може би упреците заради неговия смисъл. Картината не представлява значението на думите, а думите не са съвсем ясни и определени; онова, което може да се обяснява по различни начини, не заслужава никакво обяснение. Девизите като останка от старото рицарство може да са подходящи за празненства и са приятни, ако намекът в тях е точен, нов и закачлив. По-добре никакъв девиз, отколкото някакъв лош и принизяващ, подобно на девиза на Луи XII; той представлявал бодливо свинче с думите: Пипнеш ли, боде. Спрямо надписите девизите са това, което са маскарадите в сравнение с августейшите церемонии.

Празненството във Версай през 1664 г. надхвърлило конния кръгов парад със своята необичайност, с великолепието си и с духовните наслади, които се примесили към блясъка на развлеченията

и добавили и вкус, и изящество, не проявявани дотогава от кой да е празник. Версай вече се превръщал в прелестно място, без да се доближава още до по-сетнешното си величие.

На 5 май 1664 г. кралят отишъл там с двора си от шестстотин души и техните свити, като поел разноските им, както и на хората, подготвили всички чудесии. На тия празненства липсвали само паметници, въздигнати, за да бъдат дадени на всички, каквито издигали гърците и римляните; ала бързината, с която се строели театри, амфитеатри и портици, украсени с великолепиe и вкус, сама по себе си била чудо, което подсилвало илюзията, като разнообразието било безкрайно и увеличавало очарованието на тия зрелища.

В началото се състоял своеобразен кръгов конен парад. През първия ден проявяващите се излезли като за преглед; най-отпред имало оръженосци, пажове и конници, които носели девизите и щитовете; по самите щитове били изписани със златни букви стихове, съчинени от Перини и от Бенсерад; последният се отличавал с голям талант да създава галантни пиеси, където поднасял изящни и забавни намеци за характерите на лицата, на герои от античността или от художествените измислици, които бивали представяни, както и на страстите, вълнуващи двора. По дрехите на краля, представляващ Роже, блестели всички диаманти, които красели и яздения от него кон. Кралиците и триста дами наблюдавали появата му под триумфални арки.

Измежду всички погледи, вперени в него, кралят забелязвал само очите на госпожица Дьо Лавалиер. Празненството било единствено за нея; тя му се наслаждавала сред тълпата.

Подир кавалкадата идвала позлатена колесница, висока осемнайсет стъпки и широка петнайсет, с дължина дваисет и четири стъпки, която представлявала колесницата на слънцето. Четирите века — златният, сребърният, бронзовият и железният, — небесните знаци, сезоните и хората идели пеша подир колесницата: всичко било картинно украсено. Пастири носели частите от оградата, които бивали наслагвани под звуците на тръбите, сменяни сегиз-тогиз от гайди и от цигулки. Неколцина герои, следващи колесницата на Аполон, в началото се доближили и рецитирали на кралиците стихове, подобаващи за мястото, за времето, за краля и за дамите. След като обиколките свършили и настъпила нощта, четири хиляди грамадни факли озарили пространството, където се разгръщало празненството;

двеста предрешени лица обслужвали появилите се маси, като в тях се разпознавали сезоните, фавните, горските духове, дриадите, а имало и пастири, гроздоберачи и сенокоси. Върху подвижна планина се приближили Пан и Диана, слезли оттам и поднесли по масите най-прекрасните неща, произведени от поля и гори. Зад масите в полукръг се извисил театър със свирачи. По аркадите около свързаните маси и театъра висели петстотин зелени и сребърни светилници със свещи; обширната площ била оградена от позлатена балюстрада.

Тези празненства, надхвърлящи измислените в романите, траяли седем дни; кралят четири пъти отнесъл наградите за игрите и после дал възможност на другите кавалери да спечелят получените от него награди, като им ги предоставил.

Макар и да не е сред най-добрите комедии на Молиер, „Княгинята от Елида“ представлявала едно от най-приятните украшения на игрите благодарение на безброй тънки алегии за тогавашните нрави, които с уместността си са чаровни на подобни празници, но нямат значение за потомците. В двора все още съществувало упорито влечение към предсказателната астрология; немалко благородници смятали с горделиво суеверие, че природата ги отличавала дотам, та да изписва съдбините им чрез небесните тела; херцогът на Савоя Виторио Амедео, баща на херцогинята на Бургундия, държал при себе си астролог дори след като абдикирал. Молиер се осмелил да нападне тази илюзия в пиесата „Великолепните влюбени“, играна на друго подобно празненство през 1670 г.

Там има също и дворцов шут, също както и в „Княгинята от Елида“; тези нещастници още били твърде на мода; това бил остатък от варварството, просъществувал в Германия по-дълго, отколкото другаде. Потребността от развлечения, неспособността да бъдат осигурявани приятни и почтени забавления в епохи на невежество и лош вкус довели до измислянето на това печално удоволствие, принизяващо човешкия дух. Шутът, когото държал Луи XIV, бил принадлежал на принц Дьо Конде; наричал се Л'Анжели: граф Дьо Грамон казал, че измежду всички шутове, служили при принца, единствен Л'Анжели бил забогатял. Смешникът бил донейде духовит; негов бил изразът, че „не ходел по черковни служби, за да не вряка, а не успявал да се вряче“.

1664 г. На това празненство бил игран и фарсът „Сватба насила“: ала онова, което било действително възхитително, било първото представяне на първите три действия на „Гартюф“. Кралят пожелал да гледа този шедьовър, преди още да е завършен; той му осигурил закрила срещу лъженабожните, които се опитали да въвлекат и небето, и земята, за да го няма; а той ще съществува, както сме казвали и другаде, докато във Франция има вкус и лицемери.

Повечето подобни шумотевизи често са само храна за очите и ушите; помпозните и превъзнасящи неща отминават за ден; ала когато шедьоври на изкуството като „Гартюф“ красят такива празненства, паметта за тях остава вечна.

Все още се помнят доста закачки от алегиите на Бенсерад, красили тогавашните балети. Ще цитирам само стиховете, отнасящи се до краля в ролята на слънцето:

*Към Вас не се обръщат с тон
на Дафна, ни на Фаетон:
той — честолюбец, тя — не ляга;
капан не Ви заплашва тук:
как би Ви карал някой друг
или жена от Вас ще бяга?*

Основната чест за тези забавления, усъвършенстващи вкуса, учтивостта и талантите във Франция, била в това, че те не крадели време от постоянните трудове на монарха. Ако не били те и той само се занимавал с двора си, е нямало да може да управлява; ако пък прекрасните удоволствия на въпросния двор биха представлявали оскърбление за народната нищета, те биха били направо отвратителни; ала същият човек, който устройвал тия празненства, бил раздавал хляб на хората през време на глада от 1662 г.; той събрал зърното, изкупено на ниски цени от богатите, и го раздавал на бедните семейства при портата на Лувъра; върнал на народа тримилionen данък; никоя дейност на вътрешната администрация не била пренебрегвана; управлението му се тачело навън, кралят на Испания бил заставен да му отстъпва първенството, папата му въздал удовлетворение насила, Дюнкерк бил присъединен към Франция при условия, достойни за

придобиващия и срамни за предаващия; най-сетне всички дела, откакто той държал юздите, били или благородни, или полезни: та как да не устройва празненства подир това!

Киджи, легат *a latere*, племенник на папа Александър VII, пристигнал сред развлеченията във Версай да даде удовлетворение на краля във връзка с нападението на папските гвардейци, осигурил на двора ново зрелище. Значителните церемонии са празник за присъстващите: почестите, с които бил удостоен, направили удовлетворението още по-бляскаво. Той приел под балдахин почитанията на висшите съдебни камари, на кметските наместници, на духовенството; влязъл в Париж, придружен от топовна стрелба, като вдясно от него бил Конде, а вляво — синът на принца, и при всичката тържественост дошъл да принизи себе си, Рим и папата пред един крал, който още дори не бил извадил оръжието; след аудиенцията вечерял с Луи XIV и било положено голямо старание, за да бъде почетен великолепно и да му се достави удоволствие. Впоследствие към дожа на Генуа не било проявено чак такова зачитане, но пак имало стремеж всичко да му се хареса — кралят винаги го съчетавал с високомерните си постъпки.

Всичко това придавало на двора на Луи XIV величие, покрай което другите европейски дворове бледнеели. Той желаел блясъкът, свързан със самия него, да се усеща и по всичко наоколо му; всички видни личности трябвало да бъдат уважавани и никоя да не бъде могъща — като се започне от брат му и от принц Дьо Конде. С тази цел отсъдил в полза на перовете в техния стар спор с председателите на парламентите. Последните твърдели, че трябва да дават волеизявление преди перовете и си били присвоили това право: при едно извънредно съвещание на съвета той заповядал перовете да дават волеизявление при тържествени заседания в присъствието на краля преди председателите, като че ли дължали това предимство единствено на неговото присъствие; иначе оставил старата разпоредба при обикновените заседания.

За да отличава висшите си придворни, измислил сини горни дрехи със златни и сребърни бродерии: разрешението те да бъдат носени било велика милост за лицата, водени от суетата; натискали се за тях, както за орденските огърлия. Щом ще изброяваме и дребни подробности, можем да отбележим, че тогава връхните дрехи се

носели върху къси куртки, украсени с панделки, а най-отгоре се прехвърлял презрамник, на който била окачена шпагата; към всички това се прибавяли особени дантелени яки и шапки с по два реда пера. Тази мода, изтраяла до 1684 г., се разпространила из цяла Европа, с изключение на Испания и на Полша: вече почти навсякъде се опитвали да подражават на двора на Луи XIV.

Той въвел в своя дом ред, който си е останал, по рангове и по длъжности, създал нови функции спрямо самия себе си — например главен уредник на дрешника. Възстановил трапезите, учредени от Франсоа I, като ги умножил; масите станали дванайсет за сътрапезниците офицери, като били обслужвани също тъй чисто и изобилно, както трапезите на мнозина владетели; желал на тях да бъдат канени и всички външни лица; това внимание се оказвало през време на цялото му управление. Имало и друго зачитане, още по-изискано и учтиво: когато през 1679 г. издигнал постройките на Марли, за всички дами в техните апартаменти имало цялостни тоалетни; нищо, необходимо за едно разкошно удобство, не било забравено; всеки от дошлите можел да кани сътрапезници в своя апартамент; обслужването било също тъй изискано, както при самия господар. Подобни дребни неща добиват стойност единствено когато биват съпровождани от големите. Във всичко, което правел, личали блясък и щедрост: когато дъщерите на негови министри се омъжвали, им подарявал по двеста хиляди франка.

Най-силно засияло из Европа едно безпримерно негово благодетелство. Хрумването му дошло от думите на херцог Дьо Сент Енян, разправил му как кардинал Дьо Ришельо изпратил подаръци на неколцина чуждестранни учени, които го били похвалили. Кралят не чакал да го поласкаят; бил обаче сигурен, че го заслужава, затова заръчал на своите министри Лион и Колбер да му подберат определен брой французи и чужденци, проявили се в литературата, та да им въздаде знак на щедростта си. Лион писал по чуждите страни и се осведомил, доколкото било възможно, относно едни тъй деликатни оценки, когато следва да се отдаде предпочитание на съвременници, а първоначално бил съставен списък от шейсет лица: едни получили подаръци, други — пенсии, според ранга, нуждите и заслугите си. Това били Атлаци, библиотекарят на Ватикана; граф Гратиани, държавен секретар на херцога на Модена; известният Вивиани, математик при

великия херцог на Флоренция; Восиус, историограф на Съединените провинции; знаменитият математик Хюйгенс; един холандец, който живеел в Швеция; и най-сетне — преподаватели от Алторф и Хелмщат, почти неизвестни за французите градове; всички били удивени, когато получили писма от господин Колбер, с които ги уведомявал, че макар кралят да не е техен владетел, ги моли да го приемат за свой благодетел. Изразите в писмата били съобразени с достойнството на личностите; всички послания били придружени от значителни възнаграждения или от пенсии.

Сред французите били отличени Расин, Кино̀, Флешие, станал впоследствие епископ на Ним, които тогава били твърде млади: те получили дарения. Действително Шаплен и Котен получили пенсии, ала министърът Колбер бил съгласувал нещата главно с Шаплен. Впрочем тия двама мъже, доста охулени заради тяхната поезия, имали и заслуги: Шаплен бил изключително начетен; изненадващо е може би, ала имал и вкус, бил един от най-просветените критици. Всичко това още съвсем не е гениалност. Знанията и духът водят човека на изкуството, ала по никакъв начин не го оформят. В свое време във Франция никой не е бил по-прославен от Ронсар и от Шаплен; ала по времето на Ронсар хората са били варвари, а по времето на Шаплен тъкмо са излизали от варварството. Костар, учил заедно с Балзак^[13] и с Воатюр, нарича Шаплен първи сред героичните поети.

На Боало не се паднало нищо от тези благодеяния: дотогава бил писал само сатирични произведения, а знаем, че сатирите нападали тъкмо учените глави, до които се допитал министърът. Кралят го отличил подир няколко години, без да се допита до никого.

Даренията, направени в чужди страни, били тъй значителни, че Вивиани^[14] издигнал във Флоренция къща от благодеяние то на Луи XIV. На фронта изписал със златни букви: *AEdes a Deo datce* — намек за прозвището *Dieudonne*^[15], с което населението било дарило владетеля при неговото раждане.

Лесно можем да си представим как е било възприето из Европа това невероятно великодушие; а ако обозрем всичко паметно, сторено скоро след това от краля, и най-строгите съдници ще преглътнат неудържимите хвалебствия, които се сипели за него. Не само французи го ласкаели. В различни градове на Италия за Луи XIV били четени дванайсет панегирици: тази чест му била въздадена не от страх или

поради някакви очаквания, а маркиз Дзампиери проводил текстовете на краля.

Той неизменно покровителствал литературата и изкуствата: изплатил различни възнаграждения в размер от близо четири хиляди луидора на Расин, благодарение на него Депрео забогатял, също и Кинб, а особено пък Люли и всички творци, посветили му свои работи, били живи доказателства. Даже дал хиляда луидора на Бенсерад, та да поръча да се изгравира преводът му на „Метаморфози“ на Овидий в римувани стихове: едно зле пресметнато благодеяние, което само доказало щедростта на владетеля: в случая с Бенсерад той възнаграждавал неголемите му заслуги за балетите.

Доста съчинители приписват единствено на Колбер това покровителство на изкуствата, това великолепие на Луи XIV; единственото му участие обаче било да подпомогне човеколюбието и вкуса на своя господар. Този министър действително бил гениален по отношение на финансите, на търговията, на корабоплаването, на полицейските мерки, ала като дух не се и сравнявал по вкус и по възвишеност с краля: просто действал ревностно и ни най-малко не вдъхвал онова, което си било дело на природата.

При това положение не е ясно на каква основа почиват обвиненията на някои драскачи относно стиснатостта на монарха. Един владетел с напълно отделени от държавните приходи домени може като частно лице да бъде скъперник, ала един крал на Франция, който борави всъщност просто с парите на своите поданици, няма как да се поддаде на този порок. Може да му липсват стремеж и воля да възнаграждава, ала Луи XIV няма как да бъде упрекван за подобно нещо.

Тъкмо когато започвал да поощрява талантите с подобни благодеяния, граф Дьо Бюси бил сериозно наказан за една проява на своята дарба: през 1665 г. бил пратен в Бастилията. Повод за влизането в затвора бил романът „Галски любви“; същинската причина се таяла в тази песничка, от която кралят бил извънредно засегнат и която тогава припомнили, за да съсипят Бюси, смятан за неин автор:

*Щастлив целува Деодат
устичката^[16] в любовен глад*

*между ушите — ето му я!
Алилуя!*

Творбите му не били добри дотам, че да оправдаят бедите, които му причинили: той говорел добре; имал заслуги, но самомнението му ги надхвърляло; със заслугите си успял да си спечели единствено неприятели. Луи XIV е можел да постъпи великодушно и да му прости, ала си върнал за личното оскърбление, привидно следвайки настроението на обществото: все пак граф Дьо Бюси бил пуснат на свобода подир година и половина; отнели му обаче всички длъжности и си останал в немилост до края на живота си, като напразно се кълнял, че обича нежно Луи XIV, и нито кралят, нито който и да било хващал вяра на приказките му.

Край на първи том.

---

[1] Този анекдот е удостоверен от „Мемоари на Лапорт“, стр. 255 и сл. Виждаме, че кралят е изпитвал неприязън към кардинала, че министърът, негов кръстник и настойник по отношение на възпитанието, не се е грижил за обучението му никак добре и често го е оставял да се нуждае от най-насъщни неща. Добавени са и по-сериозни упреци, които силно биха помрачили паметта на кардинала; те обаче си остават непотвърдени, а всеки упрек трябва да бъде доказан. — Б.а. ↑

[2] Думите са точно съхранени и се намират във всички тогавашни истински мемоари; недопустимо е да бъдат пропуснати или променени, в която и да е история на Франция. Авторът на „Мемоари на Ментьонон“ си позволява своеволно да отбележи: „Речта му не била чак толкова хубава, а погледът бил по-изразителен от устните.“ Как тъй е решил, че речта на Луи XIV не била толкова хубава, след като това са собствените му слова? Тя не е повече или по-малко хубава, а е такава, каквато е предадена. — Б.а. ↑

[3] Кардинал Дьо Ришельо вече бил показвал балети, ала те били безвкусни, както всички видове спектакли допреди неговото управление. Французите, днес довели танца до съвършенство, през младостта на Луи XIV упражнявали само испански танци като сарабандата, курантата, паваната и пр. — Б.а. ↑

[4] Прочут хирург, зет на споменатия от мен лекар, служил при маршал Дьо Ришельо, свидетелства за изнесеното от мен; то неведнъж ми е било потвърждавано от господин Дьо Бернавил, приемник на Сен Марс. — Б.а. ↑

[5] Лицето е Риус, бивш военен комисар в Кан. — Б.фр.изд. ↑

[6] Сметките, които го доказвали, са се намирили във Во, днес Вилар, през 1718 г. и навярно са още там. Господин херцог Дьо Вилар, син на маршала, потвърждава този факт. Той не е толкова странен, колкото би ни се сторил. В „Мемоари на абат Дьо Шоази“ виждаме как маркиз Дьо Лувоа му заявява във връзка с Мьодон: „Стигнал съм до четиринайсетия милион.“ — Б.а. ↑

[7] Това произшествие намерих описано по-късно и от Сент Еврѝомон. — Б.а. ↑

[8] За подробности относно процеса на Фуке вж. писмата на госпожа Дьо Севине от 14 ноември до 20 декември 1664 г. — Б.фр.изд. ↑

[9] Вж. „Мемоари на Гурвил“. — Б.а. ↑

[10] В своите „Исторически фрагменти“ Расин уверява, че кралят бил заявил у госпожица Дьо Лавалиер: „Ако го бяха осъдили на смърт, щях да го оставя да умре.“ Ако е произнесъл тези думи, те са неппростими; очебийно е, че са и прекалено сурови, и твърде смехотворни. — Б.а. ↑

[11] Фуке умира в Пинероло на 23 март 1680 г. — Б.фр.изд. ↑

[12] А не на „Плас Роаял“, както се твърди в „историята“ на Лаод под името Ламартиниер. — Б.а. ↑

[13] Става дума за Ге дьо Балзак (1595–1654), станал академик още по времето на Ришельо; Воатюр също е известен литератор от това поколение. — Б.пр. ↑

[14] В „Писмо до милорд Харви“ е Гуиелмини, разсеяност на автора. — Б.пр. ↑

[15] Буквално „Божидар“ на френски. На латински: Deodatus. — Б.пр. ↑

[16] „Устичката“ била на госпожица Дьо Лавалиер. — Б.а. ↑

Издание:

Автор: Франсоа Волтер

Заглавие: Векът на Луи XIV

Преводач: Венелин Пройков

Година на превод: 2015

Език, от който е преведено: френски

Издание: първо

Издател: „Изток-Запад“,

Година на издаване: 2015

Тип: Историография

Националност: френска

Излязла от печат: юли 2015

Коректор: Милена Братованова

ISBN: 978-619-152-658-1

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/14017>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.